

T.C.

**TOKAT GAZİOSMANPAŞA
ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEFSİR-İ HİLMÎ'NİN TEFSİR YÖNTEMİ

Hazırlayan

Yusuf YILDIRIM

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR

TOKAT– 2021

T.C.

**TOKAT GAZİOSMANPAŞA
ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM
ENSTİTÜSÜ**

TEFSİR-İ HİLMÎ'NİN TEFSİR YÖNTEMİ

Hazırlayan

Yusuf YILDIRIM

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR

TOKAT – 2021

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, **Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR** danışmanlığında hazırlamış olduğum “**TEFSİR-İ HİLMÎ’NİN TEFSİR YÖNTEMİ**” adlı Yüksek Lisans Tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

... / ... / 2021

Yusuf YILDIRIM

İmza

TEFSİR-İ HİLMÎ'NİN TEFSİR YÖNTEMİ

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: / /

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

İmzası

Başkan :

Üye :

Üye :

Üye :

Üye :

Bu tez, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü:

Mühür

İmza

ÖNSÖZ

Tefsir, İslam ilimleri arasında müstakil bir bilim dalı olmakla birlikte, yorum ve zamanın aklına hitap etmesi açısından çok önem taşır. Zira zaman değiştikçe maşeri vicdan ve kolektif akıl algısı değişebilmekte ve hatta kavramlar bile eski anlamlarını yitirebilmektedir. Kolektif akıl ve vicdanın değiştiği süreçte Kur’ânî bilgi ve kavramların doğru bir şekilde aktarılması ve yorumlanması gerekir. Her ne kadar Hicr suresi 9. ayette “*Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.*” şeklinde bir ferman verilmişse de sebepler dünyasında Allah’ın, bunu, belli başlı sebeplerle yapacağından hiç kuşku yoktur. Bu sebepler arasında, Hz. Peygamber, sahabesi, tâbiûn ve aklîselim sahibi âlimler bu meyanda zikredilir. Aklîselim olarak zikredilen âlimler, bütün imkânlarıyla çabalarını ortaya koymuşlardır. Böylelikle insan algısının hakikati kavramasına yardımcı olmuşlardır. Hakikatten kasıt da ilahi vahiy, resullerin sünneti ve bunların gölgesinde meydana gelen fitrî gereklilik, ahlaki ilke ve esaslardır. Kur’an’ın tefsiri ile meşgul olan âlimlerin günümüze kadar Kur’an araştırma ve çalışmalarına çok büyük katkıları olmuştur.

Tefsir alanında birçok çalışma yapılmıştır. Geçmişte yapılan bu çalışmaların bir kısmı müstakil şekle bürünmüşken, bir kısmı da bazen bir soruya cevap mahiyetinde bazen de bir fikre/harekete karşı reddiye olarak makale/risale düzeyinde kaleme alınmıştır. Yine bunlar arasında bir kısım çalışmalar günümüze kadar varlığını korumuşken, bir kısmı ise farklı sebeplerden bizlere ulaşamamıştır. Günümüze ulaşamayan çalışmaların bir kısmını, bilim insanlarının yaptıkları referanslarla veya esere işaret etmeleriyle öğrenmekteyiz. Yine bu çalışmaların bir kısmı tamamlanabilmişken, bir kısmı ise yarıda kalmıştır. Bu eserler hakkında yapılan içerik veya tanıtım amaçlı çalışmalar, eserler hakkında bize çok önemli ipuçları vermenin yanı sıra, yeni ufuklar da kazandırmaktadır. Neticede bu tarzda yapılan veya yapılacak olan bütün çalışmalar, tefsir ilmi noktasında sağlam bir kültür ve birikime sahip olmamızı sağlamıştır.

Bu çalışmada ise, Molla Ahmed Hilmî el-Koğî adlı müfessirin, Kürtçe olarak ve Arap alfabesiyle kaleme aldığı ve yarım kalan *Tefsîr-i Hilmî* adlı eserin tefsir yöntemi ele alınmıştır. *Tefsîr-i Hilmî’nin* özelliği, yöntemi, içeriği ve

müfessirin fikirleri değerlendirmeye tabi tutularak, bu bilgiler ışığında tefsir ilmi sahasındaki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın bir diğer amacı ise *Tefsîr-i Hilmî* adlı eserin tefsir literatüründe hak ettiği yeri almasına katkı sağlamak, aynı zamanda tefsirin tanıtımını yaparak, amaçlarını ve elde ettiği sonuçları ortaya koymak, eserin ele aldığı bazı konu ve kavramlara da temas etmek suretiyle, müellifin zihin dünyasına dikkat çekmek ve ilgili konu ve kavramlar hakkında önemli referanslar vererek, *Tefsîr-i Hilmî'nin* daha iyi anlaşılmasına gayret etmektir.

Bu tezin hazırlık aşamasında ve bitiminde, bana fikir veren ve yol gösteren, aynı zamanda yüksek lisans danışmanım olan Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR hocama şükranlarımı bir borç bilirim. Bu konuda yardım ve fikirlerini esirgemeyen değerli dostlarıma da ayrıca teşekkür ederim. Bu çalışmayı oğlum Ahmet Talha'ya ve eşime ithaf ederek verdikleri manevi desteklerden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Yusuf YILDIRIM

TOKAT-2021

ÖZET

Ahmet Hilmî el-Koğî, Diyarbakırlı bir âlim olup medrese tahsili çerçevesinde önemli eserler ortaya koymuştur. Bunlardan bir tanesi de Tefsîr-i Hilmî adlı eseridir. Tefsir, işarî ve fikhî rivayetlerin ağırlıkta olduğu bir çalışmadır. Kısa ve öz bir tefsirdir. Müfessir, ele aldığı konularda nadiren ayrıntılı bilgilere yer verir. Bazen ahkâm ayetlerinde konunun ayrıntısına girip mezheplerin hükümlerini kıyaslama yoluyla aktarmayı tercih etmiştir. Tefsirin Kur'an'da geçen kavram ve isimler üzerinde de sıklıkla durduğu görülmektedir.

Tefsîr-i Hilmî'nin tefsir metodunu ortaya koymak amacı ile yapılan bu çalışmada onun, Kur'an ilimleri ile rivayet ve dirayet metotlarını kullanma yöntemi üzerinde durulmuştur. Ayrıca kendine has özelliği olan bu eserin ihtiva ettiği konular ve başvurulmuş kaynaklar ele alınmış, ayet yorumlarında nasıl bir yöntem benimsediği dikkatle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr-i Hilmî, Ahmed Hilmî el-Koğî, Yöntem, Kürtçe, Tefsir.

ABSTRACT

Ahmed Hilmî al-Qoghi is from Diyarbakır and created important works about madrasa education. One of them is his work that is called Tefsîr-i Hilmî. Tafsir is a work in which ishari and fiqh narrations are dominant. It is a short and concise a tafsir. Tafsir rarely gives detailed information about the subjects it deals with. Sometimes she preferred to go into the details of the subject in the verses of ahkam and to convey the provisions of the sects by way of comparison. It is seen that tafsir frequently dwells on the concepts and names in the Qur'an.

In this study, which was carried out with the aim of revealing the tafsir method of Tafsîr-i Hilmî, his method of using the methods of riwaya (Mathur) and diraya (Ray) along with the ulum al-Qur'an was emphasized. In addition, the topics and sources referenced in this work, which is unique, were discussed, and the method adopted in ayats interpretation was carefully examined.

Key Words: Tefsîr-i Hilmî, Ahmed Hilmî al-Qoghi, Method, Kurdish, Tafsir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	i
Özet	iii
Abstract.....	iv
İçindekiler.....	v
Kısaltmalar	viii

GİRİŞ.....	1
------------	---

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ.....	1
---------------------------------------	---

2. ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ VE KAYNAKLARI	3
---	---

BÖLÜM 1: MOLLA AHMED HİLMÎ EL-KOĞÎ	6
--	---

1. HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ.....	6
----------------------------------	---

2. ESERLERİ	8
-------------------	---

2.1. Telif Eserleri	9
---------------------------	---

2.3. Şerh Mahiyetindeki Eserleri	11
--	----

2.4. Üzerine Haşiyeler ve Ekler Yaptığı Eserleri	13
--	----

2.5. Derleme Eserleri	14
-----------------------------	----

2.6. el-Koğî'nin Kendi Hattı ile Yeniden Yazdığı Eserleri	14
---	----

BÖLÜM 2: TEFSİR-İ HİLMÎ'NİN SİSTEMATİK AÇIDAN	
---	--

DEĞERLENDİRİLMESİ	16
-------------------------	----

1. TEFSİR-İ HİLMÎ'NİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	16
--	----

2. TEFSİR-İ HİLMÎ'DE ELE ALINAN KONULAR.....	18
--	----

3. TEFSİR-İ HİLMÎ'NİN KAYNAKLARI	20
--	----

3.1. Tefsir Kitapları veya Müfessirler.....	21
---	----

3.2. Hadis Kitapları veya Muhaddisler	31
---	----

3.3. Diğer Eserler, Âlimler ve Mezhepler.....	35
---	----

BÖLÜM 3: TEFSİR-İ HİLMÎ'NİN TEFSİR YÖNTEMİ	38
--	----

1. RİVAYET TEFSİR YÖNTEMİ	38
---------------------------------	----

1.1. Kur’ân’ın Kur’ân ile Tefsir Edilmesi.....	39
1.2. Ayetin Sünnet ile Tefsir Edilmesi.....	41
1.3. Ayetin Sahabe ve Tabiûn Sözü ile Tefsir Edilmesi	45
2. DİRAYET TEFSİR YÖNTEMİ	47
2.1. Ahkâm Ayetlerinin Tefsir Edilmesi.....	48
2.2. Kelam İlmi Açısından Ayetlerin Tefsir Edilmesi	51
2.3. İşarî/Tasavvufî Çerçeve de Ayetlerin Tefsir Edilmesi.....	54
2.4. Ayetlerin Dil Bilimi ve Kavram Tahlili Açısından Tefsir Edilmesi.....	58
2.4.1. Sarf	59
2.4.2. Nahiv	62
2.4.3. Lügat	64
2.4.4. Belağat.....	70
2.4.5. Kıraatler.....	72
3. AYETLERİN KUR’AN İLİMLERİ YÖNÜNDEN TEFSİR EDİLMESİ73	
3.1. Sebeb-i Nüzûller	73
3.2. Nasih ve Mensuh.....	78
3.3. Muhkem ve Müteşabih	82
3.4. Hurûf-u Mukattaa.....	85
3.6. Kısasu’l-Kur’an.....	87
3.7. Tekraru’l-Kur’an.....	91
3.8. Mecazu’l-Kur’an.....	93
3.9. Mekkî ve Medenî	94
3.10. Fedâilu’l-Kur’an	95
4. TEFSİR YÖNTEMİNE DAİR DİĞER HUSUSLAR.....	96
4.1. Tefsir Yöntemine Dair Kullanılan Kalıplar ve Lafızlar.....	96
4.2. Kaynağa Yönlendirme	99
4.3. Konu Erteleme	99
4.4. İhtilaf ve İttifak Edilen Meselelere Temas Etme	100
4.5. Dipnot/Şerh Kullanma	100
4.6. Özgün Görüşleri Aktarma.....	101
4.7. Bütün Bir Sureyi Tefsir Etme –Fatıha Suresi Örneği-.....	101

SONUÇ VE ÖNERİLER.....	111
KAYNAKÇA.....	114
ÖZ GEÇMİŞ	124

KISALTMALAR

age	Adı geçen eser
agk.	Adı geçen kongre
agt.	Adı geçen tez
rh	Rahmetullahi aleyhi
bkz.	Bakınız
drl	Derleyen
çev.	Çeviren
sas.	Sallallahu aleyhi ve sellem
b.	Bin (oğlu)
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
Ed.	Editör
İFAV	İlahiyat Fakültesi Vakfı
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
thk.	Tahkik
m.	Miladî
h.	Hicrî
ö.	Ölümü
s.	Sayfa
c.	Cilt

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Tefsîr-i Hilmî'nin tefsirler arasında kendine has bir üslubu vardır. Halkın kolay bir şekilde anlaması amacıyla yazılmış bir tefsirdir. O nedenle sade ve kolay anlaşılabilir bir üsluba sahiptir. Bu araştırmanın amaçlarından bir tanesi, bu üslupla yazılan sözkonusu tefsiri, gün yüzüne çıkarmak ve akademik camiaya kazandırmak olacaktır.

Bu araştırmanın bir diğer amacı ise medrese eğitimi Molla Ahmed Hilmî el-Koğî'nin *Tefsîr-i Hilmî*'de izlediği tefsir yöntemini ortaya koymak olacaktır. Zira Türkiye'de bazı bölgelerde medrese eğitimi geleneği halen devam etmektedir. el-Koğî'nin ilmi birikimi ve kültürü, bu eğitimin mahsulü olduğu için kendine has bir yaklaşım tarzını bünyesinde barındırdığı söylenebilir.

Bu araştırmanın amaçlarından bir diğeri de eserin bizzat hedeflediği bir olguyu gün yüzüne çıkarmak olacaktır. Bu olgu, Kürtçe konuşan insanların Kur'an'ı anlama çabalarının varlığıdır. Zira hemen hemen bütün İslami kültürlerde, tarihten gelen bir gelenek olarak, bu alanda ortaya konan ilmi birikimi Arapça olarak öğrenme ve öğretme gayreti mevcuttur. Fakat günümüzde biraz şartların da değişmesiyle, halka bilgiyi kolay sunma adına el-Koğî'nin böyle bir proje ve gayret içerisine girmiş olması önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu değişen şartların başında bilgiye kolay ve hızlı bir şekilde ulaşmanın gerekliliği yer almaktadır. Zira herkesin Arapçayı öğrenip bu bilgilere hızlıca ulaşması mümkün değildir. Bu sebeple tarihte de görülen birkaç örneğin yanında - örneğin Ahmed-i Hânî (ö. 1707), Molla Halil es-Siirdî (ö. 1843), Ali Teremahî (ö. ?), Molla Yûnus el-Erkatînî'nin (ö. ?) eserleri ve çalışmaları- araştırmamızın konusu olan bu eser de bu alanda atılmış örnek adımlardan biri olduğu söylenebilir.

Tezimiz bir yöntem çalışması olduğu için ağırlıklı olarak metod usûlleri kapsamında incelemeler yapılmıştır. Ele alınan eserin ayetler üzerinde izlenen tefsir yöntemi dikkatle incelenmiştir. *Tefsîr-i Hilmî*'de yapılan yorumlar üzerinde inceleme yapıldıktan sonra hangi konu ile alakalı olduğu tespit edilip uygun

başlıklar altında kategorize edilmiştir. Eser Kürtçe olduğu için eserden yapılan alıntılar tarafımızdan tercüme edilerek aktarılmıştır.

Çalışmaya öncelikle eserin matbu nüshasının elde edilmesiyle başlanmıştır. Akabinde bu matbu nüshanın farklı basımlarının olup olmadığı araştırılmıştır. Farklı baskıları olmadığı için bulunan baskı üzerinden araştırma başlatılmıştır. İlk etapta bu eser üzerinde bir çalışma olup olmadığı araştırılmış ancak bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Araştırmamızın büyük çoğunluğunu tamamladıktan sonra çalışmamızla yakın bir içeriğe sahip başka bir Yüksek Lisans Tezi'nin yeni yayınlandığı fark edilmiştir. Kaynakça olarak kısaca bilgileri şöyledir: “Hüseyin İnci, *Molla Ahmed Hilmî El-Koğî Ve Tefsira Hilmî Adlı Eseri*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, Diyarbakır 2019”.

Çalışmamızın sözkonusu tezden farklı olan taraflarına bakacak olursak bu çalışmada genel olarak eser ve müellifi ele alınırken bizim çalışmamızda ise daha çok eserin yöntem/metoduna ağırlık verilmiştir.

Tefsîr-i Hilmî'de yöntem/metod ağırlıklı çalışmamız ve başından sonuna kadar tefsiri yapılan Fatiha suresinin tamamını derin bir şekilde analiz edip yöntem açısından değerlendirmemiz yine ayırt eden unsurlardan biri olmuştur.

Bunların yanı sıra *Tefsîr-i Hilmî*'de ele alınan konulara farklı kategorik yaklaşım ve değerlendirmeler de sözkonusu tezden ayıran belirgin farklılıklardan birisidir. Bu farklı kategorik yaklaşımlar arasında “Tefsir Yöntemine Dair Diğer Hususlar” başlığı altında ele aldığımız “Tefsir Yöntemine Dair Kullanılan Kalıplar ve Lafızlar, Kaynağa Yönlendirme, Konu Erteleme, İhtilaf Ve İttifak Edilen Meselelere Temas Etme, Dipnot/Şerh Kullanma, Özgün Görüşleri Aktarma, Bütün Bir Sureyi Tefsir Etme –Fatiha Suresi Örneği-“ şeklindeki verdiğimiz başlıklar örnek olarak zikredilebilir.

Araştırmamızda *Tefsîr-i Hilmî*'nin Kur'an ilimleri açısından tefsir edilmesine yönelik olarak, sözkonusu araştırmadan daha fazla başlık ve örnekler sunulmaktadır. Örneğin, Muhkem Ve Müteşabih, Siyak Ve Sibak, Tekrarı'l-Kur'an, Mecazu'l-Kur'an, Mekkî Ve Medenî ve Fedailu'l-Kur'an gibi bazı

başlıklar sözkonusu çalışmadan farklı olarak ele alınmış ve tefsir yöntemi çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Yine çalışmamızda farklı olarak *Tefsîr-i Hilmî*'nin kullandığı kaynaklar detaylı bir şekilde ve örnekleriyle birlikte izah edilmiştir.

2. ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ VE KAYNAKLARI

Bu çalışmada, Molla Ahmed Hilmi el-Koğî adlı müfessirin, Kürtçe dilinde ve Arap alfabesiyle kaleme aldığı *Tefsîr-i Hilmî* adlı eserin tefsir yöntemi ele alınacaktır. İçerik olarak bu tefsirin, el-Koğî tarafından, Bakara suresi 222. ayete kadar hem meali hem tefsiri, Âl-i İmrân suresi 9. ayete kadar ise sadece meali yapılmıştır. Bakara 222. ayetten Âl-i İmrân suresi 9. ayete kadar olan kısmın tefsiri de Abdulkuddus Yalçın tarafından, el-Koğî'nin üslubuna bağlı kalınmak suretiyle devam ettirilmiştir. Eserin özelliği, yöntemi, içeriği ve müfessirin fikirleri değerlendirmeye tabi tutularak, bu bilgiler ışığında tefsir sahasındaki konumu ve yöntemi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tefsîr-i Hilmî'nin tefsir yöntemi üzerinde yapılacak olan bu çalışma, giriş ve üç bölümden müteşekkil olacaktır. Giriş kısmında araştırmanın amacı, yöntemi, içeriği ve kaynakları ele alınacaktır. Birinci bölümde Molla Ahmed Hilmi el-Koğî'nin hayatı, ilmi şahsiyeti ve eserleri incelenecektir. İkinci bölümde *Tefsîr-i Hilmî*'nin sistematik açıdan değerlendirilmesi kapsamında, *Tefsîr-i Hilmî*'nin özelliğine, içeriğine ve kaynaklarına temas edilecektir. Üçüncü bölümde ise *Tefsîr-i Hilmî*, rivayet, dirayet ve Kur'an ilimleri açısından değerlendirilecektir.

Araştırma boyunca konuyla alakalı birçok kaynaktan istifade edilmiştir. Ahmed Hilmi el-Koğî'nin *Tefsîr-i Hilmî* adlı eseri üzerinde yöntem araştırması yaptığımız için kaynaklarımızın en başında yer almaktadır.

Çalışmamız boyunca birçok kavramın tanımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* referans olarak kullanılmıştır.

Kütüb-i Sitte'nin müellifleri olan Buhârî, Müslim, Ebû Davud, Tirmizî, Nesaî ve İbn Mace'nin hadis eserlerinden araştırma boyunca konuyla ilgili ulaştığımız hadisleri doğrulama ve referans vermek için müracaat edilmiştir.

Kavramların sözlük ve terim anlamları için genellikle İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*'ı, İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*'i ve er-Rağib'in *el-Müfredat fî Ğaribi'l Kur'an* adlı eserleri kaynak olarak kullanılmıştır.

Çalışmamız bir yöntem araştırması olduğu için usul/yönteme dair birçok kaynak kullanılmıştır. Özellikle *Tefsîr-i Hilmi*'nin Rivayet ve Dirayet boyutlarını ele almak, Kuran ilimlerinden nasıl istifade ettiği ve bunlara yönelik yaptığı derğerlendirmeler için genellikle şu eserler başvurulmuştur; es-Suyûtî'nin *el-İtkan fî 'Ulûmi'l-Kur'an*'ı, İbn Teymiyye'nin *Mukaddime fî Usûlü't-Tefsîr*'i, ez-Zerkeşî'nin *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*'ı, ez-Zürkânî'nin *Menahilu'l-İrfan fî 'Ulûmi'l-Kur'an*'ı, Subhi Salih'in *Mebahis fî Ulûmi'l-Kurân*'ı, Muhammed Sebbâğ'ın *Lemahat fî Ulumi'l-Kurân*'ı, ez-Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*'u, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük Tefsir Tarihi*'si, Murat Sülün'ün *Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi*'si, Muhsin Demirci'nin *Tefsir Tarihi, Tefsir Usûlü ve Kur'an Tarihi* adlı eserleri.

Araştırma boyunca tefsir yöntemleri hakkında ve buna yönelik yapılan kıyaslar hakkında genellikle şu tefsirlere müracaat edilmiştir; İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*'i, el-Maturîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ı, er-Râzî'nin, *Mefatihü'l Gayb*'ı Hayreddin Karaman, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrı ve Sadrettin Gümüş tarafından hazırlanan *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*'idir.

Yine araştırmamızın dirayet ve rivayet boyutlarını ele alırken istifade edilen kaynaklar arasında şunlar zikredilebilir; Katâde b. Diame'nin *en-Nasih ve'l-Mensuh*'ı, İbnü'l-Arabî'nin *Ahkamu'l-Kur'an*'ı ve el-Vâhidî'nin *Esbab-ı Nüzul*'üdür.

Şeyh Ahmed-i Hânî'nin *Mem û Zîn* adlı eserinden de daha çok el-Koğî'nin kullandığı şiirlerle ilgili müracaat yapılmıştır.

Son olarak da el-Koğî'nin *Büyük Şafii İlmihali*'nden Nusrettin Bolelli'nin *Kürt Bilginlerin Yazdıkları Bazı Eserlerin Tanıtımı*'ndan ve Cevdet Karaman'ın

Eḥmed Ḥîlmî El Qoxî ve Rehberê Sanî Şerhaeqîda Eḥmedê Xanî İsimli Eseri adlı Yüksek Lisans Tezi gibi eserlerden el-Koğî'nin hayatına, ilmi kişiliğine, eserlerine ve eğitim faaliyetlerine yönelik bilgiler için müracaat edilmiştir.

BÖLÜM 1: MOLLA AHMED HİLMÎ EL-KOĞÎ

1. HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

Molla Ahmed Hilmi el-Koğî, 1942 yılında Diyarbakır'ın Bismil ilçesine bağlı Koğî köyünde dünyaya gelmiştir. Babası, Molla Yusuf, annesi de Ayşe (Eyşan)'dır. Annesi Ayşe, Molla Abdurrahman'ın kızıydı. Molla Abdurrahman da Molla Resûl'ün oğluydu. el-Koğî de babası gibi dedesinin ismini almıştır. Kısaca kaynakların aktardığı nesebi şöyledir; Yusuf oğlu Ahmet oğlu Yusuf oğlu Ahmet'tir.¹

el-Koğî, çocukluğundan itibaren kendini ilim içinde bulmuştur. İlk tahsiline Siirt'in Kurtalan ilçesine bağlı kendi köyü olan Koğî'de Bekendî'den ders alarak başlamıştır. Ardından Bekend köyünde bir müddet eğitim aldıktan sonra oradan, Şeyh Muhammed Arabkendî (ö. 1987),² Molla Yasin Yüsri (ö. 1994)³ ve Molla Mustafa Billeî gibi daha büyük âlimlerin yanına gelmiş ve onların yanında tahsiline devam etmiştir. el-Koğî, tahsilini, Bismil'in köyü olan Arabkend köyünde yaşayan Molla Şeyh Muhammed Şerif Arabkendî'nin yanında tamamlamıştır. İcazetini de onun elinden almış ve onun yanında Nakşibendî tarikatına intisap etmiştir.⁴

¹ Molla Ahmed Hilmi el-Koğî, *Tefsîr-i Hilmi*, Abdulkuddus Yalçın (drl.), Bangaheq Yayınları, İstanbul 2013, s. 5; Ahmed Hilmi el-Koğî, *Büyük Şafî İlmihali*, Abdulkuddus yalçın ve Abdussamed Yalçın (çev.), Dua Yayıncılık Yayınları, İstanbul 2009, s. 19; Ahmet Tekin, "Molla Ahmet Hilmi Koğî, Hayatı ve Eserleri", *1. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*, İksad Yayınevi, Mardin 7-10 Aralık 2017, s. 2; Cevdet Karaman, *Ehmed Hilmî El Qoxî ve Rehberê Sanî Şerhaeqîda Ehmedê Xanî İsimli Eseri*, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, Muş 2017, s. 7.

² Şeyh Muhammed Arabkendî hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammed Salih Ekinci, "Şeyh Muhammed Şerif el-Arabkendî (Tanrıkulu)'nin Hayatı", *Bismil Haber*, 23 Mayıs 2012, <http://www.bismilhaber.com/seyh-muhammed-serif-el-arabkendî-tanrikulunun-hayati-3400h.htm>, (28.05.2019/ 16.35).

³ Bkz. Z. Fuat Toprak ve Diğerleri, "Seyda Molla Yasin Toprak (Yüsri) Hayatı ve İlmî Kişiliği", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, c. 7, (Nisan 2009), s. 121.

⁴ el-Koğî, *Tefsîr-i Hilmi*, s. 6; el-Koğî, *Büyük Şafî İlmihali*, s. 20; Ahmet Tekin, *agk*, s. 3; Cevdet Karaman, *agt*, s. 8.

el-Koğî, hem baba hem de ana tarafından ilim ve takva ehli bir aileden gelmiştir.⁵ el-Koğî'nin babası Molla Yusuf, Nakşbendiyye Tarîkatı'na⁶ müntesip biriydi. Sürekli İslami ilimler ile hemhal olmuş ve bu ilimlerle iştigal etmeyi sevmiştir. Genellikle tefsir ve fıkıh gibi İslami ilimleri öğrenmeye gayret etmiştir. Ömrünü, başta sarf ve nahiv gibi İslamî ilimler olmak üzere birçok eseri okuyarak ve mütalaa ederek geçirmiştir. Fakat üzerinde en çok durduğu ilim, fıkıh ve tefsir ilmi olmuştur.⁷

el-Koğî, ilk önce kendi köyü olan Koğî'de mollalık yapmıştır. Daha sonra Albuciya'ya gitmiş, orada dört sene kalmıştır. Oradan da Karamusa köyüne geçmiş, Karamusa'da birkaç ay kaldıktan sonra evini Bismil'e taşımıştır. Daha sonra medreseden ders arkadaşı olan Batman müftüsü Molla Cemal'in tavsiyesi üzerine 1982 yılında Batman'a tayinini istemiştir. Batman'da Haliliye Camisi olarak da bilinen Hacı Halil Camisi'nde vazifesine devam etmiştir. Bunun üzerine geçim sıkıntısı, darlık ve fakirlik başlayınca tekrar Bismil'e tayinini istemiştir. 1958 ve 1992 yılları arasında emekli olana kadar Bismil'deki Şu'be Camii olarak bilinen İhsaniye Camiinde vazife almıştır. Vefat ettiği sıralarda bile medresesinde talebeler okutmuştur.⁸

Ömrünün tamamını İslami ilimlerde âlimlerin eserlerini Arapça ve Kürtçe yazarak ve bunları ilim talebelerine öğretmek için geçirmiştir. Bu sebepten ötürü "Tefsîr-i Hilmî ve Kürtçe Kur'an-ı Kerim Meali" gibi bazı eserleri yarım kalmıştır. el-Koğî, Müslüman Kürtler, İslami ilimlerden uzak ve mahrum kalmasınlar diye birçok eserini Kürtçe yazmıştır. Söz konusu bölgelerde çok fazla âlim olmasına rağmen gerek fazla takva ve tevazudan gerekse yoğun bir ders meşguliyetinden olsa gerek, yazma âdetini edinmemişlerdi. Fakat el-Koğî, yeni

⁵ el-Koğî, Tefsîr-i Hilmî, s. 5; el-Koğî, Büyük Şafî İlmihali, s. 19; Ahmet Tekin, *agk*, s. 2; Cevdet Karaman, *agt*, s. 8.

⁶ Nakşibendiyye Tarikatı hakkında geniş bilgi için bkz. Kadir Özköse (Ed.), *Tasavvuf*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 260.

⁷ el-Koğî, Tefsîr-i Hilmî, s. 6; el-Koğî, Büyük Şafî İlmihali, s. 20; Ahmet Tekin, *agk*, s. 2; Cevdet Karaman, *agt*, s. 8-9.

⁸ el-Koğî, Tefsîr-i Hilmî, s. 7; Ahmet Tekin, *agk*, s. 3; Cevdet Karaman, *agt*, s. 11.

bir çığır açarak, Şeyh Ahmed-i Hanî (ö. 1119/1707 ?)⁹ ve Molla Halil-i Siirdî'nin (ö. 1843)¹⁰ açtıkları çığırda devam etmiştir.¹¹

el-Koğî, Arapça eğitimimini alırken aynı zamanda Arapça hat sanatı üzerinde de çalışmıştır. Hat güzelleştirme sanat ve imla kaidelerini kendi imkânlarıyla öğrendiği ve bunu sürekli geliştirme çabasında olduğu söylenmiştir. Bir ustanın elinden öğrenilmesi gereken bu işi, kendi çaba ve gayretleriyle yapmıştır. Kürt vilayetlerinde hat dersini verecek kimse olmamış, imkânları da İstanbul gibi bir yere gidip bu hattı öğrenmeye elvermemiştir. Hat konusundaki başarılı girişimlerinden ötürü bölgede “Hattat Molla Ahmed” olarak şöhret bulmuştur. Hattını beğenmemesine rağmen ömrünün sonunda: “Artık hattım oldu, istesem Kur'an'ı yazabilirim.” dediği aktarılmıştır. Esasen el-Koğî'nin zamanının çoğu yazmakla geçmiştir.¹²

el-Koğî, farklı ilim dallarında da araştırmalar yapmıştır. Ancak edebiyata, özellikle de Kürt edebiyatına farklı bir ilgisi vardı. Şeyh Ahmed el-Cezerî (ö. 1050/1640)¹³, Fakı-yi Teyrân (ö. 1050/1640 ?)¹⁴, Şeyh Amed-i Hânî, Molla Halil es-Siirdî ve Şeyh Abdurrahman Aktepe (ö. 1854/1910)¹⁵ gibi edip ve mutasavvıf âlimlerin eserlerini mütalaa edip açıklardı. Bunun yanı sıra bazılarını da şerh etmiştir, bazılarını da haşiyeler yazmıştır.¹⁶

2. ESERLERİ

Molla Ahmed Hilmî el-Koğî genellikle dini konularda eserler vermiştir. Bunların içerisinde özellikle fıkıh, edebiyat ve tasavvuf göze çarpmaktadır. Bizzat kendisine ait eserler olduğu gibi şerh ettiği eserler, haşiye yazdığı eserler ve hat sanatıyla yeniden ihya ettiği eserlerin de olduğunu söylemek isabetli

⁹ Bkz. M. Sait Özervarlı, “Hânî, Şeyh Ahmed”, *DİA*, XVI, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 31-32.

¹⁰ Bkz. Ömer Pakiç, “Molla Halil Siirdî”, *DİA*, XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 250-251.

¹¹ el-Koğî, *Tefsîr-i Hilmî*, s. 7-8; el-Koğî, *Büyük Şafî İlmihali*, s. 20; Ahmet Tekin, *agk*, s. 4; Cevdet Karaman, *agt*, s. 21.

¹² el-Koğî, *Tefsîr-i Hilmî*, s. 8; el-Koğî, *Büyük Şafî İlmihali*, s. 20; Ahmet Tekin, *agk*, s. 2; Cevdet Karaman, *agt*, s. 15-16.

¹³ Bkz. M. Sait Özervarlı, “Molla Cezerî”, *DİA*, XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 241-243.

¹⁴ Bkz. Ahmet Özel, “Fakı-yi Teyrân”, *DİA*, Ek-I, TDV Yayınları, İstanbul 2016, s. 436-439.

¹⁵ Bkz. Murat Özaydın, “Abdurrahman Aktepe”, *DİA*, I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, 17-18.

¹⁶ el-Koğî, *Büyük Şafî İlmihali*, s. 21; Ahmet Tekin, *agk*, s. 4; Cevdet Karaman, *agt*, s. 21.

olacaktır. Eserlerini “Telif eserleri”, “Şerh Mahiyetindeki Eserleri”, “Üzerine Haşiy ve Ekler Yaptığı Eserler”, “Derleme Eserleri” ve “el-Koğî’nin Kendi Hattı ile Yeniden Yazdığı Eserler” diye beş kategoride değerlendirmek mümkündür. Bazı eserler kendi telifi iken bazılarına ya şerh koymuş ya haşiy yazmış, ya da derlemek suretiyle bir araya getirmiş yahut da eserin eskidiğini düşünerek yeniden kendi hattıyla yazmıştır.

2.1. Telif Eserleri

Tefsîr-i Hilmî: Araştırmamızın konusu olan bu eser, el-Koğî tarafından sade bir Kürtçe ile medrese hoca ve talebelerinin yanı sıra halkın da zorlanmadan anlayıp idrak edebilmesi için yazılan Kur’an tefsiridir. el-Koğî, Bakara suresi 222. ayete kadar tefsir, Âl-i İmrân suresi 9. ayete kadar da meal yazabilmiştir. Eser Muhakkik Abdulkuddus Yalçın tarafından Bakara sursi 222. ayetten Âl-i İmrân suresi 9. ayete kadar el-Koğî’nin tefsir yöntem ve üslubu göz önünde bulundurularak tefsir edilmiştir. Elimizde bulunan nüsha Arap alfabesiyle yazılmıştır. Yine eser, tek cilt ve 302 sayfadan oluşmaktadır.

‘Akîdâ İmânê: el-Koğî’nin çocuklar için hazırladığı, inanç konularını barındıran muhtasar bir eserdir. Çocukların daha kolay bir şekilde akaid konularını öğrenmelerini ve kavramalarını amaç edinen küçük bir eserdir. Toplam 16 sayfadan meydana gelmektedir.¹⁷

‘Emelên Şev û Rojê: el-Koğî, bu eserini İmam Nevevî’nin (ö. 676/1277) *el-Ezkar* adlı eserinden derlemiştir. Günlük dua ve zikirlerin yer aldığı bu küçük eserde dualar Arapça, bu duaların ne zaman, nerede ve ne kadar okunacağı ile ilgili bilgiler ise Kürtçe yazılmıştır. 1996’da basılan bu eser Abdulkuddus Yalçın tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁸

el-‘Avamilü’l-Hilmiyye: Arapça olarak basılan bu eseri, el-Koğî orijinal adıyla yazmıştır. Nahiv amillerine yeni bir boyut ve sıralama getirerek ayet ve hadislerle de desteklemek suretiyle Cürcanî’nin *‘Avâmil’*inden farklı tutma

¹⁷ Cevdet Karaman, *agt*, s. 23; Ahmet Tekin *agk*, s. 6.

¹⁸ Cevdet Karaman, *agt*, s. 22-23; Ahmet Tekin, *agk*, s. 5.

gayreti içerisinde olmuştur. Bu eser, el-Koğî'nin *Resâilü'l-Hams* adlı çalışması altında derlenmiştir.¹⁹

ez-Zürûf ve'l-Cümel: Bu eseri, Molla Yûnus el-Erkatî'nin Kürtçe *Zurûf* undan farklı kılan özelliği, el-Koğî'nin bu eserinde nahiv örneklerini açıklarken çok sayıda ayet ve hadisleri kullanmış olmasıdır. Eser 1994 yılında tamamlanmış ve aynı tarihte basılmıştır. Bu eser, el-Koğî'nin *Resailü'l-Hams* adlı çalışması altında derlenmiştir.²⁰

Mantık Risalesi: Adından da anlaşıldığı gibi mantık ilmine dair yazılmış ve medreselerdeki mantık derslerinde okutulan Arapça bir eserdir. Öğrencilerin daha kolay bir şekilde mantık kaidelerini ezberlemeleri gayesiyle yazılmıştır. Bu eser, el-Koğî'nin *el-Mutûn* adlı çalışması altında derlenmiştir.²¹

Vad' Risalesi: Vad', bir lafzı ya bizzat veya bir karine aracılığıyla kendisini göstermek üzere bir anlama tayin etmektir.²² el-Koğî'nin bu eseri, Arapça ile yazılmış söz konusu ilmin kaidelerinin öğrenciler tarafından daha kolay anlaşılması ve ezberlenmesi amacı ile 1989 yılında yazılmış olup basılmamıştır. Bu eser, el-Koğî'nin *el-Mutûn* adlı çalışması altında derlenmiştir.²³

Münazara Risalesi: Münazara ilmine dair Arapça ile yazmış olduğu özgün eseridir. Bu eser, el-Koğî'nin *el-Mutûn* adlı çalışması altında derlenmiştir.²⁴

Nakşibendi Sadatı: Nakşibendi sadatı silsilesinin yer aldığı bir levhadır.

İstiare Risalesi: el-Koğî'ye ait olan bu eser beyan ilmi hakkında olup oldukça küçük bir hacme sahiptir. Bu eseri, çocuklarına ve talebelerine ilm-i beyan hakkında eğitim vermek amacı ile yazmıştır. Bu eser, el-Koğî'nin *el-Mutûn* adlı çalışması altında derlenmiştir.²⁵

¹⁹ Cevdet Karaman, *agt*, s. 23; Ahmet Tekin *agk*, s. 6.

²⁰ Cevdet Karaman, *agt*, s. 23; Ahmet Tekin, *agk*, s. 6-7.

²¹ Cevdet Karaman, *agt*, s. 24; Ahmet Tekin *agk*, s. 7.

²² Sahip Aktaş, "Allâme Ebû Bekr es-Sûrî'nin 'el-Luma' fî 'İlmi'l-Vad'" Adlı Risalesinin Notlandırılmış Çevirisi", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, s. 10, (Aralık 2017), s. 325-332.

²³ Cevdet Karaman, *agt*, s. 23-24; Ahmet Tekin *agk*, s. 7.

²⁴ Cevdet Karaman, *agt*, s. 23-24; Ahmet Tekin *agk*, s. 7.

²⁵ Cevdet Karaman, *agt*, s. 24; Ahmet Tekin, *agk*, s. 5.

2.3. Şerh Mahiyetindeki Eserleri

Hediyetü'l-Habîb: Kadı Ebû Şuca'ın (ö. 1107), Şafii fikhının temelini muhtasar olarak yazdığı *Ğayetü'l-İhtisar* adlı eserinin, Kürtçe ile yazılmış ve Arap alfabesiyle şerh edilmiş, içerisinde klasik fıkıh meselelerinin ve güncel fıkhi meselelerinin yer aldığı eserdir. Söz konusu eser defalarca basılmış, hem halk arasında hem de medreselerde çok müracaat edilmiştir. Şafii olan imamların baş ucu kitapları arasında olduğu söylenebilir.²⁶

Rehber-i Sâni: Bir diğer adı da *Rehber-i Havas*'tır. *Tefsîr-i Hilmî*'de dört farklı yerde²⁷ referans alınan el-Koğî'nin bu eseri, Ahmed-i Hânî'nin akide ile ilgili ele aldığı *Ekîdâ İmânê* adlı eserinin Kürtçe şerhidir. Havas tabakasının okuyabileceği ağır eserlerden biridir. Ehl-i Sünnetten olan Eşariyye Mezhebinin itikadî meselleri ele alınmıştır. Eser 1984'te basılmıştır. Bu eser üzerinde Cevdet Karaman, *Ehmed Hilmî El Qoxî Ve Rehberê Sanî Şerhaeqîda Ehmedê Xanî İsimli Eseri* başlığıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır.²⁸

Rehber-i Avam: Molla Halil es-Siîrdî'ye ait itikat, ahlak ve tasavvufa dair meselleri ele alan ve insanların inançlarını farklı ideolojilerden muhafaza etmek amacı ile yazılan *Nehcü'l-Enam* adlı eserinin Kürtçe şerh edilmiş halidir. Defalarca basılan eserin ilk baskısı 1982 senesindedir.²⁹ el-Koğî, bu eserin sonuna Hakkârili Fakı Reşid'e (ö. ?) ait olan *Sirru'l-Mahşerê* adlı kitapçığı da eklemiştir. Bu kitap mahşeri ve oradaki insanların değişik hallerini ele alır. Bu kitapçığın kaybolmasını engellemek amacıyla el-Koğî, 1984 senesinde haşiyelerle tashih edip geliştirmiştir.³⁰

Mevlid-i Bateî Şerhi: Kürtçe mevlitlerin şahı olarak bilinen *Mevlid-i Bateî*'nin yazarı Molla Hüseyin Bateî'dir (ö. 995/1491). İlk Kürtçe mevlit unvanına sahip bu mevlit, Kürtçe yazılmış olup kendisinden sonra Kurmanci ve

²⁶ el-Koğî, *Hediyetü'l-Habib*, İhsan Yayınları, İstanbul, s. 276-280; el-Koğî, *Büyük Şafii İlmihali*, s. 23; Ahmet Tekin, *agk*, s. 5-6; Cevdet Karaman, *agt*, s. 25.

²⁷ el-Koğî, *Tefsîr-i Hilmî*, 40, 44-45, 47.

²⁸ Cevdet Karaman, *agt*, s. 26-27; Ahmet Tekin *agk*, s. 5; M. Sait Özervarlı, "Hânî, Şeyh Ahmed", s. 31-32.

²⁹ Ahmet Tekin, *agk*, s. 5. Cevdet Karaman, *agt*, s. 26; İbrahim Gözetin, *Mele Xelîlê Sêrtî Ve Nehcu'l-Enâm Adlı Eseri (Metin Ve İnceleme)*, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, Muş 2015, s. 88.

³⁰ Ahmet Tekin, *agk*, s. 7.

Zaza lehçelerinde yazılan mevlitlere büyük bir ilham kaynağı olmuştur. İçerisinde barındırdığı edebi üsluptan dolayı âlimler ve halk arasında büyük bir beğeni toplamış ve rağbet görmüştür. Bu değerli eserin farkına varan el-Koğî, bunun üzerine Kürtçe bir şerh yazmıştır.³¹ Mevlit çalışmaları arasında söz konusu eserin yanı sıra bir de Ali el-Bagustanî'ye (1917-2002) ait tashih ve yazım çalışması mevcuttur. el-Koğî bu eseri *Mewlûdu'n-Nebî Aleyhi's-Selatu We's-Selam* adıyla tashih edip yayınlarken, altına da müellifi olarak Ali el-Bagustanî'yi yazar.³²

Mem û Zîn Şerhi: *Mem û Zîn* adlı eser Şeyh Ahmed-i Hânî'ye ait olup, ilahi aşkı, iki aşık genci sembolize ederek kaleme aldığı edebî ve tasavvufî bir eserdir.³³

Eserin barındırdığı eski Kürtçe, Farsça ve Arapça kelimeler, eserin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. el-Koğî, bu durumu göz önünde bulundurarak üzerinde az şerh yapılan bu nadide eserin üzerine Arapça bir şerh yazmıştır.³⁴

Gülzarar Hemukan Şerha Nubihâra Biçûkan: Şerh mahiyetinde olan bu eserin aslı, Şeyh Ahmed-i Hânî'ye aittir. Farklı sözlüklerden derlediği yaklaşık bin tane kelimedenden oluşturmuştur. Bunun adı da *Nubihâra Biçûkan*'dır. Çocukların Arapçayı daha iyi anlamaları için telif edilen bu eser, bir sözlüktür. el-Koğî bu sözlüğü, içinde bulunan bazı kelimelerin daha iyi anlaşılabilmesi için şerh etmiştir. İlk baskısı 1990'da olan el-Koğî'nin bu çalışması, daha sonraki zamanlarda birçok kez basılmıştır.³⁵

Zêrin Hurûf Şerha Zurûf: el-Koğî, Molla Yûnus el-Erkatînî'ye (ö. ?) ait olan ve nahiv içerikli *Zurûf* adlı eserin üzerine, medrese talebelerinin daha iyi anlamalarını sağlamak adına, *Zêrin Hurûf* adıyla Kürtçe bir şerh düşmüştür.

³¹ Cevdet Karaman, *agt*, s. 27-28; Ahmet Tekin *agk*, s. 7; ayrıca bkz. Hasan Karacan ve Nurettin Aykut, "Mele Hüseyin Bateyî'nin Mewlid-i Nebî Adlı Eseri ile Mele Süleyman Kurşun'un Mewlida Pêxember Adlı Eserinin Karşılaştırılması", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, c. 1, s. 2, (Kasım 2015), s. 123-141; Mehmet Yanmış, "Diyarbakır'da Mewlid Geleneği ve Bazı İller ile Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 21, s. 1, (2012), s. 115-133.

³² M. Zahir Ertekin, "Mela 'Elîyê Baqustanî û Mewlûda Wî / Mullah Ali Baqustanî and his Mawlid", *Mukaddime*, c. 6, s. 1, (2015), s. 101-138.

³³ Nusrettin Bolelli, "Kürt Bilginlerin Yazdıkları Bazı Eserlerin Tanıtımı", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, c. 1, s. 1, (Ocak 2015), s. 70.

³⁴ Cevdet Karaman, *agt*, s. 28-29; M. Sait Özervarlı, *agm*, s. 31-32.

³⁵ Cevdet Karaman, *agt*, s. 27; Ahmet Tekin *agk*, s. 5; M. Sait Özervarlı, *agm*, s. 31-32; Nusrettin Bolelli, *age*, s.70.

Tamamlanmış olan bu şerh, 1992’de basılmıştır. Bu şerh, bölge halkı ve medrese talebeleri tarafından kitabın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bu eser, el-Koğî’nin *Resailü’l-Hams* adlı çalışması altında derlenmiştir.³⁶

el-Mesailü’l-Mercâniyye: Arapça olarak basılan bu eser, Şeyh Abdulkahir el-Cürcani’ye (ö. 471/1078) ait, Arapça gramer içerikli nahiv kitabı ‘*Avamil*’in şerhidir. el-Koğî de medrese talebelerinin bu eseri daha iyi anlaması için şerh etmiştir.³⁷

et-Tertîbu’l-Munîs: Molla Yûnus el-Erkatîni’ye ait olan nahiv içerikli *Terkîb*’in üzerine yapılmış Kürtçe bir şerhtir. Molla Yûnus’un *Terkîb*’i ‘*Avamil*’in şerhidir. Söz konusu *Terkîb*, çocuklar için hazırlanmış olup, Doğu ve Güneydoğu medreselerinde oldukça revaçta olan bir eserdir.³⁸

ed-Dürrettü’s-Seniyye: Kitabın aslı, Molla Halil es-Siîrdî’ye ait olan ve münazara hakkında kaleme alınan *el-Hebiyye* adlı eseridir. el-Koğî bu esere, Arapça şerh düşürmek suretiyle, medrese hoca ve talebelerinin istifadesine sunmuştur. 1993 yılında yazılmış olup basımı yapılmamıştır.³⁹

2.4. Üzerine Haşiye ve Ekler Yaptığı Eserleri

Şerhu’l-Muğnî Haşiyeleri: Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu medreselerinde oldukça rağbet edilen *Şerhu’l-Muğnî*, nahiv içerikli bir eserdir. el-Koğî, bu değerli eser üzerinde bazı yerlerin daha iyi anlaşılması adına haşiyeler yazmıştır.⁴⁰

Şerhu’l-Muğnî haşiyesine ek olarak başka eserlere de haşiyeler yazmıştır; İbn Hişam’a (ö. 833) ait *Şuzûru’z-Zeheb* adlı nahiv içerikli eser haşiye eklemiştir. Faki Reşid-i Hakkarî tarafından yazılan *Sirru’l-Mahşer* adlı esere haşiye yazmıştır. Söz konusu eserin içerisinde mahşer ve mahşerde insanların ahvali ile ilgili bilgiler yer almıştır. Yine bu eser, *Rehber-i Avam* şerhinin sonunda yer almıştır. Muhammed b. Malik el-Endulusî’ye (ö. 1273) ait *Elfiye* adlı nahiv

³⁶ Cevdet Karaman, *agt*, s. 29; Ahmet Tekin, *agk*, s. 6.

³⁷ Cevdet Karaman, *agt*, s. 29; Ahmet Tekin, *agk*, s. 6. Ayrıca bkz. İsmail Durmuş, “el-Avâmilü’l-Mie”, *DİA*, IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 106-107.

³⁸ Cevdet Karaman, *agt*, s. 30; Ahmet Tekin, *agk*, s. 6.

³⁹ Ahmet Tekin, *agk*, s. 7.

⁴⁰ Cevdet Karaman, *agt*, s. 30; Ahmet Tekin, *agk*, s. 4-5.

içerikli esere de haşiye yazmıştır. Bu eser, el-Koğî'nin *el-Mutun* adlı çalışmasında derlenmiştir. Muhammed İbnu'l-Cezerî'ye (ö. ?) ait tecvid ilmiyle ilgili eserine *Metnê Cezerî û Ta'likatên Wê* adıyla haşiyeler yazmıştır. Bu eser de *el-Mutun* adlı çalışmasında derlenmiştir. İbn Hişam'a (ö. 833) ait *Kava'idü'l-İ'rab* adlı nahiv içerikli esere haşiye yazmıştır. Bu eser de *el-Mutun* adlı çalışmasında derlenmiştir. İbn Hişam tarafından yazılan ve nahivle alakalı *Katru'n-Neda ve Bellu's-Seda* adlı eseri üzerine de haşiyeler yazmıştır. Yine bu eseri de *el-Mutun* adlı çalışmasında derlemiştir. İbnu'l-Verdî'ye (ö. 1343) ait *Lamiyetu İbnü'l-Verdî* adlı eserin üzerine haşiye yazmış olup *el-Mutun* adlı çalışmasında derlemiştir.⁴¹

2.5. Derleme Eserleri

Dîwana Camî' (Dîwancivîn): Bu eser, derleme bir eserdir. Birçok önemli Kürt edip ve mutasavvıflardan derlediği beyitleri bu eserinde bir araya getirmiştir. Bu önemli edip ve mutasavvıflar arasında şu isimler yer almıştır; Şems-i Tebrîzî (ö. 1248), Hafız Şirazî (ö. 1390), Şeyh Ahmed-i Hânî, Şeyh Abdurrahman Aktepe (ö. 1910?), Seyyid Ali Fındıkî (ö. 1967) ve Şeyh Alaaddin-i Haznevî (ö. 1969).

el-Kelîmatu'l-Kudsîye li's-Sadati'n-Nakşebendîye: el-Koğî'nin bu eseri, Nakşibendiyye sadatının sözleri ve risalelerinden meydana gelmektedir. Bu söz ve risaleleri derledikten sonra bunları kendi hattıyla Arapça yazmıştır.

2.6. el-Koğî'nin Kendi Hattı ile Yeniden Yazdığı Eserleri

Ravdatu'n-Naîm: Bu eser, Şeyh Abdurrahman Aktepe'ye ait olup, miraç-name tarzındadır. İlahi aşk, peygambere övgü, ahlaki, tasavvufî vb. konular içermektedir. Kürt edebiyatının ilk miraç-namesi ve en uzun mesnevisi olarak kabul edilir.⁴²

Bu eserin yanı sıra şu eserleri de kendi hattıyla yeniden ihya etmiştir: Abdulkahir el-Cürcanî'ye ait *Avamil*'e yapılan şerh ile birlikte *Gerevî Haşiyesi*'ni de birleştirmek suretiyle *Sadullah Sağîr mea Haşiyetu'l-Gerevî*; Molla Halil es-Siûrdî'ye ait *el-Kafîyetu'l-Kubra fi'n-Nahv*; Molla Hüseyin Küçük'e (ö. 1955) ait *Fethu'l-Celîl*; *Divâna Melayê Cizîrî*; Nahivle ilgili beş eserin birleşiminden olan

⁴¹ Bkz. Cevdet Karaman, *agt*, s. 30-32.

⁴² Nusrettin Bolelli, *age*, s. 70.

Resailu'l-Hams; Molla Halil es-Siîrdî'ye ait *Kafiye ve İsağoci*; Ahmed b. Muhammed es-Sivasî'ye (ö. ?) ait *Hallu'l-Meakıd ve Haşiyesi Camiul Fevaid*; Şeyh Abdurrahman Aktepe'ye ait *Ravdatu'n-Naim*; el-Koğî'nin kendi oğlu ve talebelerine ders vermek amacı ile kaleme aldığı *Sarf Metni*; Muhammed b. Süleyman el-Halebî'ye (ö. ?) ait akait içerikli *Nuhbetu'l-Leâlî Şerhu Bedi'l-Emâlî*; Kadiyaniliği anlatan *el-Mütenebbiu'l-Kadiyanî*; *Kıtır Metni* ve *Hebiyye Metni* adlı eserleridir.⁴³

Bütün telifatını kendi hattıyla yazıp bastırmıştır. Hattıyla yazdığı bütün eserlerde kendisinin tasarlayıp çektiği tuğrası bulunur.⁴⁴

⁴³ Bkz. el-Koğî, Büyük Şafî İlmi-hali, s. 22; Ahmet Tekin, *agk*, s. 7-8; Cevdet Karaman, *agt*, s. 30-35.

⁴⁴ el-Koğî, *age*, s. 22.

BÖLÜM 2: TEFSİR-İ HİLMÎ'NİN SİSTEMATİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. TEFSİR-İ HİLMÎ'NİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Molla Ahmed Hilmi el-Koğî'nin kaleme aldığı *Tefsîr-i Hilmî* adlı tefsir, özellikleri bakımından müstesna bir yere sahiptir. Bu tefsirin akıbeti de aslında bizlere tefsir geleneğinde birkaç tefsiri daha hatırlatmaktadır. Bu tefsirin en çok göze çarpan üç özelliği var ki bunlar: Yarım kalmış olması, Kürtçe olması ve muhtasar/mülahhas tefsirler kategorisinde yer almasıdır.

Yarım kalmış olması bir bakıma bize *Menar Tefsiri*,⁴⁵ *Celâleyn Tefsiri*⁴⁶ vb. yarıda kalmış tefsirleri hatırlatmaktadır. Bu tefsirin eski bir geleneği yeniden ihya etme amacı güttüğü söylenebilir. Bu amaç da halkın anadiliyle dini malumata yazılı yollarla ulaşabilmesidir. Zira *Tefsîr-i Hilmî*'nin içerisinde ilim ile avam arasındaki köprüyü güçlendirmek, daha önce var olan fakat sosyo-politik vb. birtakım sebeplerden ötürü yok edilen geleneği yeniden ihya etmek gibi bir çaba söz konusudur.

Tefsîr-i Hilmî, bir ciltten oluşur ve küçük bir hacme sahiptir. Tefsir aslı itibarıyla Molla Ahmed Hilmi el-Koğî ed-Diyarbakirî'ye aittir. Kendisi Fâtîha suresinden başlayıp, Bakara suresi 222. ayete kadar tefsir yapabilmıştır. Buradan itibaren meal ile devam etmiştir. Meali, Âl-i İmrân suresi 9. ayete kadar getirdikten sonra hastalanmış, bu hastalığın akabinde de vefat etmiştir. Dolayısıyla, el-Koğî'ye ait olan kısım Fâtîha suresinden Bakara suresi 222. ayete kadar hem meal hem de tefsir, Bakara suresi 222. ayetten Âl-i İmrân suresi 9. ayete kadar ise sadece mealdir. Bakara suresi 222. ayetten Âl-i İmrân suresi 9. ayete kadar ise el-Koğî'nin oğlu ve aynı zamanda tefsirin muhakkiki olan Abdulkuddus Yalçın'a aittir. Yalçın, el-Koğî'nin tefsir yöntemi ve üslubunu göz önünde bulundurarak söz konusu kısmı tefsir etmiştir.

⁴⁵ Bkz. M. Suat Mertoğlu, "Tefsîrü'l-Menar", *DİA*, XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s. 297-299.

⁴⁶ Bkz. Ali Akpınar, "Tefsîrü'l-Celâleyn", *DİA*, XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, S. 294-295.

Tefsîr-i Hilmî, Kürt halkının okuması için yazılan bir tefsirdir. Dolayısıyla bölgede yaşayan ve Kurmanci lehçesi ile konuşan Kürtlerin lehçesi temel alınmış ve Arap alfabesi ile yazılmıştır.

Klasik tefsir yöntemine göre Fâtiha suresinden başlamak suretiyle tefsir edilmiştir. Öncelikle ayetlerin Arapça metinleri, sonra Kürtçe mealleri son olarak da “Ayetlerin tefsiri” başlığıyla ayetlerin tefsiri verilmiştir. Müfessir ulaştığı her ayetin içinde geçen konuları tefsir etmeye çalışmıştır. Fakat bazı konu ve kavramların tefsirini başka ayet veya surelere bırakmıştır. Söz konusu ertelemelerin geçtiği sayfalarda muhakkik Yalçın, dipnotta söz konusu meseleleri tefsir etmiştir.

Tefsîr-i Hilmî’de tefsir yapılırken en çok üzerinde durulan hususların başında, ayetleri ayet ve hadis ile tefsir etmek ve ayetin içinde geçen kavramların ıstılahi ve etimolojik tahlillerini yapmak gelir.⁴⁷

Tefsîr-i Hilmî, her ne kadar rivayet tefsir yöntemi ağırlıklı mülâhhas bir tefsir olsa da, tefsir yaparken müellif, zaman zaman özgün görüşlerini aktarmayı ihmal etmemiştir.⁴⁸

Tefsîr-i Hilmî’nin “İçindekiler” kısmı tefsirin sonunda yer alır. Burada bulunan başlıklar metnin içinde geçmemektedir. Sadece ilgili ayetlerde başlıktaki ayetten bahsedildiği anlaşılmaktadır.⁴⁹

Tefsîr-i Hilmî’de kaynaklar detaylı bir şekilde verilmemiştir. Bazen sadece isim, bazen hem isim hem eser, bazen de sadece eser anılmıştır. Az yerde de remiz kullanılmıştır. Birçok yerde özellikle sebep-i nüzuller aktarılırken kaynaklar belirtilmemiştir.⁵⁰

⁴⁷ el-Koğî, *age*, s. 14, 17, 19, 22-24, 57-60, 131, 142, 155, 203-204, 237, 283, 293-294.

⁴⁸ el-Koğî, *age*, s. 13, 30, 41, 63, 77, 97, 69, 105, 112, 116, 140, 155.

⁴⁹ el-Koğî, *age*, s. 296-302.

⁵⁰ el-Koğî, *age*, s. 27-28, 30, 34, 36, 43, 44-45, 48, 53, 55, 61, 72, 89, 100, 105, 108-109, 111-112, 189, 196, 198, 200-202, 205, 220, 237, 238, 250, 256, 258, 268, 270, 288, 294-295.

2. TEFSİR-İ HİLMÎ'DE ELE ALINAN KONULAR

Tefsîr-i Hilmî'de ayetler tefsir edilirken kendi aralarında konu bütünlüğü çerçevesinde tasnif edilmiştir.

Tahlile tabi tuttuğumuz mezkûr eserin içerdiği konular sınırlıdır. Bunun sebebi, baştan sona kadar Kur'an'ın tefsir edilememiş olmasıdır. O nedenle sınırlı sayıdaki konulardan bazıları, yeri geldiğinde tahlil edilecektir. Özellikle şunu belirtmek gerekir ki, el-Koğî'nin tefsiri, Bakara suresi 222. ayete kadardır. Bu kısımdan sonrasını tefsir eden Abdulkuddus Yalçın, eserin sonunda 'İçindekiler' kısmını oluşturmuştur. Bu kısmı dört kategoride ele almak mümkündür: Tefsirin girişinde yer alan başlıklar, Fâtiha suresinin tefsiri içinde yer alan başlıklar, Bakara suresinin tefsiri içinde yer alan başlıklar ve Âl-i İmrân suresinin tefsiri içinde yer alan başlıklar.

Tefsîr-i Hilmî'nin giriş kısmında yer alan başlıklar arasında 'Mola Ahmed Hilmî el-Koğî'nin Hayatı' ve 'Önsöz' yer almaktadır. Bu iki başlıkta müellif ve eseri hakkında genel bilgiler verilmiştir.

Tefsîr-i Hilmî'de Fâtiha suresinin tefsiri içinde yer alan başlıklar, 'Fâtiha suresi', 'Mekkî-Medenî', 'Allah', 'Rahman ve Rahim'in Tekrarının Hikmeti', 'Vasıtalı ve Vasıtasız Terbiye', 'İbadetler' ve 'Âmin' şeklinde geçmiştir. Başlıklardan da anlaşıldığı gibi Fâtiha suresini detaylı olarak tefsir yapmadan genel hatlarını ele almıştır.

Tefsîr-i Hilmî'de Bakara suresinin tefsiri içinde yer alan başlıklar baştan sona doğru şöyle sıralanabilir: 'Bakara suresi', 'Sure Başındaki Harfler (Huruf-u Mukatta)', 'Onların Şeytanları Lafzı', 'Ra'd ve Bark Kelimeleri', '19. ve 20. ayetlerdeki Teşbihin Açıklaması', '20. ayetteki 'İman Edenleri Müjdele İfadesi', 'Cennet Hurileri/Kadınları', 'Melekler', 'Âdem (as)', 'Meleklerin Âdem'e (as) Secdesi', 'Ruh Üflenmeden Önce Âdem'in (as) Cesedi', 'İblis', 'Babamız Âdem'in (as) Atıldığı Cennet', 'Havva Annemiz', 'Âdem'in (as) Yediği Ağaç/Meyve', 'İsrail', 'Akıl', 'İlmiyle Amel Etmeyen Âlim', 'Firavun', 'Musa'nın (as) Futûnu Hadisi', 'İsrailoğulları'nın Buzağı', 'Kendinizi Öldürün İbaresini', 'Bu Köye Girin Dedik İbaresini', 'Hıttâ Deyin İbaresini', 'Musa'nın (as)

Asası', 'Yahudi', 'Nasara ve Sabii Lafızları', 'Tur Dağının Yüceltilmesi/Yükseltilmesi Meselesi', 'İneğin Kesilmesi Meselesi', 'Yahudilerin Kalplerinin Katılığı', 'Yahudilerin Allah'a Karşı (ویل) ve İftiraları', 'Süleyman'ın (as) Zamanında Şeytanların Küfrü', 'Nesih', 'İbrahim'in Kelimeleri/İmtihan Edildiği Kelimeler', 'Allah'ın Boyası', 'Kiblenin Değiştirilmesi', 'el-Birr Yani Hayır', 'Oruç ve Ramazan Ayı', 'Oruç Gecesi', 'Fitne', 'Hac ve Umre', 'Mina'da Durmak', 'Eskiden İnsanlar Tek Ümmet İdiler', 'Haram Aylarda Savaş', 'Hamr ve İçki', 'Yetimler', 'Müşrik Kadınlarla Nikâh', 'Hayızlı Kadına Yaklaşmak', 'Îlâ', 'Boşanmış Kadının İddeti', 'Hul', 'Çocukları Emzirmek', 'İhdâd', 'Mut'a; Talak İçin Verilen Mal', 'Orta Namaz', 'Ölümden Kaçış', 'Meleun ve Cihad İsteği', 'Davud (as)', 'Şefaât Vardır', 'Ayete'l-Kürsî', 'Dindeki Zorluk/Cebr', 'İbrahim (as) ile Nemrud'un Mücadelesi', 'Üzeyir (as)', 'İbrahim'in (as) Ölülerin Dirilmesini Görme İsteği', 'Minnet ve Eziyetle Verilen Sadakanın Geçersizliği', 'Allah Rızası İçin Verilen İnfak', 'Faiz Yiyenler ve Faizin Haramlığı' ve 'Âmene'r-Resûlu'.

Söz konusu başlıkların altında kısa kısa değerlendirmeler yer almaktadır. Bu başlıkların bir kısmı çalışmamızda 'Tefsîr-i Hilmî'nin Tefsir Yöntemi' başlığı altında ele alınmıştır.

Tefsîr-i Hilmî'de Âl-i İmrân suresinin tefsiri içinde yer alan başlıklar ise 'Âl-i İmran Suresi', 'İsm-i A'zam', 'Rasulullah'ın (sas) Necran Heyetiyle Münazarası', 'نزل ve أنزل Arasındaki Fark' ve 'Muhkem ve Müteşabih' şeklinde sıralanmıştır.

Esasen konular ele alınırken başlıklar özel olarak seçilmemiştir. Konu başlıkları, Resmi Mushaf'ın sıralamasına göre tefsir edilen ayetlerde geçen konular esas alınmıştır. Konular metin içerisinde ayrı başlık olarak oluşturulmamıştır.

Yukarıda sayılan başlıklardan bir kısmı, gerek müfessirin tefsirdeki görüşünü dile getirmek, gerek tefsirinin özelliğini ön plana çıkarmak ve gerekse konulara yaklaşımı açısından bilgi sahibi olmak ve değerlendirmeye tabi tutmak için müfessirin tefsir yöntemi adı altında yeri geldikçe ele alınacaktır. Ele alınan bu konular, bize müfessir ve tefsiri hakkında önemli ipuçları verecektir. Bu

amacın yanı sıra, ilmi, mezhebi, siyasi vb. perspektiflerden müfessir hakkında önemli bilgilere de ulaşılabilecektir. Aynı zamanda el-Koğî'nin hangi akımlardan ve âlimlerden etkilendiği de bu sayede görülecektir. Kısa bir tefsir olduğu için, ihtilaflı bir mesele haricinde müfessir, genellikle benimsediği mezhebi anlayışın fikirlerini aktarmış olsa da özgün görüşlerin ve değerlendirmelerin yer aldığı söylenebilir.

3. TEFSİR-İ HÎLMÎ'NİN KAYNAKLARI

el-Koğî, tefsirini yazarken tefsir sahasında meşhur olan tefsir ve müelliflerinden daima istifade etme gayreti içerisine girmiştir. Bu çerçevede; sahabe, tâbiûn, tebe-i tabiûndan nakledilen rivayetleri kullanmıştır.⁵¹ Rivayet ağırlıklı olan tefsir çalışmasında el-Koğî, zaman zaman kendi fikrini de söylemeyi ihmal etmemiştir.⁵² el-Koğî, herhangi bir konuya atıf yaparken bazen sadece eseri, bazen de hem eseri hem de müellifini, çoğu zaman da sadece müellifi zikretmek suretiyle okuyucuya bilginin asıl kaynağını göstermiştir. Bu usulün yanı sıra bazen herkes tarafından bilinen fikir ve görüşleri isim belirtmeden tefsirine almıştır. Yine bazı konularda, sadece konu hakkındaki sahabenin fikrini veya rivayetini, kaynaksız ve senetsiz aktarmıştır.⁵³ Örneğin gerek bir ayeti tefsir eden sözü olsun, gerekse aktardığı bir hadis olsun, birçok yerde Abdullah İbn Abbas'tan rivayet nakledilirken, İbn Abbas'a ait olan bu sözün veya senedin hangi kaynaktan aldığına işaret etmemiştir.⁵⁴ Başka bir açıdan bakıldığında ise müellif, medrese kültürü ile yetiştiği için daha çok fıkhi ve dilsel tahlillerde bulunmuş ve kaynakları buna göre seçmiştir.⁵⁵

el-Koğî'nin tefsirinde kullandığı kaynaklar üç başlık altında toplanmaya çalışılmıştır. Bunlar: 'Tefsir Kitapları veya Müfessirler', 'Hadis Kitapları veya Muhaddisler' ve 'Diğer Eserler, Âlimler ve Mezhepler' şeklindedir.

⁵¹ el-Koğî, *age*, s. 24, 27, 35, 43, 44, 49, 53, 69, 70, 89, 95, 106, 120, 146, 157, 193, 194, 230, 249, 257, 258, 261, 264, 272.

⁵² el-Koğî, *age*, s. 13, 30, 41, 112, 116, 155, 63, 69, 77, 97, 105, 140, 158,

⁵³ el-Koğî, *age*, s. 27-28, 30, 34, 36, 43, 44-45, 48, 53, 55, 61, 72, 89, 100, 105, 108-109, 111-112, 189, 196, 198, 200-202, 205, 220, 237, 238, 250, 256, 258, 268, 270, 288, 294-295.

⁵⁴ el-Koğî, *age*, s. 24, 27, 35, 43, 44, 49, 69, 70, 89, 95, 116, 162.

⁵⁵ el-Koğî, *age*, s. 20, 23-24, 28, 30-31, 47, 52, 53, 55, 60, 72, 104, 119, 123, 138-139, 155, 165, 164, 167, 192, 193, 203-204, 211-212, 218, 245, 261, 267, 282, 296.

3.1. Tefsir Kitapları veya Müfessirler

3.1.1. Abdullah İbn Abbas (ö. 68/687-88).

Abdullah b. Abbas, geniş bir ilim ve fetva kültürüne sahip Abâdile olan sahâbedendir. Yani Kur'an'a ve sünnete hâkim olan dört Abdullah'tan biridir.⁵⁶ Abdullah b. Abbas'ın müstakil bir eseri bulunmamakla birlikte Dr. Abdulaziz b. Abdullah, İbn Abbas'a atfedilen görüşleri/rivayetleri muhtelif kaynaklardan toplayarak *Tefsîru İbn Abbas ve rivâyetuhû...* adında tenkitli bir neşrini yayınlamıştır. Ayrıca benzer çalışmalarla kendisine atfedilen diğer eserleri şunlardır: *Ğarîbü 'l-Kur'an*, *Mesâilü Nafi b. Ezrak*, *el-Luğât fi 'l-Kur'an*.⁵⁷

Tefsîr-i Hilmî'de birçok yerde İbn Abbas'ın fikirlerinden ve rivayetlerinden istifade edilmiştir.⁵⁸ *Tefsîr-i Hilmî*'de İbn Abbas'ın fikirleri ve rivayetleri aktarılırken yukarıda sözü geçen herhangi bir eser kendisine atfedilmemiştir. Görüşleri, daha çok farklı tefsir kitaplarından iktibas edilerek aktarılmıştır.

Örneğin, *Tefsîr-i Hilmî*'de Bakara suresi 15. ayetinde geçen (اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ) ifadesi ile Allah'ın inkar edenleri alaya alması hakkında, İbn Abbas'ın "İnkâr edenler cennetin kapısının önüne her gittiklerinde cennetin kapıları yüzlerine kapanır. Böylelikle Allah, onları alaya almış olur." görüşünü aktararak tefsir eder. Burada dikkat çeken bir başka husus da el-Koğî'nin İbn Abbas'ın bu rivayetini nereden aldığına kaynak göstermemesidir.⁵⁹

el-Koğî, bir başka örnek olan Bakara suresi "Meleklerle, "Âdem'e secde edin" dediğimizde İblîs dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu." mealindeki 34. ayetinin tefsirinde ise Hz. Âdem'in cesedinden bahsederken İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ve el-Beğavî'nin (ö. 516/1122) konu hakkında İbn Abbas'tan rivayet ettikleri haberi aktarmıştır. Burada farklı olarak,

⁵⁶ Raşit Küçük, "Abâdile", *DİA*, I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 7-8.

⁵⁷ İsmail L. Çakan ve Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *DİA*, I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 76-79.

⁵⁸ el-Koğî, *age*, s. 24, 27, 35, 43, 44, 49, 69, 70, 89, 95, 106, 120, 146, 157, 194, 230, 258, 261, 264, 272

⁵⁹ el-Koğî, *age*, s. 24.

İbn Abbas'ın rivayetini aktarırken hangi kaynakları kullandığına dikkat çekmiştir.⁶⁰

İbn Abbas'tan rivayet aktarılırken, bazen sadece İbn Abbas'ın ismi zikredilmiş, bazen de sahabe, tâbiûn ve sonraki tabakalardan olan müfessirlerin aynı fikirde olduğu veya aynı rivayeti aktardıkları belirtilmiştir.⁶¹

3.1.2. Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721)

Tefsîr-i Hilmî'de istifade edilen müfessirlerden bir olan Mücahid b. Cebr, Tâbiûn neslinin önemli ve önde gelen müfessirlerindendir. Aynı zamanda İbn Abbas'ın talebesidir. Kendisine nispet edilen iki tane tefsiri vardır. Birincisi Abdurrahman Sûretî tarafından tahkik edilmiş ve *Tefsîru Mücâhid* adında neşredilmiş, ikincisi ise M. Abdüsselam Ebü'n-Nîl aynı eserin üzerinde doktora çalışması yapmış ve *Tefsîrü'l-İmâm Mücâhid b. Cebr* adıyla yayınlamıştır.⁶²

Tefsîr-i Hilmî'de Mücahid'den iktibasta edilirken, bu tefsirlerden bahsedilmemiştir. İbn Abbas'ta olduğu gibi ya kaynak verilmeden direkt fikirleri veya rivayetleri aktarılmış ya da muteber kaynaklardan birinde geçtiyse o kaynağın ismi belirtilmiştir.⁶³

Örneğin Bakara suresi 78. ayette geçen “أَمَانِي” kelimesi hakkında, el-Beğavî'nin Mücahid'den aktardığı fikri iktibas edilmiştir. “Mücahid ve Katade demişler ki...” diye söze başlamak suretiyle, Mücahid'in konu hakkındaki fikri aktarılmıştır.⁶⁴

Bir başka örnekte ise Bakara suresi 256. ayetinde geçen “Dinde zorlama yoktur” meali hakkında aktarılan rivayetlerden biri de Mücâhid'e aittir. “Mücâhid dedi ki...” şeklinde sadece Mücâhid'in ismi zikredilerek aktarılmıştır.⁶⁵

⁶⁰ el-Koğî, *age*, s. 44.

⁶¹ el-Koğî, *age*, s. 24, 27, 35, 43, 44, 49, 69, 70, 89, 95, 116, 162.

⁶² Muhammed Fatih Kesler, “Mücâhid b. Cebr”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 442-443.

⁶³ el-Koğî, *age*, s. 89, 241, 257, 258, 264, 275.

⁶⁴ el-Koğî, *age*, s. 89.

⁶⁵ el-Koğî, *age*, s. 241.

3.1.3. Ebü'l-Kasım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî (ö. 105/723)

Tefsîr-i Hilmî'de kendisinden istifade edilen müfessirlerden bir olan Dehhak, Süfyân es-Sevrî'nin "*Tefsîri dört zattan öğrenin, bunlar, Mücahid, İkrime, Said b. Cübeyr ve Dahhak'tır.*" sözüyle methettiği müfessirlerdendir.⁶⁶ *Tefsîr-i Hilmî*'de kendisinden fazla iktibasta bulunulmamıştır.⁶⁷

Örnek olarak bakıldığında, Bakara suresi 267. ayetinde geçen "İnfak" meselesinin sebep-i nüzulü hakkında Hasan-ı Basrî ve Mücahid'le birlikte aktardıkları rivayet iktibas edilmiştir. Bir başka örnek olan Bakara suresi 269. ayetindeki "Hikmet" kavramı hakkında farklı görüşlere yer verilirken, Dahhak'ın da bu konu hakkındaki fikri, herhangi bir kaynak referans olarak gösterilmeden direkt aktarılmıştır.⁶⁸

3.1.4. Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735)

Tefsîr-i Hilmî'de kendisinden istifade edilen müfessirlerden bir olan Katâde, Tabîûnun önde gelen müfessirlerindendir. Kendisine dört eser nispet edilmektedir.⁶⁹

Tefsîr-i Hilmî'de kendisinden aktarılan rivayetler ve fikirler ya referans verilmeden direkt aktarılmış ya da muteber tefsir kaynaklarından birinin ismi verilmek suretiyle zikredilmiştir. Bazı yerlerde, sadece kendisinin ismi zikredilerek rivayeti ya da fikri aktarılmışken, bazı yerlerde ise başka müfessirlerle ortak olarak görüşüne yer verilmiştir.⁷⁰

Örneğin *Tefsîr-i Hilmî*'de Bakara suresi "*Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size vaad ettiklerimi vereyim. Asıl bana itaatsizlikten sakının.*" mealindeki 40. ayetinde İsrailoğullarına verilen nimetten bahsedilirken, burada Katâde'nin ismi

⁶⁶ Muhammed Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", *DİA*, VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 410-411.

⁶⁷ el-Koğî, *age*, s. 257, 258.

⁶⁸ el-Koğî, *age*, s. 257, 258.

⁶⁹ Abdulhamit Birişik, "Katâde b. Diâme", *DİA*, XXV, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 22-23.

⁷⁰ el-Koğî, *age*, s. 43, 53, 89, 193, 195, 249, 258.

zikredilmiş, konu hakkındaki fikri aktarılmıştır. Yine bir başka örnek olan Bakara suresi “İçlerinde birtakım ümmîler vardır ki kitabı bilmezler; bütün bildikleri kuruntulardan ibarettir. Onlar sadece zan ve tahminde bulunurlar.” mealindeki 78. ayeti hakkında görüşler aktarılırken Katade’nin yanı sıra Mücahid’in ismi de zikredilmiştir.⁷¹

3.1.5. Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdîrrahmân b. Ebî Kerîme el-A‘ver es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî (ö. 127/745)

Tefsîr-i Hilmî’de kendisinden istifade edilen müfessirlerden bir olan es-Süddî, Tabîûn müfessirlerinden olup, İbn’ü-Nedîm tarafından kendisine Tefsîrü’s-Süddî adında bir tefsir nispet edilmiştir.⁷² Ancak *Tefsîr-i Hilmî*’de böyle bir eserden bahsedilmemiştir. Tespit edildiği kadarıyla üç farklı yerde isminden söz edilmiştir.⁷³

Örneğin Bakara suresi 25. ayetinde geçen “İnfak” kelimesi hakkında görüşler aktarılırken Süddî’nin buradaki infakın farz olan zekat olduğunu aktarmıştır. Bakara suresi 269. ayette “Hikmet” kelimesi hakkında, farklı fikirler aktarılmış, yine Süddî’nin fikri müstakil olarak aktarılacak, ona göre hikmetin nübüvvet olduğu ifade edilmiştir. Bakara suresi 278. ayetinin sebep-i nüzulü hakkında farklı görüşler aktarıldıktan sonra yine Süddî’nin mesele hakkındaki görüşü zikredilmiştir.⁷⁴

3.1.6. Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767)

Tefsîr-i Hilmî’de kendisinden istifade edilen müfessirlerden bir olan Mukâtil, Kur’an’ı başından sonuna kadar tefsir eden ilk müfessirdir. Kendisine nispet edilen *et-Tefsîru’l-Kebîr* isminde bir tefsiri vardır.⁷⁵ Tespit edildiği kadarıyla, Tefsir’de sadece bir yerde, Bakara suresi 278. ayetinin sebep-i nüzulü bağlamında, bu zatın görüşü el-Beğâvî’den naklen aktarılmıştır.⁷⁶

⁷¹ el-Koğî, *age*, s. 53, 89.

⁷² İsmail Cerrahoğlu, “Süddî”, *DİA*, XXXVIII, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 17-18.

⁷³ el-Koğî, *age*, s. 237, 258, 270.

⁷⁴ el-Koğî, *age*, s. 237, 258, 270.

⁷⁵ Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, *DİA*, XXXI, TDV yayınları, İstanbul 2006, s. 134-136.

⁷⁶ el-Koğî, *age*, s. 270.

3.1.7. Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureşî (ö. 150/767)

Tefsîr-i Hilmî'de kendisinden istifade edilen müfessirlerden bir olan İbn Cüreyc, Tâbiûn neslinden olup, tefsir, fıkıh ve hadis âlimidir. İslam tarihinde kitap yazan ilk müellif olduğu söylenmiştir. Günümüze ulaşmayan, Tefsîru İbn Cüreyc adında kendisine nispet edilen bir tefsiri vardır. Bu tefsirden muteber tefsir kaynakları da istifade etmiştir.⁷⁷ *Tefsîr-i Hilmî*'de kendisinden iki yerde bahsedilmiştir. Üç yerde de farklı kaynaklardan naklen görüşü aktarılmıştır.⁷⁸

3.1.8. Celaleyn Tefsîri

Tefsîr-i Hilmî'de kendisinden istifade edilen tefsirlerden biri olan Celâleddîn el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) başlayıp yarım bıraktığı ve Celâleddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından devam edilip tamamlanan Kur'an tefsiridir.⁷⁹ *Tefsîr-i Hilmî* iki yerde bu tefsirden alıntı yapmıştır: Birincisi, Bakara suresi 79. ayetteki "Veyl" kelimesinin mahiyetinden bahsederken, ikincisi ise Bakara suresi 260. ayette Hz. İbrahim'in kuşların dirilmesi ile olan imtihanından söz ederken.⁸⁰

3.1.9. Tefsîru'l-Kur'an

Tefsîr-i Hilmî'de kendisinden istifade edilen tefsirlerden biri, Muhammed b. Sâib el-Kelbî'ye (ö. 146/763) ait Ku'ran tefsiridir. Tefsir'de müfessirin adı anılarak, Bakara suresi 278. ayette "Fahşa" kelimesi hakkındaki fikri, hiçbir referans gösterilmeden direkt aktarılmıştır.⁸¹

3.1.10. Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân

Tefsîr-i Hilmî'de kendisinden istifade edilen tefsirlerden biri, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî'nin (ö. 310/923) Kur'an tefsiridir.⁸² Tefsir'de bazı yerlerde adına nispetle, kendisinden direkt

⁷⁷ İsmail Cerrahoğlu, "İbn Cüreyc", *DİA*, XIX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 404-406.

⁷⁸ el-Koğî, *age*, s. 84, 249.

⁷⁹ Ali Akpınar, "Tefsîru'l-Celâleyn", *DİA*, XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s. 294-295.

⁸⁰ el-Koğî, *age*, s. 90, 250.

⁸¹ el-Koğî, *age*, s. 257.

⁸² İsmail Cerrahoğlu, "Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *DİA*, VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 105-107.

rivayet veya fikir nakledilmişken, bir başka yerde ise, başkasına ait olan bir fikri veya rivayeti, Taberî'nin tefsiri referans gösterilerek aktarılmıştır. Yani, kısaca kendisinin fikri aktarılırken, bizzat ismi anılarak aktarılmış, başkasına ait bir fikri aktarırken eserinin ismi anılmıştır. Genellikle rivayetler aktarılmıştır, zira Taberî'nin tefsiri rivayet ağırlıklı tefsirlerinden olduğu için kendisinden önceki birçok âlimin fikrini ve rivayetini içinde barındırmıştır.

Örneğin Bakara suresi “*Mûsâ, “Rabbim şöyle buyuruyor, dedi: O, henüz boyunduruk altına alınıp yer sürmemiş, ekin sulamamış, serbest dolaşan ve alacası bulunmayan bir inektir.” “İşte şimdi doğrusunu anlattın” dediler ve ineği (bulup) kestiler, ama az daha (bunu) yapmayacaklardı.*” mealindeki 71. ayetinde Taberî'den önce yaşamış olan İbn Cüreyc'in konu hakkındaki fikri aktarılırken Taberî'nin tefsiri kaynak olarak gösterilmiştir. Diğer yerlerde ise genellikle Taberî'nin şahsına ait olan fikirler ve rivayetler başka isimlerle birlikte aktarılmıştır.⁸³

3.1.11. Meâlimü't-Tenzîl

Tefsîr-i Hilmî'de kendisinden istifade edilen tefsirlerden biri, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî'ye (ö. 516/1122) ait Kur'an tefsiridir. Hem rivayet hem de dirayet içerikli muteber bir tefsiri kaynağıdır.⁸⁴ *Tefsîru'l-Begavî* ve *Tefsîru'l-Ferrâ* şeklinde de anılan bu tefsir birçok kez ve muhtelif ülkelerde baskısı yapılmıştır.⁸⁵ Taberî Tefsiri'nden sonraki ikinci ilk sistemli tefsirdir. Yine bu eser, İslam âleminde her türlü sosyal, politik, kültürel ve dini etkinliklerin canlılığıyla gündemde olduğu bir dönemde yazılmıştır.⁸⁶

Tefsîr-i Hilmî'nin en çok başvurduğu tefsirlerdendir.⁸⁷ İktibasta bulunurken, bazen Ferrâ bazen de el-Begavî isimleri kullanılmaktadır. Bu

⁸³ el-Koğî, *age*, s. 43, 44, 84, 153, 189, 200.

⁸⁴ Saffet Bakırcı, “Meâlimü't-Tenzîl”, *DİA*, XXVIII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 203-204.

⁸⁵ Ali Eroğlu, *Müfessir Beğavî, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Erzurum 1987, s. 68.

⁸⁶ Saffet Bakırcı, *Meâlimü't-Tenzîl'in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Konya 1990, s. 8

⁸⁷ el-Koğî, *age*, s. 34, 43-45, 48, 53, 61, 72, 89, 105-106, 120, 146, 157, 196-198, 200-201, 203-205, 210, 212, 219, 249, 270.

tefsirden istifade ederken özellikle sarf, nahiv ve lügat noktasında oldukça fazla referansta bulunmuştur.

Örneğin Bakara suresi 33. ayette Hz. Âdem'in rengi hakkında müstakil fikri aktarılmışken,⁸⁸ Bakara suresi 25. ayette amel-i salih konusunda, Muâz b. Cebel'den bir rivayet nakledilmiş ve el-Beğâvî'nin tefsiri referans olarak gösterilmiştir.⁸⁹ Yine bir başka örnek olan Bakara suresi 36. ayette ise “Beğâvî ve diğerleri dediler ki...” şeklinde bir ifade ile fikir birliği içinde olan kişililerle birlikte ismi anılmıştır.⁹⁰ Bu kalıp ifade birçok yerde kullanılmıştır. *Tefsîr-i Hilmî*'de fikir birliğinde olanların geçtiği yerlerde bu tür kalıp ifadeleri görmek mümkündür.

3.1.12. el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-‘Azîz

Tefsîr-i Hilmî'de kendisinden istifade edilen tefsirlerden biri, İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) iki farklı yöntem olan rivayet ve dirayet metoduyla yazdığı Kur'an Tefsiridir.⁹¹ *Tefsîr-i Hilmî*'de tespit edildiği kadarıyla sadece bir yerde referans olarak kullanılmıştır. Bakara suresi “*Hatırlayın ki, sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık. ‘Size verdiğimizizi sıkı tutun, onda bulunanları daima hatırlayın; umulur ki korunursunuz’ (demiştik).*” mealindeki 63. ayetinde İsrailoğullarının iman etmesi hakkında İbn Atıyye'nin şöyle söylediğini aktarmıştır: “*Allah Teâla o vakit onları(in kalplerini) imana sevketti ve imanı onların kalbine yerleştirdi. Yoksa zorla iman etmediler. İsteyerek iman ettiler*”. Burada müfessirin ismi zikredilmek suretiyle bilgiler aktarılmıştır.⁹²

3.1.13. Nevâsihu'l-Kur'ân

İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597) nispet edilen ve ona aidiyetinde şüphe olmayan bir tefsirdir.⁹³ *Tefsîr-i Hilmî*'de, sadece bir yerde Bakara suresi 106. ayette geçen

⁸⁸ el-Koğî, *age*, s. 43.

⁸⁹ el-Koğî, *age*, s. 34.

⁹⁰ el-Koğî, *age*, s. 48.

⁹¹ Abdulhamit Birişik, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, *DİA*, XIX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 338-340.

⁹² el-Koğî, *age*, s. 78.

⁹³ Esat Taş, *İbnu'l-Cevzî'nin Nevâsihu'l-Kur'an Adlı Eserinin Tahlili*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2017, s. 20.

“Nesih” konusu ele alınırken bu müfessirin ismi ve eseri yâd edilerek iktibasta bulunulmuştur.⁹⁴

3.1.14. el-Câmi‘ li-Ahkâmi’l-Kur’ân

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî’ye (ö. 671/1273) ait ahkâm içerikli tefsir olmanın yanı sıra, cami‘ türü bir eser de olduğu ifade edilmiştir.⁹⁵ Tespit edildiği kadarıyla, *Tefsîr-i Hilmî*’de sadece Bakara suresi 37. ayetinde geçen ve Hz. Âdem’in yeryüzüne inişini ifade eden “Hübût” kelimesi çerçevesinde görüşü aktarılmıştır.⁹⁶

3.1.15. Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl

Nasîrüddîn Ebû Said Kadı Beyzâvî’ye (ö. 685/1286) ait rivayet ve dirayet yöntemine dayalı ve daha çok kıraat ve dil kuralları üzerinde duran bir tefsirdir.⁹⁷ *Tefsîr-i Hilmî*’de birçok yerde bu müfessir ve tefsirinden istifade edildiğini görmek mümkündür. Daha çok *Rûhu’l-Beyan* tefsiri ile birlikte anılır.⁹⁸

3.1.16. Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl

Ebü’l-Berekât en-Nesefî’nin (ö. 710/1310) Kur’ân tefsiridir. Dirayet yöntemine dayalı bu tefsir, sahabe, tâbiûn sözlerine de yer vermiştir. Daha çok dil tahlilleri ve belagat ağırlıklı bir tefsir olduğu söylenmiştir.⁹⁹ *Tefsîr-i Hilmî*’de referans olarak kullanılan bu tefsir, özelliğinden de kaynaklanıyor olacak ki daha çok kelime ve kavramlar izah edilirken referans olarak kullanılmıştır.¹⁰⁰

⁹⁴ el-Koğî, *age*, s. 108.

⁹⁵ Tayyar Altıkulaç, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 455-457; Muhammed Coşkun, “el-Câmi‘ li-Ahkâmi’l-Kur’ân”, *DİA*, VII, TDV Yayınları, Ankara 2019, s. 100-101.

⁹⁶ el-Koğî, *age*, s. 48.

⁹⁷ İsmail Cerrahoğlu, “Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl”, *DİA*, XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 260-261.

⁹⁸ el-Koğî, *age*, s. 28, 68, 90, 208, 216, 221, 250-251, 255, 277.

⁹⁹ Mustafa Öztürk, “Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl”, *DİA*, XXVIII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 292-293.

¹⁰⁰ el-Koğî, *age*, s. 27-28, 30, 68, 183, 202, 238, 250, 294, 295.

3.1.17. Lübbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl

Ali b. Muhammed el-Hâzin'e (ö. 741/1341) ait olup *Tefsîru'l-Hâzin* diye de anılır. Hem rivayet hem de dirayet tefsir özelliği vardır.¹⁰¹ *Tefsîr-i Hilmi*'de birçok yerde kullanılmıştır. Bazı yerlerde kelime hakkında açıklama yapılırken, bazı yerlerde gramer, bazı yerlerde ise rivayet aktarılırken bu tefsire başvurulmuştur. Bazen eserin bizzat kendisi bazen müfessirin adı zikredilmiş, bazen metin içinde bazen de şerh mahiyetinde dipnotta yer verilmiştir. Bazen müstakil olarak müfessirin ismi zikredilmiş bazen de başka müfessirlerle birlikte anılmıştır.¹⁰²

3.1.18. Tefsîrû'l-Kur'ani'l-Azîm

Ebu'l-Fida İbn Kesîr'e (ö. 774/1373) ait rivayet tefsir yöntemi ile yazılmış bir tefsirdir. Taberî'nin tefsirinden sonra en önemli ikinci rivayet tefsiri olarak kabul edilmiştir.¹⁰³ *Tefsîr-i Hilmi*'de Bakara suresi 49. ayette geçen ve Nesâî'nin (ö. 303/915) aktardığı, Futûn-i Musa hadisi tefsir edilirken, Bakara suresi 61. ayette el-Âlûsî ile birlikte ismi zikredilerek Allah'ın Ben-i İsrail'e olan gazabından bahsedilirken, Bakara suresi 66. ayette dilsel tahlilde bulunurken kendisinden istifade edilmiştir. Diğer yerlerde örnekler yine benzer şekildedir.¹⁰⁴

3.1.19. Rûhu'l-Beyan

İsmail Hakkı Bursevî'ye (ö. 1137/1725) ait olup İşârî tefsir kapsamında değerlendirilmekle birlikte, hem dirayet hem de rivayet özelliklerini taşıyan çok yönlü bir tefsirdir.¹⁰⁵ *Tefsîr-i Hilmi*'de Bakara suresi 19. ayette, teşbihten ve bark kelimesinden bahsedilirken ve meselenin tafsilatına girilirken; Bakara suresi 26. ayetinin sebep-i nüzulü aktarılırken; Bakara suresi 30. ayetinde meleklerin mahiyetinden bahsedilirken, Bakara suresi 35. ayetinde Cennetten söz edilirken, Bakara suresi 249. ayetinde bazı edebi sanatlara değinilirken referans olarak

¹⁰¹ Ali Eroğlu, "Hâzin, Ali b. Muhammed", *DİA*, XVII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 125-126.

¹⁰² el-Koğî, *age*, s. 69-70, 93, 116, 196, 220, 250, 295.

¹⁰³ Abdülkerim Özeydin, "İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ", *DİA*, XX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 132-134.

¹⁰⁴ el-Koğî, *age*, s. 61, 73, 79, 84, 158.

¹⁰⁵ Ali Namlı, "Rûhu'l-Beyân", *DİA*, XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 211-213.

kullanılmıştır. Bazı yerlerde tefsirden müstakil olarak bahsedilirken bazı yerlerde ise farklı tefsir veya müfessirlerle birlikte anılmıştır.¹⁰⁶

3.1.20. Fethu'l-Kadîr

Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'ye (ö. 1250/1834) ait Kur'an tefsiridir. Hem rivayet hem de dirayet yöntemi ile yazılan bu tefsir, sırasıyla sureleri ve ayetleri tefsir ederken daha çok konu birliğini sağlamak gayesi ile ayetleri taksim etmiştir. Selefi bir metodu baz alan bu tefsir, nispeten muhtasar bir içeriğe sahiptir.¹⁰⁷ *Tefsîr-i Hilmî*'de tespit edildiği kadarıyla sadece bir yerde kullanılmıştır. O da Bakara suresi 185. ayetteki "Natik" kelimesi açıklanırken, şerh mahiyetinde dipnotta verilmiştir.¹⁰⁸

3.1.21. Rûhu'l-Meânî

Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) Kur'ân tefsiridir. Tefsîru'l-Âlûsî diye de anılan bu tefsir, ansiklopedik bir özelliğe sahip olup, dil tahlilleri ve dil sanatlarının yanı sıra mezheplerin görüşlerine yer vermiş birçok yerde de bunları tenkit etmiştir. Rivayet ve dirayet metotlarının yanında, işarî yönü de olan bu tefsir kendisinden sonra birçok müfessiri etkilemiştir.¹⁰⁹ *Tefsîr-i Hilmî*'de muhtelif yerde kendisinden istifade edilmiştir.

Örneğin, rivayetler nakledilirken, dilsel tahlillerde bulunulurken; işarî yorumlar yapılırken, Bakara suresi 19. ayetinde "Ra'd" kelimesine değinilirken, Bakara suresi 30. ayette meleklerin mahiyeti açıklanırken, Bakara suresi 35. ayetinde Hz. Havva'dan bahsedilirken, Bakara suresi 37. ayetinde Âdem'den (as) bahsedilirken, Bakara suresi 41. ayetinde hitabın kimlere olduğu açıklanırken vb. birçok meselede bu kaynaktan istifade edilmiştir. Tespit edildiği kadarıyla *Tefsîr-i Hilmî*'de el-Koğî, bu müfessirden birçok yerde istifade etmişken muhakkik Abdulkuddus Yalçın sözkonusu eserden nakilde bulunmamıştır.¹¹⁰

¹⁰⁶ el-Koğî, *age*, 27-28, 30, 36, 41, 46, 47, 49, 200, 219, 231, 261, 281.

¹⁰⁷ Mevlüt Güngör, "Fethu'l-Kadîr", *DİA*, XII, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 462-463.

¹⁰⁸ el-Koğî, *age*, s. 150.

¹⁰⁹ Ahmet Çelik, "Rûhu'l-Meânî", *DİA*, XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 213-214; Ayrıca bkz. Alican Dağdeviren, Âlûsî ve Rûhu'l-Meânî'si, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 9, s. 18, (2011), s. 419-460.

¹¹⁰ el-Koğî, *age*, s. 19, 29, 42, 46, 49, 53, 68, 70, 73, 78, 175, 177.

3.1.22. Fî Zılâli'l-Kurân

Seyyid Kutub'a (ö. 1966) ait olan bu tefsire, *Tefsîr-i Hilmî*'de Bakara suresi 19. ayetinde geçen "Ra'd" kavramı açıklanırken başvurulmuştur.¹¹¹

3.1.23. Tefsîru'l-Vasît

M. Seyyid Tantavî'ye (ö. 2010) aittir. Tantavî, Mısır'ın meşhur üniversitesi el-Ezher'in şeyhlerindendir. *Tefsîr-i Hilmî*'de sadece "Bark" kelimesine bilimsel bir açıklama getirilirken dipnotta şerh mahiyetinde başvurulmuştur.¹¹²

3.2. Hadis Kitapları veya Muhaddisler

Tefsîr-i Hilmî, Kur'an'ın Kur'an ile tefsirinden sonra Kur'an'ın sünnetle de tefsirine önem verdiği için, hadis rivayeti literatüründen oldukça fazla istifade etmiştir. Hemen hemen her konuda, doğrudan veya dolaylı olarak, muhtasar veya mufassal bir şekilde merfu, mevkuf ve maktu rivayetlerden faydalanmıştır. Birçok yerde bu rivayetleri şu kalıp ifadelerle de aktarmıştır; "Ebû Hureyre'den rivayet edilmiştir... (Ji Ebû Hureyre hâtiye riwâyet kirin...), Mufaddal'an rivayet edilmiştir... (Ji Mufaddal hâtiye riwâyet kirin...)"¹¹³, Cabir'den rivayet edilmiştir... (Ji Cabir hâtiye riwâyet kirin...)"¹¹⁴, Büreydetü'l-Esleme'den rivayet edilmiştir... (Ji Büreydetü'l-Esleme hâtiye riwâyet kirin...)"¹¹⁵, Abdullah b. Katade'den rivayet edilmiştir... (Ji Abdullah b. Katâde hâtiye riwâyet kirin...)"¹¹⁶, Hasan, Katade, Ata, Horosânî, İbn Cüreyc dediler..."¹¹⁷

Bu noktada en çok başvurduğu kaynaklar arasında *Kütüb-i Sitte* hadis literatürü yer alır. Tefsir konuları ele alınırken birçok muhaddisin görüşü ve rivayetine yer verilmiştir. *Tefsîr-i Hilmî*'de rivayetler aktarılırken, kaynaklara detaylı olarak yer verilmemiş, sadece isimleri zikredilmiştir. Bir de iki farklı yerde muhaddisleri ifade etmek için remiz kullanılmıştır. Buhârî için "ح", Müslim için

¹¹¹ el-Koğî, *age*, s. 28.

¹¹² el-Koğî, *age*, s. 28-29.

¹¹³ el-Koğî, *age*, s. 238.

¹¹⁴ el-Koğî, *age*, s. 268.

¹¹⁵ el-Koğî, *age*, s. 271.

¹¹⁶ el-Koğî, *age*, s. 271.

¹¹⁷ el-Koğî, *age*, s. 249.

de “م” remzi tercih edilmiştir. Şimdi bu başlık altında ilk önce *Kütüb-i Sitte* müellifleri sırasıyla aktarıldıktan sonra bunun dışında kalan diğer müellifler de kısaca zikredilecektir.

3.2.1. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fî el Buhârî (256/870)

Buhârî'nin *Camîu's-Sahîh* adlı eseri, Kur'an'dan sonra en güvenilir kaynak olarak kabul edilmiştir.¹¹⁸ *Tefsîr-i Hilmî*'de en çok başvurulmuş hadis kaynaklarının başında gelir. Bazen doğrudan *es-Sahîh'inden* nakilde bulunulmuş bazen de dolaylı olarak başka bir kaynaktan rivayet aktarılmıştır. Sadece bir yerde de Buhârî'ye nispetle “خ” remzi kullanılmıştır.¹¹⁹

3.2.2. Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875)

Müslim'e ait *el-Câmiu's-Sahîh*, adından da anlaşıldığı gibi sahih rivayetlerden meydana gelen bir eserdir. *Sahîhi'l-Müslim* olarak da anılan bu hadis kitabı, *Kütüb-i Sitte*'de, ikinci sırada yer alan, Kur'an'dan sonra en güvenilir iki kaynaktan biri sayılır. Eserin içinde 54 Kitap 1329 bab ve tekrarsız olarak 4000 hadis bulunmaktadır.¹²⁰ *Tefsîr-i Hilmî*'de Buhârî'nin *Sahîhi*'nin yanı sıra, Müslim'in *Sahîhi*'ne de oldukça fazlaca yer verilmiştir. Daha çok adına nispetle rivayetler aktarılmış, Bir yerde de Müslim'in remzi olan “م” harfi kullanılmıştır.¹²¹

3.2.3. Ebû Dâvûd Süleyman b. Eşas b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/888)

Ebû Dâvûd'un *es-Sünen* adlı eseri, sahihinden zayıfına kadar ahkâm ile ilgili 4800 hadisin yer aldığı önemli bir hadis kaynağıdır.¹²² *Tefsîr-i Hilmî*'de tespit edilebildiği kadarıyla beş yerde kendisinden rivayet aktarılmıştır.¹²³

¹¹⁸ M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 114-123.

¹¹⁹ el-Koğî, *age*, s. 56, 66, 131, 146, 153, 155, 167, 178, 203, 209, 216, 226, 263, 285.

¹²⁰ M. Yaşar Kandemir, *agm*, s. 124-129.

¹²¹ el-Koğî, *age*, s. 36, 45, 56, 66, 131, 132, 146, 164, 216, 268-269, 282, 285.

¹²² M. Yaşar Kandemir, “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, *DİA*, X, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 119-121.

¹²³ el-Koğî, *age*, s. 153, 194, 201, 211, 288.

3.2.4. Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevr et-Tirmizî (ö. 279-892)

et-Tirmizî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* adlı hadis kaynağı, *Kütüb-i Sitte*'de yer alan önemli eserlerden biridir. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241) *Müsned*'inin büyük çoğunluğu, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'inin müsned tertibine konulmuş halidir.¹²⁴ Yine, *Tefsîr-i Hilmî*'nin çeşitli vesilelerle en çok referans olarak kullandığı kaynaklar arasındadır.¹²⁵

3.2.5. Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî (ö. 303/915)

en-Nesâî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sı, bir diğer adı *el-Mücteba*'sı *Kütüb-i Sitte*'nin önemli sünenlerindendir. Güvenilir hadis kaynaklarından biri olan ve 5758 hadis içeren bu sünen, en çok zayıf hadis barındıran sünen olarak bilinmektedir. *es-Sünenü's-Suğrâ* olarak da bilinen bu eserde ahkâm hadisleri dışında, sadece akaid konularına yer verilmiştir.¹²⁶ *Tefsîr-i Hilmî*'de birçok yerde kendisinden rivayet aktarılmıştır.¹²⁷

3.2.6. Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid b. Abdullah İbn Mace el-Kazvîni (ö. 273/886)

İbn Mace'nin *es-Sünen*'i *Kütüb-i Sitte*'nin ihtilaflı olan yegâne kitabıdır. 37 kitap içinde toplam 4341 hadis ihtiva etmektedir.¹²⁸ *Tefsîr-i Hilmî*'de tespit edildiği kadarıyla sadece altı yerde bu *es-Sünen*'den rivayet aktarılmıştır.¹²⁹

3.2.7. Diğer Muhaddisler

Tefsîr-i Hilmî, *Kütüb-i Sittenin* dışında kalan diğer hadis kaynaklarından da istifade etmiştir. Bu bağlamda bazı muhaddisleri ve hadis kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz: Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241) *Müsned*'i, Bakara suresi 19. ayette geçen "Ra'd" hakkında, Bakara suresi 44. ayette geçen, "İlmiyle amel olmayanların ahirette görecekları ceza" vb. muhtelif konularda kendisinden

¹²⁴ M. Yaşar Kandemir, "Tirmizî", *DİA*, XLI, TDV Yay., Ankara 2012, s. 202-204.

¹²⁵ el-Koğî, *age*, s. 29, 55, 56, 90, 163, 174, 201, 269, 282, 285, 288.

¹²⁶ M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, TDV Yay., İstanbul 2010, s. 147-148.

¹²⁷ el-Koğî, *age*, s. 29, 35, 57, 61, 239, 256.

¹²⁸ İsmail Lütfi Çakan, *Anahtarlarıyla Hadis*, 10. Baskı, Ensar Yay., İstanbul 2012, s. 115.

¹²⁹ el-Koğî, *age*, s. 55, 201, 256, 268, 288.

rivayetler aktarılmıştır.¹³⁰ Bir başka kaynak İmam Malik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'* adlı, musannef türü hadis eseridir. Bundan da iki farklı yerde istifade edildiği söylenebilir; Bakara suresi 230. ayette geçen "Üçüncü talak" meselesinde ve Bakara suresi 233. ayetinde "Miras" konusundan bahsedilirken, mezhebi farklılıkları göstermek adına, İmam Malik'in görüşü ve rivayeti aktarılmıştır.¹³¹ Yine İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî* adlı eseridir ki, bu iki farklı yerde referans gösterilmiştir: Bakara suresi 25. ayeti kapsamında cennetteki insanların yaşadıkları durumları hakkında ve Bakara suresi 232. ayetinin sebeb-i nüzulü hakkında referans olarak kullanılmıştır.¹³² Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek* adlı eserinden Bakara suresi 271. ayette gizli sadakanın öneminden, Âl-i İmrân suresi 2. ayette Allah'ın sıfatlarından bahsedilirken rivayet aktarılmıştır.¹³³ İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc* adlı eseri de "İmam Newewî dı şerha Müslimê de gotiye..." şeklinde ifade edilmiştir.¹³⁴ Ebû İsa et-Tirmizî'nin (ö. 279/892), *Kitabu'l-İlâl* adlı eseri rivayet zinciri hakkında bilgi vermek gayesiyle kullandığı kaynaklar arasında yer almıştır.¹³⁵

Burada zikredilen muhaddis ve eserlerin yanı sıra istifade edilen şu isimler de zikredilebilir: Berâ b. Âzib (ra) (ö. 71/690 ?)¹³⁶, Ebu'l-Kâsım et-Taberânî (ö. 306/971)¹³⁷, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066)¹³⁸, İbni Ebû Hâtim (ö. 327/938)¹³⁹, Ebû Amr Abdurrahman el-Evzâî (ö. 157/774)¹⁴⁰, Ebû Yakub İshak b. Râhûye (ö. 238/853)¹⁴¹, İkrime el-Berberî (ö. 105/732)¹⁴², Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683)¹⁴³ ve Ebû Bekr Ahmed el-Bezzâr (ö. 292/905)¹⁴⁴.

¹³⁰ el-Koğî, *age*, s. 29, 56, 57, 153, 198.

¹³¹ el-Koğî, *age*, s. 198, 205.

¹³² el-Koğî, *age*, s. 36, 202.

¹³³ el-Koğî, *age*, s. 261, 289.

¹³⁴ el-Koğî, *age*, s. 285.

¹³⁵ el-Koğî, *age*, s. 90.

¹³⁶ el-Koğî, *age*, s. 186.

¹³⁷ el-Koğî, *age*, s. 36, 261.

¹³⁸ el-Koğî, *age*, s. 261.

¹³⁹ el-Koğî, *age*, s. 153, 155.

¹⁴⁰ el-Koğî, *age*, s. 198.

¹⁴¹ el-Koğî, *age*, s. 198.

¹⁴² el-Koğî, *age*, s. 270.

¹⁴³ el-Koğî, *age*, s. 241.

¹⁴⁴ el-Koğî, *age*, s. 179.

3.3. Diğer Eserler, Âlimler ve Mezhepler

Tefsîr-i Hilmî'nin başvurduğu kaynaklar arasında el-Koğî'nin kendisine ait olan eseri *Rehber-i Sâni*’dir. Bir diğer adı da *Rehber-i Havas*’tır. *Tefsîr-i Hilmî*’de dört farklı yerde¹⁴⁵ referans alınan el-Koğî'nin bu eseri, Ahmed-i Hânî'nin akide ile ilgili ele aldığı *Ekîdâ İmânê* adlı eserinin Kürtçe şerhidir. Havas tabakasının okuyabileceği dili ağır eserlerden biridir. Ehl-i Sünnetten olan Eşariyye Mezhebinin itikadî meselleri ele alınmıştır. Bakara suresi 30. ayette meleklerin mahiyetinden ve manalarından ve Bakara suresi 34. ve 36. ayette şeytanın manası ve mahiyetinden bahsedilirken bu eserden istifade edilmiş ve kendisine atıf yapılmıştır.

Tefsîr-i Hilmî’de istifade edilen ve yine el-Koğî’ye ait olan bir diğer eser ise *Rehber-i Avam*’dır. Bu eser, Molla Halil es-Siîrdî’ye ait, itikat, ahlak ve tasavvufa dair meselleri ele alan ve insanların inançlarını farklı ideolojilerden muhafaza etmek amacı ile yazılan *Nehcü’l-Enam* adlı eserin Kürtçe şerh edilmiş halidir. Bakara suresi 41. ayeti üzerinden Kur’an’ın eğitim, öğretim ve okunmasından ücret alınıp alınmayacağı meselesinden bahsedilirken bu kaynaktan istifade edilmiştir.¹⁴⁶

Tefsîr-i Hilmî, kavramlar ve kelimelerin kökenlerine önem veren bir eserdir. Bu sebepten istifade edilen sözlükler arasında Fîrûzâbâdî’nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü’l-muhît* adlı Arapça sözlüğü, Murtazâ ez-Zebîdî’nin (ö. 1205/1791) yazdığı şerh olan *Tâcü’l-Arûs*’u¹⁴⁷, İbn Manzur’un (ö. 711/1311) *Lisânü’l-‘Arab*’ı¹⁴⁸, er-Râgıb el-İsfahânî’nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredatü Elfazi’l-Kur’an*’ı gibi önemli bazı eserler sayılabilir.

Tasavvuf içerikli bir mahiyete de sahip olan *Tefsîr-i Hilmî*’de tasavvufî yorumlarda, Şeyh Ahmed-i Hânî’ye ait olup ilahi aşkı sembolize eden iki âşık gencin aşklarının yazıldığı *Mem û Zîn* adlı esere de yer verilmiştir. Bu anlamda bu eserden Kürtçe beyitler de iktibas edilmiştir. Hem el-Koğî’nin bu eser üzerinde

¹⁴⁵ el-Koğî, *age*, s. 40, 44-45, 47.

¹⁴⁶ el-Koğî, *age*, s. 54-55.

¹⁴⁷ el-Koğî, *age*, s. 150, 153.

¹⁴⁸ el-Koğî, *age*, s. 150.

yaptığı şerhten, hem de Can Dost'un yaptığı şerhten söz konusu yerlerde bahsedilmiştir.¹⁴⁹

Tefsîr-i Hilmî'nin çeşitli vesilelerle kullandığı kaynaklar arasında şunlar da zikredilebilir: Cemal el-Hüseynî (ö. 927/1521) *Ravzatü'l-Ahbâb*, Şehabeddîn el-Hafâcî Ahmed İbn Muhammed (ö. 1069/1615) *Nesîmü'r-Riyâz fî şerhi Şifâ'i'l-Kâdî İyâz*¹⁵⁰; Molla Ahmed Hilmî el-Koğî *Şerhâ Mevlîdâ Bateî*¹⁵¹; Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân*¹⁵² adlı eserleri.

Herhangi bir kaynak vermeden çeşitli meseleler hakkında direkt fikrini aktardığı Tâbiûn âlimleri de şunlardır; Ebu'l-Aliyye (ö. 90/709)¹⁵³, Said b. Müseyyeb (ö. 94/713)¹⁵⁴, Said b. Cübeyr (ö. 94/713)¹⁵⁵, Mücahid (ö. 103/721)¹⁵⁶, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)¹⁵⁷, Katâde b. Diâme (ö. 117/735)¹⁵⁸ ve Atâ b. Meysere el-Horosânî'dir (ö. 135/752)¹⁵⁹.

Tefsîr-i Hilmî, muhtelif kaynakların yanında Kur'an'ın kıraatine yönelik kaynaklar da vermiştir. Fakat verdiği bu kaynakları sadece âlimlerin isimlerini zikretmek suretiyle aktarmıştır. Söz konusu kıraat âlimleri ise şunlardır; İbn Amir (ö. 118/736)¹⁶⁰, Hamza (ö. 156/773)¹⁶¹ ve Hafs'tır (ö. 180)¹⁶².

Tefsîr-i Hilmî'nin birçok özelliği yanında ayetleri tefsir ederken özellikle fıkhi konularda, eserin hacmine göre geniş mülahazalarda bulunduğu da görülmektedir. el-Koğî'nin yaşadığı toplum, genellikle Şafii mezhebine mensup insanlardan müteşekkildir. Bunun yanı sıra, oradaki medrese kültürü, fıkıh olarak genellikle Şafii mezhebini baz almıştır. el-Koğî de böyle bir kültürün parçası olduğu için, tefsirinde farklı mezheplerin görüşlerine çok yer vermemiştir.

¹⁴⁹ el-Koğî, *age*, s. 15-16.

¹⁵⁰ el-Koğî, *age*, s. 40, 70, 78, 90.

¹⁵¹ el-Koğî, *age*, s. 48, 49.

¹⁵² el-Koğî, *age*, s. 221.

¹⁵³ el-Koğî, *age*, s. 90, 157.

¹⁵⁴ el-Koğî, *age*, s. 193.

¹⁵⁵ el-Koğî, *age*, s. 43, 262.

¹⁵⁶ el-Koğî, *age*, s. 89.

¹⁵⁷ el-Koğî, *age*, s. 43, 90, 249, 257.

¹⁵⁸ el-Koğî, *age*, s. 43, 53, 89.

¹⁵⁹ el-Koğî, *age*, s. 249, 270.

¹⁶⁰ el-Koğî, *age*, s. 218.

¹⁶¹ el-Koğî, *age*, s. 218.

¹⁶² el-Koğî, *age*, s. 218.

Genellikle fıkhi ayetleri Şâfiî mezhebine göre değerlendirmiş, yeri geldiğinde öteki mezheplerin de aynı konudaki görüşlerini aktarmıştır. Bunlar arasında Hanefî mezhebi önemli bir yer tutmaktadır.

Örneğin fıkhi mülâhazalar kapsamında, Bakara suresi 196. ayetinde farz olan haccın engellerinden bahsedilirken, Bakara suresi 197. ayetinde farz haccın fiilen başladığını gösteren unsurlar sıralanırken, Bakara suresi 225. ayetinde yemin çeşitleri sayılırken, Bakara suresi 228. ayetinde Kuru’, yani kadının temizlik veya adet dönemleri tefsir edilirken, Bakara suresi 233. ayetinde veraset meselesine değinilirken, Bakara suresi 235. ayetinde geçen sır kelimesi nikâh veya cima kapsamında değerlendirilirken, Bakara suresi 238. ayetinde mut‘a konusunda görüşler nakledilirken ve Bakara suresi 282. ayetinde sefih kelimesi hakkında çeşitli yorumlar ve görüşler aktarılırken farklı kişi ve mezheplerin görüşlerine değinilmiştir.¹⁶³ Görüşler nakledilirken genellikle İmam Şafii ve Ebû Hanife’nin isimleri zikredilmekte, sadece bir yerde İmam Malik’in bizzat ismi anılmaktadır. Yine söz konusu âlimler ve mezheplerinden görüş aktarılırken, nadiren kaynak ismi verilmiş, çoğu zaman sadece isimler zikredilmek suretiyle fikirler aktarılmıştır. Farklı mezhep veya alimlerin görüşleri genellikle “Bazıları demiştir..., Bazılarına göre...,” vb. kalıp ifadelerle dile getirilmiştir.¹⁶⁴

¹⁶³ el-Koğî, *age*, s. 164, 167, 192, 193, 205, 208, 210, 212, 275.

¹⁶⁴ Söz konusu kalıp ifadeler için “Tefsir Yöntemine Dair Kullanılan Kalıplar ve Lafızlar” başlığına bakınız.

BÖLÜM 3: TEFSİR-İ HİLMÎ'NİN TEFSİR YÖNTEMİ

Tefsîr-i Hilmî, yoğun istek ve teklifler üzerine müfessirin oğlu Abdulkuddus Yalçın tarafından bazı ilavelerle birlikte derlenip okuyucuların istifadesine sunulmuştur. Yalçın'ın yaptığı bu çalışma, el-Koğî'nin eserini tahkik ve tashih etmenin yanı sıra, Bakara suresi 222. ayetten Âl-i İmrân suresi 9. ayete kadar olan kısmı tefsir etmesiyle sınırlıdır. Daha iyi anlaşılması için sayfa kenarlarında haşiye şeklinde belirtilen ayet, hadis ve kaynakları dipnot olarak alt kısımlara geçirmiştir. Yine el yazması metinde, sadece manasını verdiği hadislerin dipnotta hem metinlerini hem manalarını hem de referans numaralarını birlikte verdiğini belirtmiştir.

Tefsîr-i Hilmî'de önce ayet metni, sonra mealı verilmiş, sonrasında da ayetlerin tefsiri yapılmıştır.

Müfessirin tefsirdeki yönteminin daha iyi anlaşılması için, bu bölümde eser, 'Rivayet Tefsir Yöntemi', 'Dirayet Tefsir Yöntemi', 'Ayetlerin Kur'an İlimleri Açısından Tefsir Edilmesi', 'Tefsir Yöntemine Dair Kullanılan Kalıplar ve Lafızlar' ve 'Tefsir Yöntemine Dair Öteki Hususlar' gibi başlıklarla ele alınmıştır.

1. RİVAYET TEFSİR YÖNTEMİ

Ayet, hadis ve seleften nakledilen rivayetlerle yapılan rivayet tefsiri yöntemi birçok kişi tarafından en güzel tefsir biçimi olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁵ Tefsir kültüründe, rivayetle tefsir (et-Tefsîr bi'l-Me'sûr), dirayetle tefsir (et-Tefsîr bi'd-Diraye) ve İşarî tefsir (et-Tefsîr bi'l-İşare) şeklinde üç farklı yöntem vardır.¹⁶⁶

Rivayetle tefsir yöntemi özellikle selef ulemanın en çok başvurduğu yöntemlerden biridir. Bunların en başında Taberî, Beğavî, İbn Atiyye el-Endülüsî,

¹⁶⁵ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, 17. Baskı, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, s. 116-117; Osman Kara, "Vahidî Ve Tefsirindeki Metodu", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, s. 3, (2013), s. 296-316.

¹⁶⁶ Muhammed Abdul Azim ez-Zürkânî, *Menahilu'l-İrfan fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, 3. Baskı, Matbatu İsa el-Bâbî, Kahire 1362/1943, c. II, s. 49.

İbnü'l-Cevzî, İbn Kesir ve Suyutî gelmektedir.¹⁶⁷ Doğal olarak *Tefsîr-i Hilmî* de bu şekilde tefsir geleneğinden istifade etmiştir.

1.1. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsir Edilmesi

Müfessirler Kur'ân'ı tefsir etmek istediklerinde, genellikle ele aldıkları ayetleri açıklayan başka bir ayetin olup olmadığına bakarlar. Çünkü anlamı kapalı olan ya da özet olarak anlatılan bir ayet, başka bir yerde daha açık ve ayrıntılı bir şekilde anlatılabilmektedir.¹⁶⁸ Ayetin ayet ile tefsiri noktasında, üç aşamadan oluşan bir yöntemden bahsedilebilir. Bunlar, ayeti kendi bütünlüğü içerisinde, siyak-sibak çerçevesinde ve son olarak da Kur'an'ın bütünlüğü çerçevesinde tefsir etme yöntemidir.¹⁶⁹ *Tefsîr-i Hilmî*'de Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri sık rastlanan bir olgudur. el-Koğî, Kur'ân'ın tefsirini yaparken ulaştığı her ayette gerek usul gerekse istidlal gereği olsun ilk önce ayeti izah eden başka bir ayetin olup olmadığına bakmıştır. Bu tefsir yönteminde ayetleri daha çok kendi görüşlerini temellendirmek için kullandığı da söylenebilir. Verilecek olan örneklerden de bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

Örnek 1:

el-Koğî, Bakara suresi 223. ayetinde geçen “حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ” ibaresini açıklarken öncelikle “حول” kelimesinin semantik manasına değinerek, el-Beğavî'den iktibasla şunları aktarmıştır;

“حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ” iki tam sene demektir. “حول” kemal/olgunluk ile tekit edilmiştir. Zira bunun içerisinde (iki seneyi tamamlama açısından) müsamaha vardır. Denilmiştir ki, Zira Araplar, bir seneden az bir zamanı ifade etmek için “bir sene ve daha azı/ bir sene bir kaç ay” derler, bir tam ay için de “Ay” derler. Nasıl ki Allah Teâla (الحج أشهر معلومات) “Hac, birkaç bilinen aydır.” Hal budur ki, iki ay ve üçüncü aydan birkaç gündür. Yine demiştir ki, (فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا أَثْمَ عَلَيْهِ)¹⁷⁰ yani “Kim ki iki günde acele ederse kendisine günah yoktur.” Durum odur ki, bir tam gün ve ikinci günden bir kısım acele edilir. Yine denilmiştir ki, “ben falanın yanında iki sene durdum.” İki tam sene olmadığını (yani bir sene birkaç ay manasında) göstermektedir. (لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ) “Emzirmeyi tamamlamak isteyen kimse içindir.”¹⁷¹ Ayet delalet ediyor ki, iki tam sene vacip değildir. Belki iki sene

¹⁶⁷ Muhsin Demirci, *age*, s. 130.

¹⁶⁸ Mustafa Altundağ, Ali b. Faddal el-Mücâşî'i'nin “Nüketü Me'ani'l-Kur'an” İsimli Eserinin Tahlili ve Tenkitli Neşri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 159.

¹⁶⁹ İbrahim Karşı, *Kur'an'ı Anlamaya Giriş*, 1. Baskı, DİB Yayınları, Ankara 2012, s. 92.

¹⁷⁰ Bakara, 2/203.

¹⁷¹ Bakara, 2/223.

(şeklinde ifade edilmesi) emzirmenin müddetinin beyanı içindir.” Zira bu durum babanın iradesine bağlanmıştır.”¹⁷²

el-Koğî’nin burada ifade etmeye çalıştığı husus, “حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ” ifadesinde geçen “حول” kelimesi bağlamında süt emzirmenin “İki tam sene” olmadığı, buradaki “İki”den kastın bir yıl birkaç ay şeklinde anlaşılması gerektiği veya kesretten kinaye olduğu ve bu iki senenin vücûbiyet ifade etmediği, aksine babanın rızası doğrultusunda gerçekleşen bir durum olduğudur. Yine el-Koğî, bu durumu semantik bir çerçevede Kur’an’ın farklı ayetlerinden örnekler getirmek suretiyle izah etmeye çalışmıştır.

Örnek 2:

Müfessir, Bakara suresi 254. ayette geçen “ولا شفاعة” ifadesi kapsamında ahiretteki şefaati ele almıştır. Burada ahirette müminler için şefaatin olduğunu, kâfirler için ise olmayacağını vurgulamış ve bunu teyit eden delillerin var olduğunu söylemiştir. Bu delillerden birinin yine Bakara suresi 255. ayette geçen (مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ) “O’nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaate edemez.” kısmı olduğunu aktarmıştır.¹⁷³ Bu açıklamalarından da anlaşılıyor ki el-Koğî, Ahirette şefaatin olacağını savunmaya çalışmıştır.

Örnek 3:

Müellif, Bakara suresi 286. ayetteki (لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا...) “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz...” ifadesi hakkında “Allah hiç kimseye kaldıramayacağı yükü yüklemeyiz, ancak kaldırılabildiği hariç veya ancak kendisi için rahat olan bir şeyi darlık yapmaz.” dedikten sonra, “يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ” ayetini delil getirmek suretiyle konuyu vuzuha kavuşturmaya çalışmış, bazı mezheplerin ileri sürdüğü “Kul kaldıramadığı yükten mükellef olabilir” anlayışını kabul etmediğini ifade etmiştir.¹⁷⁴

¹⁷² el-Koğî, *age*, s. 203-204.

¹⁷³ el-Koğî, *age*, s. 237.

¹⁷⁴ el-Koğî, *age*, s. 283.

Örnek 4:

el-Koğî, Âl-i İmrân suresinin “*Sana kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır; diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te’vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te’vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız aklüselim sahipleri düşünüp anlar.*” mealindeki 7. ayetinde geçen “مُتَشَابِهَاتٌ” kelimesi için dipnotta farklı ayetleri de delil getirerek müteşâbih ayetlerin iki farklı manaya gelebileceği ihtimaline değinmiştir. Konu bağlamında, “الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى” ayetini¹⁷⁵ delil getirerek, istivanın da müteşâbihattan olduğunu ve iki farklı manası bulunduğunu, bu manalardan birincisinin “Oturmak”, ikincisinin “Kudret ve istilâ” manalarına geldiğini ifade etmiştir. Burada, yine Allah hakkında birinci manayı düşünmenin mümkün olmadığını söyleyerek “لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ”¹⁷⁶ ayetini delili getirmek suretiyle, Allah’ın insan suretinde düşünülemeyeceğini, dolayısıyla bazı âlimlerin antropomoformizmin önüne geçme gayesinde olduğu gibi müellif de bu noktaya dikkati çekerek ikinci mananın daha doğru olacağını ifade etmiştir.¹⁷⁷

1.2. Ayetin Sünnet ile Tefsir Edilmesi

Kur’an’ı tebyin Hz. Peygamber’in temel görevlerindendir. Nitekim Allah Kur’an’da “...İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklamak için ve (ola ki üzerinde) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik.”¹⁷⁸ ve “Sana kitabı, özellikle ayrılığa düştükleri konuda onları aydınlatmak için ve inanan bir topluluğa rehber ve rahmet olsun diye indirdik.”¹⁷⁹ ayetleriyle Hz. Peygamber’in bu aşamadaki konumuna dikkat çekmiştir. Allah Hz. Peygamber’in görevini hakkıyla yerine getirmesi noktasında başka bir ayette şu uyarıyı yapmıştır: “Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O’nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphe yok ki

¹⁷⁵ Tâ-Hâ, 20/5.

¹⁷⁶ Şûrâ, 42/11.

¹⁷⁷ el-Koğî, age, s. 293-294.

¹⁷⁸ Nahl, 16/44.

¹⁷⁹ Nahl, 16/64.

*Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.*¹⁸⁰ Hz. Peygamber'in dini konularda tebliğ ettiği hususların vahiy olduğu gerçeği de şu ayette vurgulanmaktadır: *"Kişisel arzularına göre de konuşmamaktadır. O, kendisine indirilmiş vahiyden başka bir şey değildir."*¹⁸¹ Hz. Peygamber'in kendisi de bu hususa dikkat çekmiştir; *"İyi biliniz ki, bana Kur'an'la birlikte onun bir benzeri de verildi."*¹⁸² Hz. Peygamber, kendini bu tebliğ görevini yerine getirdiğini şahadet ile teyit ederek bu dünyadan irtihal etmiştir.¹⁸³ Bütün inananlara da bir uyarı mevcuttur: *"Allah, kendilerine kitap verilenlerden, 'Onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz' diye sağlam söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı edip kitabı az bir dünyalıkla değiştiler. Karşılığında aldıkları ne kadar da değersiz!"*¹⁸⁴

Hz. Peygamber bildiğimiz anlamda Kur'an'ı tefsir etmemiştir. Ancak kimi zaman sözleri ve çoğu zaman da fiilleriyle Kur'an'ın çoğunu tefsir etmiştir.¹⁸⁵ Onun Kur'an'ı tefsir etme vesile/sebepleri bir ayetin tefsirini yine başka bir ayeti okumak suretiyle yapması, ayet hakkında ashaba soru sorduktan sonra yine kendisinin cevaplaması, bazen konuşurken kendi sözünü bir ayetle delillendirmesi ve sahabilerin soru sormaları üzerine tefsir yapması şeklinde sıralanabilir.¹⁸⁶ Yine onun, Kur'an'ı tefsir etmesi, mücmelin tebyini, müphemini tavzihi, mutlakın takyidi ve müşkilin te'lifi şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁸⁷

¹⁸⁰ Mâide, 4/67.

¹⁸¹ Necm 53/3.

¹⁸² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, Şuayp el-Arnâvut (thk.), 1. Baskı, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2008, c. IV, s. 131; Ebû Davud, "Sünnet", 6; Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Abdullâh Bahadır ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (thk.), 1. Baskı, Daru İsa el-Bâbî, Beyrut 1376/1957, c. II, s. 175; Takıyyüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam b. Abdullâh b. Ebi'l-Kasım b. Muhammed İbn Teymiyye el-Harrânî el-Hanbelî ed-Dımeşkî, *Mukaddime fî Usûlu't-Tefsîr*, Daru'l-Mektebetü'l-Hayat, Beyrut 1490/1980. s. 93.

¹⁸³ Bünyamin Erul, "Vedâ Hutbesi", *DİA*, XLII, TDV Yay., İstanbul 2012, s. 591-593.

¹⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/187.

¹⁸⁵ Selami Aykul, *Abdurrahman es-Seâlibi ve Tefsirdeki Metodu, İsimli Eserinin Tahlili ve Tenkitli Neşri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, Konya 2005, s. 60.

¹⁸⁶ Muhsin Demirci, *age*, s. 55-57.

¹⁸⁷ el-Koğî, *age*, s. 57-60.

Şayet bir ayetin tefsirini Hz. Peygamber'in yaptığı sahih yollarla gelmişse onun bağlayıcı olacağı, zayıf veya uydurma ise bağlayıcı olamayacağı Zerkeşî tarafından dile getirilmiştir.¹⁸⁸

Tefsîr-i Hilmî'de hadisin Kur'an tefsirindeki konumu ve değerine dikkat çekilmiş ve hadisten çokça istifade edilmiştir. Bu konuda çalışmamızda "Hadis Kitapları veya Muhaddisler" başlığı altında yeterli bilgi verilmiştir.

Örnek 1:

el-Koğî, Bakara suresinin 152. ayetinde Allah'ın zikredilmesini tevbe ve itaat, Allah'ın zikretmesini ise nimet ve af olarak açıklamıştır. Zikirin önemi belirtmek için üç tane hadis aktarmıştır. Birincisi, İbn Mace'den naklettiği "*Ben, beni andığında ve dili benim için hareket ettiğinde kulumun yanıdayım*" hadisidir.¹⁸⁹ İkincisi, Buhârî'den aktardığı "*Allah'ı zikreden ile etmeyen tıpkı ölü ile yaşayan gibidir*" hadisidir.¹⁹⁰ Üçüncüsü ise, el-Begâvî'den naklen aktardığı "*Amellerin en faziletlisi odur ki sen dünyadan kopmadan Allah'ın zikrinin dilini ıslatmasıdır.*" hadisidir.¹⁹¹

Örnek 2:

el-Koğî, Bakara suresi 172. ayette geçen "*Ey iman edenler! Eğer siz ancak Allah'a kulluk ediyorsanız, size verdiğimiz rızıkların iyi ve temizlerinden yiyin ve Allah'a şükredin.*"¹⁹² mealindeki ayetin ibadetlerin makbul olması için helal yemenin gerekli olduğuna işaret ettiğini belirttikten sonra, "*Bir kimse (Hak yolunda) uzun sefere çıkar, saçları dağılmış, toza toprağa bulanmış bir hâlde ellerini semâya uzatarak: Yâ Rabbî, yâ Rabbî! diye duâ eder. Hâlbuki yediği haram, içtiği haram, giydiği haram (hâsılı) kendisi haramla beslenmiş olursa, böyle bir kimsenin duası nasıl kabul edilir?*"¹⁹³ hadisini mealen aktarmıştır. el-

¹⁸⁸ Mustafa Altundağ, *agt*, s. 164.

¹⁸⁹ Bkz. İbn Mace, "Edeb", 136.

¹⁹⁰ Bkz. Buhârî, "Rikâk", 66.

¹⁹¹ el-Koğî, *age*, s. 131; Muhyî's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyîn b. Mesud b. Muhammed b. el-Ferra el-Begâvî eş-Şafîî, *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kurân*, Abdurrezzak el-Mehdî (thk.), 1. Baskı, Daru İhyau Turasi'l-Arabiyye, Beyrut 1420, c. I, s. 168.

¹⁹² Bakara, 2/172.

¹⁹³ Müslim, "Zekât", 19; Tirmizî, "Tefsir", 3; Ahmed b. Hanbel, *age*, c. II, s. 328.

Koğî, burada kulluğun ve duaların makbul olma şartını, hadisten delil getirmek suretiyle helal ve haram hassasiyetine bağlamıştır.¹⁹⁴

Örnek 3:

el-Koğî, Bakara suresi 188. ayette batıl yollarla malları yeme yollarından birine dikkat çekmek için şu rivayeti aktarmıştır:

“Siz bana kiminiz davacı, kiminiz davalı olarak gelirsiniz. Olur ki, bazınız davasını daha güzel anlatır, ben de (haksız olduğu halde) onun lehine hüküm veririm. İşte kime bu şekilde kardeşinin hakkından verirsem bilsin ki, ona ateşten bir parça vermiş olurum.”¹⁹⁵

Batıl yollarla malların yenmesi hususu, her ne kadar bununla sınırlı değilse de el-Koğî, özellikle bu örneği vererek batıl yolların çeşitliliğine dikkatleri çekmeye çalışmıştır.¹⁹⁶

Örnek 4:

el-Koğî, “Yoksa sizden öncekilerin çektikleriyle karşılaşmadan cennete girebileceğinizi mi sandınız? Onlar öylesine yoksulluk ve sıkıntı çekmişler, öyle sarsılmışlardı ki peygamber ve yanındakiler, ‘Allah’ın yardımı ne zaman gelecek?’ diye niyaz etmişlerdi. Bilesiniz ki Allah’ın yardımı yakındır.” mealindeki Bakara 214. ayetinde geçen imanın getirdiği veya getireceği ağır imtihanı, Hz Peygamber’in geçmiş kavimlerde yaşayan müminlerin başına gelen şu hadisi ile izah etmeye çalışmıştır: “Sizden önceki ümmetler içinde öyle kimseler bulunmuştur ki zalimler tarafından yakalanır, onun için yerde bir çukur kazılır, o kişi o çukurun içine gömülürdü. Sonra büyük bir testere getirilir, onun başı üzerine konulurdu da cesedi ikiye bölünürdü, fakat bu onu dinden döndürmezdi. Bir başkasına da benzer işkenceler uygulanır; demir taraklar ile etinin altındaki kemiği ve sinirleri taranırda bu işkenceler o mümini dîninden çevirmezdi. (Sahâbîlerim!) Size yemîn ederek söylüyorum ki Allah bu işi (İslâm dînini), mutlaka tamamlayacaktır. Öyle ki, bir süvârî San’â’dan Hadramevt’e kadar (Tek başına) yolculuk edecek de Allah’tan ve bir de (Yolcu koyun sahibi ise)

¹⁹⁴ el-Koğî, *age*, s. 142.

¹⁹⁵ Buhârî, “Mezâlim”, 16; “Şehâdât”, 20.

¹⁹⁶ el-Koğî, *age*, s. 155.

koyunlarına kurdun saldırmamasından başka hiçbir şeyden korkmayacaktır. Fakat sizler acele ediyorsunuz.”¹⁹⁷

el-Koğî, bu hadisin imtihan sürecinde karşılaşılan zorluklara karşı bir teselli kaynağı olarak görülmesi gerektiğine dikkatleri çekmeye çalışmıştır. Zira mümin modern zamanlarda bile inancının gereğini yerine getirirken birçok engel ve problem ile karşılaşmıştır. Bu engel ve problemlerin karşısında iyi bir dini motivasyon ihtiyacı hasıl olmuştur. Müellif de böyle bir motivasyonun oluşması için bu ayet çerçevesinde sözkonusu hadisi aktarmayı tercih etmiştir.¹⁹⁸

1.3. Ayetin Sahabe ve Tabîûn Sözü ile Tefsir Edilmesi

Kur'an tefsirinde ayetin ayetle, sünnetle, sonrasında ise sahabe ve tâbiûn görüşleriyle tefsir edilmesi en doğru tefsir tarzı olarak kabul edilmiştir. Zira sahabe neslinin Hz. Peygamber'e yakın olması, tabîûnun ise sahabeden hemen sonra gelmesi bu konuda önemli bir yer teşkil etmiştir.¹⁹⁹

Tefsîr-i Hilmî'de tefsir ilminde öne çıkmış bazı sahabe ve tâbiûn isimleri zikredilerek onların hem fikirleri hem de rivayetleri aktarılmaktadır.

Müellif, bir iki kelimelik alıntı da olsa sahabe ve tabîûnun sözlerinden nakil yapmak suretiyle, bazen bir konuya bazen de bir kavram veya kelimenin manasına açıklık getirmiştir.

Örnek 1:

Müellif el-Koğî, Bakara suresi 40. ayette geçen, İsrailoğullarına verilen nimetleri sıralarken Katâde'nin görüşüne yer vermiştir. Katâde'ye göre bu nimetler, atalarına verilen nimetler olan denizin yarılması, firavun ve ordusundan kurtuluş, Tevrat'ın gelişi vb. nimetlerdir.²⁰⁰

Nimet, geniş muhtevaya sahip bir kavram olduğu için el-Koğî, Katade'nin görüşünü aktarmak suretiyle özellikle İsrailoğullarına verilen nimetlerin hangileri olduğunu beyan etmiştir.

Örnek 2:

¹⁹⁷ Buhârî, “İkrâh”, 89.

¹⁹⁸ el-Koğî, *age*, s. 177-179.

¹⁹⁹ Muhammed Seyyid Hasan ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Mektebetu Vehbe, Kahire, c. I, s. 76.

²⁰⁰ ez-Zehebî, *age*, s. 35.

el-Koğî, Bakara suresi 58. ayette geçen “القرية” kelimesini Abdullah b. Abbas’a göre Eriha şehri olduğunu, aynı ayette geçen (ادخلوا الباب) “*Kapıdan girin*” kısmında geçen “Kapi” için İbn Abbas’ın “*Hittatun Kapısıdır*” dediğini nakletmiştir. Mücahid’e göre ise bunun “*Tövbe kapısı*” olduğunu ifade etmiştir. Diğer müfessirlerin ise bu konuda farklı fikirleri olduğunu nakletmiştir.²⁰¹

el-Koğî, farklı rivayetleri aktarmak suretiyle söz konusu görüşlerin tamamının doğru olabileceğini ifade etmeye çalışmıştır. Zira ayette Beldenin veya hittanın neresi olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur.²⁰²

Örnek 3:

el-Koğî, Bakara suresi “*İçlerinde birtakım ümmîler vardır ki, kitabı bilmezler; bütün bildikleri kulaktan dolma şeylerdir. Onlar sadece zan ve tahminde bulunuyorlar.*” şeklindeki 78. ayetinde geçen “أميون” kelimesi için, annesinden yeni doğan gibi ne okuma ne de yazma bilenler şeklinde tefsir ederken aynı ayette geçen “اماني” kelimesi için ise, el-Begâvî’den nakilde bulunmak suretiyle maddeler halinde bazı görüşler aktarmıştır. el-Koğî’nin dikkat çektiği bu maddelere göre kısaca “اماني” kelimesinin anlamları şunlardır: Birinci manası okumaktır. Ebû Ubeyde’ye göre, ayetlerin manalarını bilmeden ezberden okunması, İbn Abbas’a göre ise kitabın manasının bilmeden okunmasıdır. İkinci manası Mücahid, Katâde ve el-Ferrâ’ya göre yalan ve asılsız sözdür. Üçüncü manası ise Hasan-ı Basrî ve Ebu’l-Aliyye’ye göre ise arzulamaktır.²⁰³

el-Koğî, bu ayette geçen “اماني” kelimesi hakkında hem sahabelerden hem de tabîûndan örnekler vermek suretiyle “أميون” ve “اماني” kelimeleri arasındaki farklara dikkatleri çekmeye çalışmıştır.

Örnek 4:

el-Koğî, Bakara suresi 14. ayetinde geçen “شَاطِئِهِمْ” kelimesine değinmiştir. Buradaki şeytan kelimesinin tanımı için şu ifadeyi kullanmıştır: “*İnsanlardan ve cinlerden çetin bir inada sahip olanlardır. Bundan da murad Kâfirlerin başını çekenlerdir.*” Müellif, bu ifade ve tanımlardan sonra, İbn Abbas’ın kelime hakkındaki “*Bunlar beş kişidir; Medine’den Ka’b b. Eşref, Beni Seleme’den Ebû Bürde, Cüheyne’den Abduddar, Beni Esed’den Ayf b. Amir ve*

²⁰¹ ez-Zehebî, *age*, s. 70-71.

²⁰² el-Koğî, *age*, s. 68-69.

²⁰³ ez-Zehebî, *age*, s. 89-90.

Şam'dan Abdullah b. es-Sevdâ'dır.” sözlerini de aktarmak suretiyle hem bunların kim olduğuna değinmiş hem de şeytan kavramının bu anlamlara gelebileceğini sahabe sözü ile delillendirme cihetine gitmiştir.

el-Koğî, söz konusu şeytan kelimesiyle insan ve cinlerin kastedildiğini aktarmaya çalışmıştır. Bu insanların ise İbn Abbas'ın (ra.) ismini verdikleri zatlar ve bunlara uyanlar olduğunu aktarmıştır. Cinler konusunda ise herhangi bir malumat vermemiştir. Şeytan kelimesini, günah ve hata gibi vasıflarla tanımlamaktan ziyade, daha çok şahıs/ben-i âdem olarak değerlendirmiştir.²⁰⁴

Örnek 5:

el-Koğî, Bakara suresi 255. ayetinde, yani meşhur olan adıyla ‘Ayete’l-Kürsî’nin “لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ” kısmında bulunan “سِنَّةٌ” ve “نَوْمٌ” kelimelerini açıklarken el-Mufaddal’ın (ö. 290/903) bu kavram hakkındaki fikrini aktarmak suretiyle kavramları şu şekilde tanımlamıştır: “‘سِنَّةٌ’, (İnsan) Başında oluşan ağırlıktır. ‘نَعَّاسٌ’, gözde olur ve ‘نَوْمٌ’ de kalpte olur.”²⁰⁵ Böylece el-Koğî, bu kavramları tanımlayarak bunların Allah’tan uzak sıfatlar olduğunu ve Allah’ın acziyet içeren bu sıfatlardan münezzehe olduğunu dolayısıyla yaratılmışlara benzemediğini ifade etmiştir.

2. DİRAYET TEFSİR YÖNTEMİ

Bu tefsir biçimi şu şekilde tanımlanmıştır: “*Müfessirin yalnızca rivayetlere bağlı kalmayıp dil, edebiyat ve çeşitli ilimler yanında kendi bilgi birikimi ve re’yine dayanarak yaptığı tefsirdir.*”²⁰⁶ Kur’an’ın rivayetle tefsiri yanında müfessirler, dirayetle tefsir yöntemi ile kendi öznel fikirlerini aktarmışlardır.²⁰⁷

Dirayetle tefsir yöntemini kabul edenlerin yanı sıra kabul etmeyenler de vardır.²⁰⁸ el-Koğî’nin bu yöntemi kullandığı, yaptığı tefsirlere bakıldığında anlaşılmaktadır.

²⁰⁴ el-Koğî, *age*, s. 24.

²⁰⁵ el-Koğî, *age*, s. 238.

²⁰⁶ Muhsin Demirci, *age*, s. 149.

²⁰⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2. Baskı, Ravza Yayınları, İstanbul 2015, c. II, s. 113; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1. Baskı, Ankara 1971, s. 226; Muhsin Demirci, *age*, s. 149.

²⁰⁸ Muhsin Demirci, *age*, s. 149-153.

2.1. Ahkâm Ayetlerinin Tefsir Edilmesi

Sözlükte “*Bir şeyi iyice akletmek, derinlemesine kavramak*”²⁰⁹ gibi anlamlara gelen ve ahkam ayetlerini de konu alan fıkıh, terim olarak birçok yönden değerlendirilmiştir. Örneğin Ebû Hanife’ye göre fıkıh, “*Kişinin haklarını ve yükümlülüklerini bilmesidir*” şeklinde kapsamı çok geniş bir şekilde ele alınırken, İmam Şafiî ise fıkıhı, “*Tafsili delillerden istinbat edilen şer’î amelî hükümlere ilişkin bilgiler bütünüdür*” şeklinde daha dar bir açıdan ele almıştır.²¹⁰ Bununla birlikte fıkıhın genel konuları arasında İbâdât, Muamelât ve Ukûbat olduğu aktarılmıştır.²¹¹ Özetle fıkıh, kişinin doğumundan ölümüne kadar hayatının her safhasını ele alan bir ilim dalıdır. Fıkıhî tefsirin ise “*İbâdât, Muâmelat ve Ukûbatla ilgili ayetlerin izahlarıyla meşgul olup, bu alana ait ayetlerden hükümler çıkarmaya çalışan bir tefsir hareketi*” şeklinde bir tanıımı yapılmıştır.²¹²

Kur’an’ın ayetlerini ahkâmî/fıkıhî açıdan birçok âlim ele almıştır. Bunun ilk örneğini veren Mukâtil b. Süleyman’dır. Bununla birlikte, İmam Şafiî (ö. 204/820), İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148), el-Herrasî (ö. 504/1110) ve el-Cessas (ö. 370/981) da bu konuda zikredilen alimlerdir.²¹³

Kur’an’ın anlaşılabilmesi için ayetler birçok açıdan te’vil/tefsir edilir.²¹⁴ Bunlar, itikadî, ahlakî, ictimâî, kevnî (kozmolojik), tarihî ve ahkâmî olmak üzere birçok ana başlık altında zikredilir. Bunlardan biri olan fıkıhî tefsirler, Kur’an’ın ahkâmıla ilgili ayetlerini ele alıp, müslümanların Kur’an’ı yaşamalarını sağlayacak şekilde ayetlerin yorumlanması ameliyesidir.²¹⁵ Bu noktada, müstakil kitapların yanında, konuyu bütünü içinde bir parça şeklinde ele alan müfessirler de vardır.²¹⁶ Bu, genellikle Kur’an’ı başından sonuna kadar, resmi mushaf sırasına

²⁰⁹ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2009, s. 16.

²¹⁰ Ahmet Yaman ve Halit Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, 5. Baskı, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, s. 18-20.

²¹¹ Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 9. Baskı, İz Yayıncılık Yayınları, İstanbul 2012, s. 24.

²¹² Muhsin Demirci, *age*, s. 219.

²¹³ Yakup Yüksel, “Fıkıhî Tefsir Gelenğinde ‘Ahkâm-ı Kur’aniyye’nin Yeri”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 4, s. 8, (Ocak 2015), s. 161-181.

²¹⁴ İsmail Cerrahoğlu, *age*, 224.

²¹⁵ Muhsin Demirci, *age*, s. 219.

²¹⁶ Yakup Yüksel, *agt*, s. 163.

itibar edip tefsir yapan müfessirlerde görülen bir yöntemdir. el-Koğî de ahkâm ayetlerini sırası geldiğinde tefsir etmek suretiyle bu geleneği sürdürmüştür.

Örnek 1:

el-Koğî, Bakara suresi 41. ayetin (وَلَا تَسْتَرْوُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا) “*Âyetlerimi az bir karşılık ile satmayın.*” kısmı kapsamında, ücretle Kur’an okuma meselesini ele almıştır. Öncelikle bu ayetin Yahudi âlimleri hakkında nazil olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında farklı âlimlerden birkaç sebep daha aktarmıştır. Son olarak da “Tu bizan...” yani “Bil ki...” şeklinde bir paragraf açmış, Kur’an’ın ücretle okunması meselesine değinerek bazı âlimlerin buna karşı çıktığını ve bu ayeti delil olarak gösterdiklerini ifade etmiştir. Bu görüşe muhalif olarak rütbe, makam ve mevki gibi dünyevi amaçlarla verilen eğitim ve öğretimlerin insan için zararlı olduğunu bunun yalnızca Allah rızası için verildiğinde zararlı olmayacağını savunmuştur.

el-Koğî’nin bu yaklaşımı ile dini eğitim ve öğretimde niyetin ne kadar belirleyici unsur olduğuna dikkat çekmiştir. Böylelikle din ilmini tahsil eden veya eğitim ve öğretimini üstlenen insanların hangi amaçla bunu yaptıklarına dikkat etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.²¹⁷

Örnek 2:

Müfessir el-Koğî, (وَاتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُخْصِرْتُمْ) şeklinde devam eden Bakara suresi 196. ayette geçen “احصار” kelimesi, Şâfiî mezhebine göre sadece düşmandan dolayı hacdan menedilmek anlamında iken Hanefi mezhebine göre ise, hacca engel olan düşman, hastalık, masrafın olmaması gibi durumları da kapsadığını ifade etmiştir.²¹⁸

el-Koğî, burada hem mezheplerin farklı görüşlerine yer vermiş hem de bir ayetin veya ayetin içinde bir kelimenin nasıl mezhepleşmeye yol açtığına dikkatleri çekmiştir. Aşağıdaki örneklerden bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

²¹⁷ el-Koğî, *age*, s. 53-55.

²¹⁸ el-Koğî, *age*, s. 164.

Örnek 3:

el-Koğî, (فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ) “Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse,” şeklindeki Bakara suresi 197. ayetinde Hacc’ın niyetiyle ilgili farklı mezheplerin görüşlerini nakletmiştir. Şafiilere göre buradaki niyet, ihram niyeti iken Hanefilere göre ise telbiye ve hedy kurbanı niyeti olduğunu aktarmıştır.²¹⁹

Örnek 4:

Müellif, “Yeminlerinizin kasıtlı olmayanlarından dolayı Allah sizi sorumlu kılmaz, fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sizi sorumlu tutar. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir.” şeklindeki Bakara suresi 225. ayetini yemin kapsamında ele almıştır. Burada müellif, önce lağv kelimesini sonra Şafii ve Hanefi mezheplerine göre hükümlerini izah etmiştir. Şâfiî mezhebine göre yemin-i lağv, rastgele ağızdan çıkan yemin, yani bir bağlayıcılığı olmayan yemin iken Hanefi mezhebine göre ise akit ve kastın üzerinde gerçekleşmediği yemin çeşidi olduğunu aktarmıştır. Bu yemin çeşidinin günah ve kefaretinin olmadığını ifade etmiştir. Devamında, yerine getirilmediğinde asıl bağlayıcılığı ve günahı olan yeminin, yemin-i ğâmûs olduğunu açıklamıştır.²²⁰ Böylelikle el-Koğî, yeminler arasındaki farka ve hukuki yaptırımlarına değinerek dikkat edilmesi gereken hususları zikretmiştir.

Örnek 5:

Müfessir, Bakara suresi 229. ayetini Hul’ kapsamında değerlendirmiştir. Hul’/Muhalea belli bir miktar maddiyat karşılığında kadının kocasından boşanmasıdır.²²¹ el-Koğî, kadının bu fidyeyi vermesinde ve erkeğin de almasında herhangi bir sakınca olmadığını aktarmıştır.²²² el-Koğî, burada boşanma çeşitlerine dikkatleri çekmiştir. Çünkü halk açısından boşanma, genellikle erkeğin tasarrufunda kabul edilmiştir.

²¹⁹ el-Koğî, *age*, s. 167.

²²⁰ el-Koğî, *age*, s. 192.

²²¹ Fahrettin Atar, “Muhâlea”, *DİA*, XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 399-402.

²²² el-Koğî, *age*, s. 195-196.

2.2. Kelam İlmi Açısından Ayetlerin Tefsir Edilmesi

Bir fikri, bir manayı tam olarak anlatan söz, lafız, konuşma, nutuk, ibare anlamlarına gelen Kelam, Kur'an'da Allah'ın bir sıfatı olarak geçmiştir.²²³ Genel olarak Kelam ilmi, “*Kesin delillerle dini akideleri bilmektir*” şeklinde tanımlanmıştır.²²⁴ Kelam ilminin tanımı yapılırken, genellikle konusu ve gayesi çerçevesinde tanımlara yer verilmiştir. Buna göre kelam ilminin konusu dini, akaidi ilgilendiren bütün meseleler olarak ifade edilmiştir.²²⁵ Yine kelam ilminin gayeleri arasında, kişinin itikadını taklitten kurtarıp tahkike çıkarmak, doğru yolu arayanları delillerle irşad etmek, batılda ısrar edenleri delillerle susturmak, imanı sarsıntıya uğratacak batıl fikirlerden kişiyi korumak, sağlam bir itikat kazandırmak, amelde ihlası ve samimiyeti artırmak gibi gayeler sıralanmıştır.²²⁶

Hiz. Peygamber'den sonra Kur'an'ın ayetlerine karşı yaklaşımlar farklılaşırken yeni mezhepler ortaya çıkmıştır. Genel olarak Selefilik, Mutezile, Haricilik, Şia, Cebriyye, Ehli Sünnetin iki mezhebi Eşarîlik ve Maturidilik bu mezheplerin arasında zikredilmiştir.

Tefsîr-i Hilmî, itikadî ve kelami konular çerçevesinde ele alındığında özellikle Ehli Sünnetten olan Eşarî ve Mâturîdî mezhepleri kapsamında görüşleri naklettiği aşağıdaki örneklerden anlaşılacaktır. Özellikle el-Koğî'nin, Şeyh Ahmed-i Hânî ve Molla Halil es-Sîrdî'nin akaide dair yazdıkları eserlerine şerh yazmış olması, el-Koğî'nin itikadi görüşleri konusunda bizlere önemli ipuçları vermiştir.

Örnek 1:

el-Koğî, Bakara suresi 27. ayetini İsrailoğulları'nın Allah'a verdikleri söz kapsamında değerlendirmiştir. Buna göre Allah, İsrailoğullarına ruhlar âleminde verdikleri sözü hatırlatmış fakat İsrailoğulları ise dünyaya geldiklerinde bu sözü unutarak vahyi tasdik etmemişler ve Allah'ın Rabb'liğini kabul etmemişlerdir. el-Koğî, tasdik ve imanın yanı sıra İsrailoğulları'nın Tevrat'a yönelik tebdil ve tahrif

²²³ Tevbe, 9/6.

²²⁴ Şerafettin Gölcük, *Kelam Tarihi*, 6. Baskı, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2011, s. 15.

²²⁵ Şerafettin Gölcük, *age*, s. 16.

²²⁶ Şerafettin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelam*, 9. Baskı, Tekin Kitabevi Yayınları, Konya 2016, s. 9.

boyutlarına da değinerek, Tevrat'taki Hz. Peygamber ile alakalı vasıfları tahrif ettiklerine değinmiştir. Böylelikle İsrailoğulları'nın Hz. Peygamber'e inanmaları gerektiği yerde inkâr etmişlerdir.²²⁷

Örnek 2:

el-Koğî, Bakara suresi 29. ayetinde geçen (ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ) “*Sonra göğe yönelerek*” kısmını şöyle tefsir etmiştir:

“ثُمَّ اسْتَوَى” Yani gökyüzüne yükseldi, (Bu yükseliş) keyfiyetsiz ve misalsiz bir yükseliştir. İstiva kendi içinde kast etmek manası taşır, yani semaya dönmeyi kast etmiştir (anlamına gelir). Yani kararlı ve sabit bir yöneliştir, bu yönelişi çevirebilecek bir engel yoktur. Ya da bu iradede döndürebilecek herhangi bir güç yoktur.”²²⁸

Görüldüğü gibi el-Koğî, burada özellikle Kur'an'ın müteşabih kavramları kapsamında ele alınan “İstiva” kavramını hem Selefilere göre hem de Mâturîdî ve Eşarî mezheplerine göre tefsir etmiştir.

Örnek 3:

el-Koğî, Bakara suresi 63. ayetinde geçen (وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ) “*Hatırlayın ki, sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık.*” kısmı kapsamında, insanoğlunun itaat ve irade külfetini değerlendirmiştir. el-Koğî burada kısaca, Hz. Musa Tevrat'ın ahkamını bir türlü İsrailoğullarına kabul ettiremediğini, bunun üzerine Cebrail'in dağı şemsiye gibi üzerlerine kaldırdığını, Hz. Musa'ya ve Tevrat'a iman etmedikleri ve ahkama uymadıkları taktirde dağı üzerlerine yıkacağını aktarmıştır. el-Koğî, onların iman etmesinin cebr ile alakası olmadığını ve kendi iradeleri ile iman ettiklerini vurgulamak için İbn Atıyye'nin “Allah Teala o zaman onları iman etmeye mecbur kıldı. İmanı onların göğsüne attı. Yoksa onlar zorla iman etmediler (kendi istekleriyle iman ettiler)”²²⁹ şeklindeki görüşüne yer vermiştir.

Yukarıda görüldüğü gibi el-Koğî, her ne kadar Kur'an'ın bazı ifadeleri zahiren, cebr ifade etse de aslında insanoğlunun iradesinin de göz ardı edildiğini savunmuştur.

²²⁷ el-Koğî, *age*, s. 37.

²²⁸ el-Koğî, *age*, s. 37.

²²⁹ el-Koğî, *age*, s. 77-78.

Örnek 4:

Müellif, Bakara suresi 254. ayette geçen “ولا شفاعة” ifadesi kapsamında Ahiretteki şefaati ele almıştır. Burada ahirette müminlere karşı şefaatin olduğunu, kâfirlere karşı olmayacağını vurgulamış ve bunu teyit eden delillerin var olduğunu söylemiştir. Bu delillerden birinin yine Bakara suresi 255. ayetinde geçen (من ذا (الذي يشفع عنده الا بإذنه “O’nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaate edemez.” kısmı olduğunu aktarmıştır.²³⁰ Bu da, el-Koğî’nin ahirette şefaatin olacağını savunduğunu göstermektedir.

Örnek 5:

Müellif, “Ayete’l-Kürsî” adı ile bilinen Bakara suresi 255. ayetinde geçen ve müteşabih kavramlardan olan “Kürsî” kelimesini ele almıştır. Müellif, Kürsî’nin tanımını yaparak bunun insanların üzerine oturduğu ve tahtalardan meydana gelen bir nesne olduğunu söylemiştir. Kurrase’nin de kâğıt veya yapraklar üstü üste gelerek meydana gelen kitap olduğuna dikkat çekerek, Kürsî ile kitabın oluşum itibariyle birbirlerine benzediklerini ifade etmiştir. Bu bilgilerden sonra Kürsî hakkında farklı görüşleri aktarmıştır. Buna göre Kürsî, bazılarına göre mecazi anlamda kullanılıp Allah’ın ilmi, bazılarına göre arş ve bazılarına göre ise hak olduğu ifade edilmiştir. Fakat müellif “Kürsî” kelimesinin keyfiyetinin malum olmadığını beyan etmiştir.²³¹

Burada da görüldüğü gibi el-Koğî, müteşabih kavramlar hakkında çok yorum yapmamıştır. Onun daha çok selefi bir yaklaşım içerisinde olduğu görülmektedir.

Örnek 6:

el-Koğî, Bakara suresi 256. ayetinde geçen (لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ...) “Dinde zorlama yoktur...” kısmını ikrah kapsamında ele almıştır. Müellif, buradaki zorlamama kaidesinin insanların iradesine dayalı olan iman için söz konusu olduğunu, bir başka ifade ile bunun müslüman olan birinin mükellef olduğu ibadetleri yerine getirip getirmeme noktasında değerlendirilemeyeceğini ifade

²³⁰ el-Koğî, *age*, s. 237.

²³¹ el-Koğî, *age*, s. 238-239.

etmiştir. Müellife göre kişi zorla müslüman yapılamaz, ancak müslüman olanların sorumlu oldukları ibadetleri yerine getirme noktasında mecbur olduklarını ve kendilerine yaptırımların uygulanabileceğini vurgulamaya çalışmıştır.²³²

2.3. İşârî/Tasavvufî Çerçeve de Ayetlerin Tefsir Edilmesi

Kökeni noktasında belirgin iki tane görüş dile getirilmiştir: Birinin “Suffa”dan geldiği, diğerrinin ise “Suft”tan gelmiş olduğu görüşleridir. Terimsel açıdan bakıldığında genel olarak “*Tasavvuf, ruhu temizleme yoludur.*” şeklinde kapsamlı bir tanımı yapılmıştır.²³³ Tasavvuf kelimesinin hangi kökenden geldiği noktasında ihtilaf olduğu söylenmiştir. Kelimenin kökeninde olan ihtilafların yanı sıra terimsel anlamında da ihtilaf olduğu aktarılmıştır.²³⁴ Tasavvuf terimi her ne kadar Kur’an’da yer almasa da, prensip olarak içerdiği ilke, amaç ve hayat tarzı bakımından ahlak adı altında görmenin mümkün olduğu söylenmiştir.²³⁵

Tasavvufta tefsir, ameli ve nazari şeklinde iki kısma ayrılır. Ameli kısmı, İşârî tefsir şeklinde ifade edilir ki bu da “*Yalnız sülûk erbabına açılan ve zahir mana ile bağdaştırılması mümkün olan birtakım gizli anlamlara ve işaretlere göre Kur’an’ı tefsir etmektir.*” şeklinde tanımlanmıştır. Nazari tefsir ise, daha çok felsefe ve nazariyeler/ideolojiler boyutunda olan tefsirdir. Bu kısımda filozof mutasavvıfların daha çok ayeti kendi fikirlerini savunmada bir mekanizma olarak kullandıkları söylenir.²³⁶

Mutasavvıflar, işârî tefsirin mümkün olduğunu savunmak niyetiyle, Kur’an’ın bazı ayetlerinin²³⁷ yanı sıra Hz. Peygamber’in hadislerini²³⁸ de bu

²³² el-Koğî, *age*, s. 239-240.

²³³ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, s. 11-12.

²³⁴ Süleyman Ateş, *age*, s. 11; Kadir Özköse, *age*, s. 13-14; Hülya Küçük, *Tasavvufta Giriş*, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2011, s. 19-20.

²³⁵ Celal Kırca, *Kur’an’a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1993, s. 131-132.

²³⁶ ez-Zehbî, *age*, s. 251; Süleyman Ateş, *age*, s. 19; M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 13. Baskı, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2016, s. 161.

²³⁷ Delil olarak kullanılan ayetlerden bazıları şunlardır: “*Allah size zahir ve batın nimetlerini bolca ihsan etti...*” (Lokmân, 31/20), “*Bu kavme ne oluyor ki hemen hiçbir sözü anlamıyorlar*” (Nisâ, 4/78).

²³⁸ Delil olarak kullanılan hadislerden bazıları şunlardır: “*Eğer siz benim bildiklerimi bilseydiniz, az güler çok ağlardınız.*” (Buhârî, “Küsuf”, 2; “Nikâh”, 107; “Rikâk”, 28; Müslim, “Küsuf”, 1; Nesâî, “Küsuf”, 11.), “*İlim ikidir. Onlardan biri kalpte gizlidir ki, faydalı olan budur.*” (Muhsin Demirci, *age*, s. 211).

konuda delil olarak kullanmışlardır.²³⁹ Bununla birlikte etkin ve yalın bir tasavvufî tefsirden bahsetmenin mümkün olmadığı dile getirilmiştir. Genellikle tasavvuf ehli olan tarikatlar ve cemaatlerde, çeşitli yayınlar şeklinde bu ihtiyaçlarını sürdürdükleri söylenmiştir.²⁴⁰

Diğer taraftan işarî/tasavvufî tefsir, kalbin hallerinden hareketle Kur'an'ın ayetlerindeki deruni manaları keşfetmek olduğu söylenebilir.

Verilecek olan örneklerden de görüleceği üzere el-Koğî, tasavvuf ehli biri olduğu aşikârdır. Zaten, tefsirinin önsözünde ve çeşitli yerlerde hayatı ele alınırken Nakşibendiyye tarikatına müntesip olduğu vurgulanmıştır. Bu tasavvufî kişiliği, yaptığı tefsire de yansımıştır.

Örnek 1:

el-Koğî, Fâtiha suresi (الرحمن الرحيم) “*Rahman ve Rahim olan*” şeklindeki 3. ayetini tasavvufî bir zeminde ele almıştır. Bunun sebebini Allah'ın Rahman ve Rahim sıfatlarının tekrarındaki hikmetlere bağlamıştır. Bu tekrarın hikmetine dair birtakım izahlarda bulunarak şunları aktarmıştır: “*Rahman ve Rahim kelimeleri Allah Teâlâ'nın Hamd'a ne kadar müstehak olduğunun bir göstergesi olarak tekrar edilmiştir. Tıpkı besmelede her iyi işin başlangıcında Allah'ın adını anarak başlamak gibidir.*”²⁴¹

el-Koğî, Rahman ve Rahim sıfatlarının tekrarı konusunda Fahreddin er-Râzî'nin şu sözlerini aktarmıştır:

“Allah Tela kuluna sesleniyor: ‘Hatırla ki, ben nasıl bir kereliğine İlâh ve Rab isem, aynı şekilde benim iki defa Rahman ve Rahim olduğumu da hatırla. Bununla rahmet inayetimin öteki şeylerden daha fazla olduğunu bilmen içindir.’”²⁴²

Müellif, Rahman ve Rahim'in tekrarı konusunda, el-Âlûsî'nin²⁴³ Fahreddin er-Râzî'ye olan itirazını da zikrederek meseleyi iki farklı cepheden okuyucuya sunmuştur: “*el-Âlûsî buna itiraz ederek şöyle demiştir: ‘Ulûhiyet de tekrarlanmıştır.’ Yine demiş ki, sûfî kimliğime göre Rahman ve Rahim'in*

²³⁹ Muhsin Demirci, *age*, s. 211.

²⁴⁰ M. Sait Şimşek, *age*, s. 161.

²⁴¹ el-Koğî, *age*, s. 14.

²⁴² el-Koğî, *age*, s. 14.

²⁴³ Bkz. Muhammed Eroğlu, “ÂLÛSÎ, Şehâbeddin Mahmud”, *DİA*, II, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 550-551.

tekrarının hikmetinde şu iki detay vardır ki bunlar ‘Rabbu’l-Âlemin’ lafzını icmal etmektedirler.”²⁴⁴

el-Koğî, el-Âlûsî’nin söz konusu iki detayını “Vasıtalı Terbiye ve Vasıtasız Terbiye” şeklinde iki başlık halinde vermiştir. el-Âlûsî’ye göre vasıtasız terbiyenin şöyle olduğunu söylemiştir: “*Vasıtasız terbiye; ‘Kun’ kelimesi gibi tıpkı Allah Teâlâ’nın birine ‘Peygamber ol’ veya ‘Büyük bir veli ol’ demesi gibidir.*”²⁴⁵

el-Koğî, el-Âlûsî’nin bu fikrini destekleyen, Şeyh Ahmed-i Hânî’nin *Mem û Zîn* adlı eserinin 52. beytini aktarmıştır:

“Ev nexlene wafîru’l-furû’un

Lê zêde di nadir’l-vuqû’un.”

Anlamı:

“Bu hurmalar çok ve bereketli dallardır.

*Fakat nadiren vaki olan olaylardır.”*²⁴⁶

el-Koğî, el-Âlûsî’nin vasıtalı terbiyenin iki çeşit olduğunu söyleyen şu sözlerini aktarmıştır:

“Vasıtalı terbiye ise iki kısımdır. Biri eza ve cefa ile yapılan terbiyedir ki, kölelerin kendilerine ağır gelen şeylerle terbiye edilmesi böyledir. Diğer de eziyetsizdir ki, bu terbiye çeşidinde, Allah’ın kendilerine lütuf ve ihsanda bulunarak zorlanmadan makamlarda yüксеlebilen kişilerin terbiyesidir.”²⁴⁷

el-Koğî, konuyla ilgili Şeyh Ahmed-i Hânî’ye ait şu beyitleri aktarmıştır:

Wer maye wusa li ber hewaîyê;

Ew dê çite me’sera cefaîyê.

Geh buxte bi afitabê şer’ê,

²⁴⁴ el-Koğî, *age*, s. 14.

²⁴⁵ el-Koğî, *age*, s. 14.

²⁴⁶ el-Koğî, *age*, s. 15; Ahmed-i Hanî, *Mem û Zîn*, Mehmet Emin Bozarslan (çev.), Gün yayınları, İstanbul 1968, s. 472.

²⁴⁷ el-Koğî, *age*, s.15.

Geh suxte bi mafitabê ver'ê."

Anlamı:

"Öylece heva ve hevesinin önünde kalan;

Cefa çekilen yere gidecektir.

Bazen şeriatın güneşiyle parlar,

Bazen de ver'anın güneşiyle yanar." ²⁴⁸

el-Koğî, beyitlerden sonra el-Âlûsî'nin şöyle söylediğini ifade etmiştir:

"Rahman, Allah'ın âleminde vasıtalı ve vasıtasız eğitimine işaret eder. Rahim, Allah'ın kelimelerindeki vasıtasız terbiyeye işaret eder. Bazen Rahman'ın rahmetine elem ilişir, tıpkı yenilen bazı ilaçların tatlarının ve kokularının ağır olması gibi. Gerçi hasta olanlar için şifa olmasına rağmen yine de hoşlarına gitmez. Fakat Rahim'in rahmetine bir şey ilişmez, sadece nimettir. Sadece kâmil saadet ehli olanlarda meydana gelir."²⁴⁹

el-Koğî, Fahreddin er-Râzî'nin Rahman ve Rahim sıfatları hakkındaki görüşlerini aktardıktan sonra, el-Âlûsî'nin de itirazını zikrederek aslında el-Âlûsî'nin yaklaşımının daha tercihe şayan olabileceğini ima etmeye çalışmıştır. el-Koğî'nin burada, Rahman ve Rahim sıfatları hakkında tasavvufi detaylara yer vermesi, aynı zamanda tasavvufi bir kimliğe sahip olduğunu da göstermiştir. Bu kimliğini, tasavvuf ehli zatlarla veya onların tasavvufi görüşlerine yer vermek suretiyle teyit etmiştir.²⁵⁰

Örnek 2:

el-Koğî, *"Elinizdekini (Tevrat'ı) tasdik edici olarak indirdiğime (Kur'an'a) iman edin; sakın onu inkâr edenlerin ilki olmayın! Âyetlerimi az bir karşılık ile satmayın. Yalnız benden korkun."*²⁵¹ Bakara suresi 41. ayetin mealinde geçen *"Âyetlerimi az bir karşılık ile satmayın."* kısmı hakkında Kur'an'ın ücret karşılığında okunmaması gerektiğini savunanların kullandığı bir argüman olduğunu, hadislerden ve alimlerden de referanslar göstererek, bu ayette geçen

²⁴⁸ el-Koğî, *age*, s. 15; Ahmed-i Hanî, *age*, s. 472.

²⁴⁹ el-Koğî, *age*, s. 16; Şihabu'd-Din Muhammed b. Abdullah el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Ali Abdulbari Atiyye (thk.), Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1415, c. I. s. 85.

²⁵⁰ el-Koğî, *age*, s. 17.

²⁵¹ Bakara, 2/41.

kısımın söz konusu mesele hakkında değil de daha çok bir makam, mevki ve dünyevi başka menfaatler elde etmek için okumaya çalışanları ilgilendirdiğini ifade etmiştir. Daha sonra dipnotta, konu hakkında kendi eseri olan *Rehber-i Avâm*'dan şu beyitleri aktarmıştır:

“Heçî kû di xwonî ji boy wî bi xwon,

Ji tedrîs û rutba dînêra ne xwon.

Tû dersê di dî hem jî bo wî bide,

Ji bo xidmet û tam ‘ û faxrê mede.”

Anlamı:

“Okuyacaksan onun için oku,

Dinde ders ve rütbe olsun diye okuma.

Ders veriyorsan onun için ver,

Hizmet, tamah ve övgü için verme.”²⁵²

Görüldüğü gibi müfessirin kendi eseri olan *Rehber-i Avâm*'dan bu beyitlerin kullanılma sebebinin bazı kelimelerin gramer açısından izahından ziyade nasihat etmek ve bunlarla birlikte tasavvufî bir ahlak oluşturmaktan ibaret olduğu görülmektedir.

2.4. Ayetlerin Dil Bilimi ve Kavram Tahlili Açısından Tefsir Edilmesi

Yeni İslam fetihlerinde, sosyal hayatın getirdiği değişimlerle birlikte doğal olarak dilde de birtakım değişimler meydana gelmiştir. Değişimlerden etkilenip Kur'an ve hadisleri anlamakta zorluk çekilmemesi adına âlimler, gerek tefsir alanında gerekse hadis alanında birtakım dilsel faaliyetlere başlamışlardır.²⁵³ Kur'an'ı ve hadisleri iyi bir şekilde anlamanın ve tefsir etmenin en önemli

²⁵² el-Koğî, *age*, s. 45.

²⁵³ Sefer Hassanov, *Muhammed b. El-hasan el-Mu'îni'nin “Levâmi‘u'l-Burhân ve Kavâti‘u'l-Beyân fî Me‘âni'l-Kur‘ân” Adlı Eserinin Tahlîl ve Tahkîki*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, DR Tezi, Bursa 2006, s.1.

unsurlarından birinin Arapça gramerine vakıf olmaktan geçtiği fikri benimsenmiştir.²⁵⁴ Yine Kur'an'ın Arapça olarak indiğine işaret eden ayetler²⁵⁵ de Kur'an'ın tefsirinde, Arapça diline vakıf olmak gerektiğini göstermiştir. İlk tefsir çalışmaları, Hz. Peygamber döneminde başlamış olmakla birlikte, tefsirde gramer/dil tahlillerin yer alması özellikle tebe-i tabiîn döneminde kendini göstermiştir.²⁵⁶

Buna ek olarak İbn Abbas'ın tefsirde dilsel tahlillerde bulunmadığını söylemek veya el-Ferrâ, Ebû Ubeyde ve Ebû Muâz gibi luğavî tefsirlerle meşhur olan müfessirleri de sadece filolojiye hapsedmenin de doğru olmayacağı ifade edilmiştir.²⁵⁷

el-Koğî'nin tefsirinde de birtakım dilsel tahliller yer almaktadır. Bununla birlikte kelimelerin ayet bağlamında manaları, kökenleri ve farklı dillerdeki karşılıkları ile ilgili oldukça zengin bir tahlil de olduğu söylenebilir. Dolayısıyla dil konusunda en çok yaptığı şey, kelimeleri ayetin veya konunun bağlamında kökenleri itibariyle irdelemek/inceleme ve kavramsal tahlillerde bulunmak olduğu söylenebilir.

el-Koğî, gramer konusunda temas ettiği bazı ayetleri²⁵⁸, konu bağlamında değerlendirdikten sonra meşhur dilci âlimlerden de iktibaslarda bulunmayı ihmal etmemiştir.

2.4.1. Sarf

Örnek 1:

el-Koğî, Bakara suresi 2. ayetinde geçen “ذلك الكتاب” ifadesini tefsir ederken “الكتاب” kelimesinin “مكتوب” manasında mastar olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁹ Burada

²⁵⁴ Mustafa Altundağ, *agt*, s. 254.

²⁵⁵ Yûsuf, 12/1-2; Tâ-Hâ, 20/113; Zümer, 39/27-27; Fussilet, 43/3.

²⁵⁶ Sefer Hassanov, *agt*, s. 1.

²⁵⁷ Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin (Te'vilatü Ehli's-Sünne) Adlı Eserinin Tefsir ve Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Kayseri 1997, s. 43-44.

²⁵⁸ el-Koğî, *age*, s. 20, 23-24, 28, 30-31, 47, 52, 55, 60, 72, 104, 119, 123, 138-139, 155, 165, 193, 203- 204, 211-212, 218, 245, 261, 267, 282, 296.

²⁵⁹ el-Koğî, *age*, s. 19; Bkz. el-Begâvî, *age*, c. I, s. 81.

Bakara suresinden önce inen ayetlerin metin/yazılmış kitap şeklinde değerlendirilebileceğine dikkat çekmiştir.

Örnek 2:

el-Koğî, Bakara suresinin şu ayetlerinde geçen kelimelerin tekil ve çoğul formlarına değinerek konu bağlamında değerlendirmiştir.

el-Koğî, Bakara suresi 8. ayetindeki “Unutmak” (نسيان) ya da “Dostluk” (إنسا) kökünden türeyen “الناس”, “انسان”²⁶⁰ 13. ayetindeki “السفهاء”, “سفيه”²⁶¹ 19. ayetindeki “الصواعق”, “صاعقة”²⁶² 22. ayetindeki “أنداد”, “ند”²⁶³ 127. ayetindeki ‘Esas/Temel’ (القواعد), “قاعدة”²⁶⁴ 136. ayetindeki ‘Torunlar’ (الأسباط), “سبط”²⁶⁵ 167. ayetindeki “حسرات”, “Üzüntü’nün (حسرة)”²⁶⁶ 189. ayetindeki ‘Ay’ (الأهلة), “هلال”²⁶⁷ 196. ayetindeki “مواقيت”, “ميقات”²⁶⁸ 227. ayetindeki “قروء”, “قروء”²⁶⁹ nun çoğulu olduğunu²⁶⁹ aktarmıştır.

el-Koğî, her kelimenin kökenine ilişkin bilgiler vermek suretiyle bunların anlamı üzerindeki tesirine dikkatleri çekmiştir.

Örnek 3:

Bakara suresi 80. ayetinin (قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا) “...De ki: (Bu hususta) Allah’tan söz mü aldınız...” kısmında geçen “أَتَّخَذْتُمْ” fiilinin başında istifham hemzesinin hazfedildiğini dolayısıyla fiilin aslının “أَتَّخَذْتُمْ” şeklinde olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁰ Buna göre manası “Allah’tan söz aldınız” şeklinde değil de “Allah’tan söz mü aldınız?” şeklinde inkârî istifham olacağını ifade etmiştir.

²⁶⁰ el-Koğî, *age*, s. 23.

²⁶¹ el-Koğî, *age*, s. 24.

²⁶² el-Koğî, *age*, s. 30.

²⁶³ el-Koğî, *age*, s. 31.

²⁶⁴ el-Koğî, *age*, s. 119.

²⁶⁵ el-Koğî, *age*, s. 123.

²⁶⁶ el-Koğî, *age*, s. 139.

²⁶⁷ el-Koğî, *age*, s. 155.

²⁶⁸ el-Koğî, *age*, s. 165.

²⁶⁹ el-Koğî, *age*, s. 193.

²⁷⁰ el-Koğî, *age*, s. 91.

Örnek 4:

Müellif, Bakara suresi 233. ayetinde geçen “لَا تُضَارُّ” fiilin malum üzere bina ise “لَا تُضَارُّ” şeklinde okunacağını, yani ilk “ر” harfinin kesreli okunacağını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra bu fiilin aslının meçhul üzerine bina edilerek okunması gerektiğini ve “لَا تُضَارُّ” şeklinde olduğunu beyan etmiştir. Böyle okunduğu takdirde ayetin “Çocuğun zarar görmemesi için anne ve babasına zarar verilmemesi gerekir” anlamına geldiğini aktarmıştır.²⁷¹

Örnek 5:

Müellif, Bakara suresi 262. ayetin (ثُمَّ لَا يُنْفِقُونَ مِمَّا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَدَى) “...Sonra da harcadıklarının arkasından başa kakıp incitmeyenler...” kısmında geçen “مَنًّا” kelimesinin burada mastar olduğunu, mazi ve muzari formunun ise “مَنَّ - يَمْنُ” şeklinde olduğunu, bu takdirde, muhtaca yapılan iyiliğin dile getirilmesi anlamına geldiğini ifade etmiştir.²⁷²

Örnek 6:

Müellif, Bakara suresi 285. ayetinin (أَمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ) “Allah’ın elçisi ve müminler, rabbinden ona indirilene iman ettiler.” kısmında geçen “أَمَنَ” fiilinin bütün müminleri teşmil etmesine rağmen, müfret gelmesinin sebebini, herkesin imanının bireysel düzeyde kendisini bağlaması kaidesine dayandırmıştır.²⁷³

Örnek 7:

Müellif, Bakara suresi 286. ayetinin (لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ) “...Lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır...” kısmında geçen “كَسَبَتْ” ve “اِكْتَسَبَتْ” fillerinin kullanımları hakkında şunları aktarmıştır: “Kötülük için “اِكْتَسَبَتْ” fiili kullanılmış, iyilik için kullanılan “كَسَبَتْ” fiili kullanılmamıştır. Çünkü nefis istediği için insan kötülükte daha fazla çaba sarf eder. İfti’âl babında geldiği için ise tekellüf içerir.”²⁷⁴

²⁷¹ el-Koğî, age, s. 204-205.

²⁷² el-Koğî, age, s. 251.

²⁷³ el-Koğî, age, s. 282-283.

²⁷⁴ el-Koğî, age, s. 283-284.

2.4.2. Nahiv

Örnek 1:

Müellif, (فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ) “Bunun üzerine Âdem rabbinden bazı kelimeler aldı (Bunlarla tövbe etti); rabbi de onun tövbesini kabul buyurdu. Şüphesiz O, tövbeleri kabul buyuran ve rahmeti sınırsız olandır.” mealindeki Bakara suresi 37. ayetinin başında gelen “ف” atıf harfinin tâ’kîb manasına geldiğini belirtmiştir. Buradaki atıf harfini ve Bakara suresi 38. ayetinde geçen “اهبطوا” fiilini de delil göstererek Hz. Âdem’in tövbesinin cennetten çıkmadan önce gerçekleştiğini ifade etmiştir.²⁷⁵

Örnek 2:

el-Koğî, Bakara suresi 38. ayeti olan (قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا) “Biz de ‘Birbirinize düşman olmak üzere inin!...’ dedik.”²⁷⁶ kısmında geçen “جميعاً” ifadesi için şunları söylemiştir: “Çoğul zamiri üzerine haldir. Cemi te’kid manasındadır ki, bir kavle göre bunlar Adem, Havva, İblis ve Tavus kuşudur. Nasıl ki bir söze göre ‘çıkın hepiniz birlikte çıkın’ denmişse”. “اهبطوا” Lafzı burada inişin teklif/mükellefiyet için olduğuna delalettir.” Müellif devamla, bu inişin ve düşmanlığın imtihan için olduğunu ve süreklilik arz etmeyeceğini ifade etmeye çalışmıştır.²⁷⁷

Örnek 3:

Müellif, (فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ) “Biz bunu, hem çağdaşlarına hem de sonradan gelenlere ibret veren bir ceza, müttakiler için de bir öğüt kıldık.” şeklindeki Bakara suresi 66. ayetinin içinde geçen “فَجَعَلْنَاهَا” fiilinin “ها” zahirinin iki farklı anlamı olduğunu belirtmiştir. Birincisi köye, ikincisi ise cezaya işarettir.²⁷⁸

²⁷⁵ el-Koğî, age, s. 48-49.

²⁷⁶ Bakara, 2/38.

²⁷⁷ el-Koğî, age, s. 52.

²⁷⁸ el-Koğî, age, s. 79.

Örnek 4:

el-Koğî, (وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سُلَيْمٍ) “Onlar, Süleyman’ın hükümranlığı hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular.” şeklindeki Bakara suresi 102. ayetinin içinde geçen “وَاتَّبَعُوا مَا” kısmının “نَبَذُوا” filine atıf olduğunu belirtmiştir. Buna göre, Allah’ın kitabı ile amel etmeyi bırakıp şeytanların uydurdukları sihir kitaplarının peşine düştüklerini ifade etmiştir. Yine aynı ayette geçen “وَمَا أَنْزَلَ عَلَى الْمَلَكِينَ” kısmında olan “مَا”nın ism-i mevsul olduğunu ve “مَا تَتْلُوا” veya “السَّحَر” kelimesine atıf olduğunu belirtmiştir.²⁷⁹

Örnek 5:

el-Koğî, (صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ غَابِثُونَ) “Allah’ın boyasıyla boyandık. Boyaca O’ndan daha güzel olan kim vardır? Biz yalnız O’na kulluk ederiz’ (Deyn).” şeklindeki Bakara suresi 138. ayetinde geçen “صِبْغَةَ اللَّهِ” cümlesi için bazı ihtimaller aktarmıştır. Birincisi, İğra üzerine mansup olduğunu, yani “Kendinizi Allah’ın boyasına/rengine muhtaç edin” manasına gelebileceğini ikincisi, millete/topluma bedel olarak geldiğini, yani milletçe dünya hayatında Allah’ın dinine tabi olunması gerektiğini üçüncüsü ise meful ve takdiri bir fiil olduğunu, takdiri de “صَبَغْنَا اللَّهَ صِبْغَةً” şeklinde olduğunu aktarmıştır. Yani el-Koğî, Allah’ın insanı selim bir fitrat üzerine yarattığını dolayısıyla insandaki bu yaratılışın Allah’ın boyası olduğunu söylemeye çalışmıştır.²⁸⁰

Örnek 6:

el-Koğî, Bakara suresi 177. ayetinin içinde geçen “وَالْمُؤْفُونَ” kelimesinin “مَنْ أَمِنَ” kısmına atıf olduğunu ifade etmiştir. Buna göre mananın “Asıl iyilik Allah’a iman etmek ve söz verildiğinde sözlerini yerine getirmek” şeklinde olacağını söylemiştir.²⁸¹ el-Koğî, atıfların mana üzerindeki tesirine dikkatleri çekmeye çalışmıştır.

²⁷⁹ el-Koğî, *age*, s. 104.

²⁸⁰ el-Koğî, *age*, s. 132.

²⁸¹ el-Koğî, *age*, s. 146.

Örnek 7:

Müellif, (وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ)

“Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler.” mealindeki Bakara suresi 233. ayetinde geçen “يُرْضِعْنَ” fiilinin emir manasında haber olduğunu, “حول” kelimesinin de olgunluk/kemal ile tekit edildiğini ve kelimenin içinde müsamahanın yer aldığını ifade etmiştir.²⁸² Burada el-Koğî, aslında emir görünümlü fiilin esnek bir tavsiye olduğuna dikkatleri çekmiştir.

Örnek 8:

el-Koğî, Bakara suresi 236. Ayetinin (لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَقْتُمْ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ) (تَقْرَضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً) “Kadınları boşarsanız, onlarla birleşmemiş ve mehir de belirlememiş olursanız malî bir sorumluluğunuz yoktur.” manasındaki kısmında geçen “و” bağlacının atıf, “حَتَّى” veya “إِلَّا أَنْ” manalarında kullanılabileceğini aktarmıştır.²⁸³ el-Koğî, Kur’an’da manayı etkileyen alternatif atıf şekillerine dikkatleri çekmeye çalışmıştır.

2.4.3. Lügat

Tefsîr-i Hilmi’de tespit edildiği kadarıyla, şu kelime ve ifadelerin köken ve ıstılah itibarıyla tanımları yapılmıştır: Allah²⁸⁴, Hamd²⁸⁵, Rahman²⁸⁶, Rahim²⁸⁷, Din²⁸⁸, İbadet²⁸⁹, Dosdoğru Yol²⁹⁰, Kitab²⁹¹, Muttakî²⁹², İttikâ²⁹³, Gayb²⁹⁴, Rızık²⁹⁵, Felah²⁹⁶, Mühür (ختم)²⁹⁷, Nas (الناس)²⁹⁸, Alaya Almak (مخادعة)²⁹⁹,

²⁸² el-Koğî, *age*, s. 203.

²⁸³ el-Koğî, *age*, s. 211.

²⁸⁴ el-Koğî, *age*, s. 14.

²⁸⁵ el-Koğî, *age*, s. 14.

²⁸⁶ el-Koğî, *age*, s. 14.

²⁸⁷ el-Koğî, *age*, s. 14.

²⁸⁸ el-Koğî, *age*, s. 17.

²⁸⁹ el-Koğî, *age*, s. 17.

²⁹⁰ el-Koğî, *age*, s. 17.

²⁹¹ el-Koğî, *age*, s. 19.

²⁹² el-Koğî, *age*, s. 19.

²⁹³ el-Koğî, *age*, s. 19.

²⁹⁴ el-Koğî, *age*, s. 20.

²⁹⁵ el-Koğî, *age*, s. 20.

²⁹⁶ el-Koğî, *age*, s. 20.

²⁹⁷ el-Koğî, *age*, s. 22.

²⁹⁸ el-Koğî, *age*, s. 23.

²⁹⁹ el-Koğî, *age*, s. 23.

Hastalık³⁰⁰, Sefîh³⁰¹, Tuğyân³⁰², Dalalet³⁰³, Ra‘d³⁰⁴, Bark³⁰⁵, Sayyib³⁰⁶, Saik³⁰⁷, Muhîr³⁰⁸, Cennet³⁰⁹, Darb-ı Mesel³¹⁰, Hayâ³¹¹, İstivâ³¹², Melekler³¹³, Halife³¹⁴, el-Hakîm³¹⁵, Âdem³¹⁶, İblîs³¹⁷, Şeytan³¹⁸, Zelle³¹⁹, İniş (هبوط)³²⁰, Serendib³²¹, Telekka (تلقى)³²², Mekruh³²³, İsrail³²⁴, Ahd³²⁵, Birr³²⁶, Nisyan³²⁷, Sehv³²⁸, Akıl³²⁹, Firavun³³⁰, Amelika³³¹, Kıbtî³³², Musa³³³, Ğemâm³³⁴, Karye (قرية)³³⁵, Hıtta (حطة)³³⁶, Ricz³³⁷, Ğays (الغيث)³³⁸, Yehûd (يهود)³³⁹, Sabiîn³⁴⁰, Mev’ize (موعظة)³⁴¹,

³⁰⁰ el-Koğî, *age*, s. 23.

³⁰¹ el-Koğî, *age*, s. 24.

³⁰² el-Koğî, *age*, s. 24.

³⁰³ el-Koğî, *age*, s. 24.

³⁰⁴ el-Koğî, *age*, s. 28-29.

³⁰⁵ el-Koğî, *age*, s. 28-29.

³⁰⁶ el-Koğî, *age*, s. 27.

³⁰⁷ el-Koğî, *age*, s. 30.

³⁰⁸ el-Koğî, *age*, s. 30.

³⁰⁹ el-Koğî, *age*, s. 34.

³¹⁰ el-Koğî, *age*, s. 36.

³¹¹ el-Koğî, *age*, s. 36.

³¹² el-Koğî, *age*, s. 37.

³¹³ el-Koğî, *age*, s. 40.

³¹⁴ el-Koğî, *age*, s. 41.

³¹⁵ el-Koğî, *age*, s. 42.

³¹⁶ el-Koğî, *age*, s. 43.

³¹⁷ el-Koğî, *age*, s. 44.

³¹⁸ el-Koğî, *age*, s. 44.

³¹⁹ el-Koğî, *age*, s. 47.

³²⁰ el-Koğî, *age*, s. 48.

³²¹ el-Koğî, *age*, s. 48.

³²² el-Koğî, *age*, s. 49.

³²³ el-Koğî, *age*, s. 53.

³²⁴ el-Koğî, *age*, s. 53.

³²⁵ el-Koğî, *age*, s. 53.

³²⁶ el-Koğî, *age*, s. 55.

³²⁷ el-Koğî, *age*, s. 55.

³²⁸ el-Koğî, *age*, s. 55.

³²⁹ el-Koğî, *age*, s. 55.

³³⁰ el-Koğî, *age*, s. 60.

³³¹ el-Koğî, *age*, s. 60.

³³² el-Koğî, *age*, s. 60.

³³³ el-Koğî, *age*, s. 63.

³³⁴ el-Koğî, *age*, s. 65.

³³⁵ el-Koğî, *age*, s. 68.

³³⁶ el-Koğî, *age*, s. 71.

³³⁷ el-Koğî, *age*, s. 71.

³³⁸ el-Koğî, *age*, s. 72.

³³⁹ el-Koğî, *age*, s. 76.

³⁴⁰ el-Koğî, *age*, s. 76.

³⁴¹ el-Koğî, *age*, s. 80.

Bakara³⁴², Ümmilik³⁴³, Emaniy³⁴⁴, Veyl³⁴⁵, Rûhu'l-Kudüs³⁴⁶, Kılıf (غلاف)³⁴⁷, Küfür/Sihir³⁴⁸, Harut ve Marut³⁴⁹, Raina³⁵⁰, Nesih³⁵¹, Kelimat (Emir ve Nehiyler)³⁵², Makam-ı İbrahim³⁵³, Kavâid (القواعد)³⁵⁴, Esbât (الأسباب)³⁵⁵, Allah'ın Boyası (صبغة الله)³⁵⁶, Safa ve Merve³⁵⁷, Sebepler (الأسباب)³⁵⁸, Haserât (حسرات)³⁵⁹, Helal³⁶⁰, Naik (نعيق)³⁶¹, Birr (بر)³⁶², Tereke (Miras)³⁶³, Oruç³⁶⁴, Şehr (Ay)³⁶⁵, Ramazan ve Sallamak (ناتق)³⁶⁶, İdlâ (إدلاء)³⁶⁷, Ehille (أهلة)³⁶⁸, Şiddet (حماسة)³⁶⁹, Fitne³⁷⁰, Düşmanlık (عدوان)³⁷¹, Hürmet³⁷², Nüsûk³⁷³, Refes (رفث)³⁷⁴, Fusûk (فسوق)³⁷⁵, Cidal (جدال)³⁷⁶, Arafat³⁷⁷, Meş'er (مشعر)³⁷⁸, Haram³⁷⁹, Menasik³⁸⁰, Acı

³⁴² el-Koğî, *age*, s. 80.

³⁴³ el-Koğî, *age*, s. 89.

³⁴⁴ el-Koğî, *age*, s. 90.

³⁴⁵ el-Koğî, *age*, s. 90.

³⁴⁶ el-Koğî, *age*, s. 94.

³⁴⁷ el-Koğî, *age*, s. 95.

³⁴⁸ el-Koğî, *age*, s. 104.

³⁴⁹ el-Koğî, *age*, s. 104.

³⁵⁰ el-Koğî, *age*, s. 105.

³⁵¹ el-Koğî, *age*, s. 108.

³⁵² el-Koğî, *age*, s. 116.

³⁵³ el-Koğî, *age*, s. 116.

³⁵⁴ el-Koğî, *age*, s. 119.

³⁵⁵ el-Koğî, *age*, s. 123.

³⁵⁶ el-Koğî, *age*, s. 123.

³⁵⁷ el-Koğî, *age*, s. 135.

³⁵⁸ el-Koğî, *age*, s. 139.

³⁵⁹ el-Koğî, *age*, s. 139.

³⁶⁰ el-Koğî, *age*, s. 139.

³⁶¹ el-Koğî, *age*, s. 142.

³⁶² el-Koğî, *age*, s. 146.

³⁶³ el-Koğî, *age*, s. 147.

³⁶⁴ el-Koğî, *age*, s. 148.

³⁶⁵ el-Koğî, *age*, s. 150.

³⁶⁶ el-Koğî, *age*, s. 150.

³⁶⁷ el-Koğî, *age*, s. 154.

³⁶⁸ el-Koğî, *age*, s. 155.

³⁶⁹ el-Koğî, *age*, s. 156.

³⁷⁰ el-Koğî, *age*, s. 161.

³⁷¹ el-Koğî, *age*, s. 162.

³⁷² el-Koğî, *age*, s. 162.

³⁷³ el-Koğî, *age*, s. 168.

³⁷⁴ el-Koğî, *age*, s. 167.

³⁷⁵ el-Koğî, *age*, s. 167.

³⁷⁶ el-Koğî, *age*, s. 167.

³⁷⁷ el-Koğî, *age*, s. 167.

³⁷⁸ el-Koğî, *age*, s. 168.

³⁷⁹ el-Koğî, *age*, s. 168.

³⁸⁰ el-Koğî, *age*, s. 168.

(ألد)³⁸¹, Hüsumet/Düşmanlık (الخصام)³⁸², Gölgele (ظُلِّلَ)³⁸³, Nikâh³⁸⁴, Hayız³⁸⁵, Lağv (لغو)³⁸⁶, Yemin-i Lağv³⁸⁷, Yemin-i Ğamus³⁸⁸, Îlâ³⁸⁹, Kuru' (قروء)³⁹⁰, Baûle (بعولة)³⁹¹, Hul'³⁹², Muhallil³⁹³, Muhallel leh³⁹⁴, Dau Adel (الداء العضل)³⁹⁵, Rada'³⁹⁶, Etraf (حول)³⁹⁷, Varis (الوارث)³⁹⁸, Teşavür (تشاور)³⁹⁹, Teveffa (تَوَفَّى)⁴⁰⁰, İhdâd (سرّاً)⁴⁰⁴, Muta⁴⁰⁵, Orta Namaz⁴⁰⁶, Kanitîn (فانتين)⁴⁰⁷, Vasiyet⁴⁰⁸, (مَتَاعاً)⁴⁰⁹, Vasıt (واسط)⁴¹⁰, Borç (قرض)⁴¹¹, Karz-ı Hasen⁴¹², Meleun (ملا)⁴¹³, Amelika⁴¹⁴, Talut⁴¹⁵, Calût⁴¹⁶, Tabut (Sandık)⁴¹⁷, Şefaât⁴¹⁸, Ayete'l-Kürsî⁴¹⁹, Hayy (الحي)⁴²⁰, Kayyum (القيوم)⁴²¹, Sinetun (سنت)⁴²²,

³⁸¹ el-Koğî, *age*, s. 171.

³⁸² el-Koğî, *age*, s. 171.

³⁸³ el-Koğî, *age*, s. 173.

³⁸⁴ el-Koğî, *age*, s. 186.

³⁸⁵ el-Koğî, *age*, s. 188.

³⁸⁶ el-Koğî, *age*, s. 192.

³⁸⁷ el-Koğî, *age*, s. 192.

³⁸⁸ el-Koğî, *age*, s. 192.

³⁸⁹ el-Koğî, *age*, s. 192.

³⁹⁰ el-Koğî, *age*, s. 193.

³⁹¹ el-Koğî, *age*, s. 194.

³⁹² el-Koğî, *age*, s. 196.

³⁹³ el-Koğî, *age*, s. 198.

³⁹⁴ el-Koğî, *age*, s. 198.

³⁹⁵ el-Koğî, *age*, s. 202.

³⁹⁶ el-Koğî, *age*, s. 203.

³⁹⁷ el-Koğî, *age*, s. 203.

³⁹⁸ el-Koğî, *age*, s. 205.

³⁹⁹ el-Koğî, *age*, s. 205.

⁴⁰⁰ el-Koğî, *age*, s. 208.

⁴⁰¹ el-Koğî, *age*, s. 208.

⁴⁰² el-Koğî, *age*, s. 209.

⁴⁰³ el-Koğî, *age*, s. 209.

⁴⁰⁴ el-Koğî, *age*, s. 210.

⁴⁰⁵ el-Koğî, *age*, s. 212.

⁴⁰⁶ el-Koğî, *age*, s. 216.

⁴⁰⁷ el-Koğî, *age*, s. 217.

⁴⁰⁸ el-Koğî, *age*, s. 217.

⁴⁰⁹ el-Koğî, *age*, s. 218.

⁴¹⁰ el-Koğî, *age*, s. 220.

⁴¹¹ el-Koğî, *age*, s. 222.

⁴¹² el-Koğî, *age*, s. 222.

⁴¹³ el-Koğî, *age*, s. 224.

⁴¹⁴ el-Koğî, *age*, s. 225.

⁴¹⁵ el-Koğî, *age*, s. 226.

⁴¹⁶ el-Koğî, *age*, s. 232.

⁴¹⁷ el-Koğî, *age*, s. 233.

⁴¹⁸ el-Koğî, *age*, s. 236.

⁴¹⁹ el-Koğî, *age*, s. 238.

⁴²⁰ el-Koğî, *age*, s. 238.

⁴²¹ el-Koğî, *age*, s. 238.

⁴²² el-Koğî, *age*, s. 238.

Nüas (نعاس)⁴²³, Uyku (نوم)⁴²⁴, Kürsi (كرسي)⁴²⁵, Tağût⁴²⁶, Urvetu'l-Vüska (العروة الوثقى)⁴²⁷, Hikmet⁴²⁸, Ashab-ı Suffe⁴²⁹, Teaffuf (تعفف)⁴³⁰, İffet (عفة)⁴³¹, İlhaf (إلحاف)⁴³², Riba/Faiz⁴³³, Muhık (محق)⁴³⁴, Sefîh⁴³⁵, Rehin⁴³⁶, Amene (آمن)⁴³⁷, İsr (إصر)⁴³⁸, Veli (ولي)⁴³⁹, İsm-i A'zam⁴⁴⁰, İsa Mesih⁴⁴¹, Nüzul (نزل)ve İnzal (أنزال)⁴⁴², Levh-i Mahfuz⁴⁴³, Muhkem ve Müteşabih⁴⁴⁴, İstivâ⁴⁴⁵ ve Rasihûn (الراسخون)⁴⁴⁶.

Tefsîr-i Hilmi'de geçen bu kavramların nasıl tahlil edildiği ve hangi bağlamlarda değerlendirildiği birkaç örnekle anlatılacaktır

Örnek 1:

el-Koğî, Bakara suresi 5. ayetinde geçen “المفلحون” kapsamında “Felah” kavramının tanımını yapmıştır. Ona göre felah, köken itibariyle, toprağı yarmak ve sürmek anlamındadır. Çiftçilere, yeri sürdükleri için fellah denilmiştir. Dolayısıyla felaha erişenler için de adeta dünya ve ahiret hayrının kesilip/yarılıp hazırlandığını ifade etmiştir.⁴⁴⁷ el-Koğî, kelimeyi köken itibari ile ele alarak aralarındaki mana ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır.

⁴²³ el-Koğî, *age*, s. 238.

⁴²⁴ el-Koğî, *age*, s. 238.

⁴²⁵ el-Koğî, *age*, s. 238.

⁴²⁶ el-Koğî, *age*, s. 240.

⁴²⁷ el-Koğî, *age*, s. 240.

⁴²⁸ el-Koğî, *age*, s. 258.

⁴²⁹ el-Koğî, *age*, s. 263.

⁴³⁰ el-Koğî, *age*, s. 263.

⁴³¹ el-Koğî, *age*, s. 263.

⁴³² el-Koğî, *age*, s. 263.

⁴³³ el-Koğî, *age*, s. 267.

⁴³⁴ el-Koğî, *age*, s. 269.

⁴³⁵ el-Koğî, *age*, s. 275.

⁴³⁶ el-Koğî, *age*, s. 280.

⁴³⁷ el-Koğî, *age*, s. 282.

⁴³⁸ el-Koğî, *age*, s. 284.

⁴³⁹ el-Koğî, *age*, s. 284.

⁴⁴⁰ el-Koğî, *age*, s. 288.

⁴⁴¹ el-Koğî, *age*, s. 289.

⁴⁴² el-Koğî, *age*, s. 291-292.

⁴⁴³ el-Koğî, *age*, s. 292.

⁴⁴⁴ el-Koğî, *age*, s. 294-295.

⁴⁴⁵ el-Koğî, *age*, s. 294.

⁴⁴⁶ el-Koğî, *age*, s. 296.

⁴⁴⁷ el-Koğî, *age*, s. 20.

Örnek 2:

el-Koğî, Bakara suresi 49. ayette geçen “فرعون” kelimesinin ne anlama geldiğini açıklamıştır. Buna göre firavun, bir isim değil aksine mısırdaki Amelikalar’dan veya Kıptiler’den Mısır’a yönetici olanlara verilen sıfattır. Bunun farklı milletlerde karşılığını da vermiştir. Mesela, Farisilerde Kisra, Rumlarda Kayser, Çinlilerde Fağfûr, Yemenlilerde Tübbâ’, Türklerde ise Hakan’dır.⁴⁴⁸ el-Koğî, Allah’ın Kur’an’da bazen iyi veya kötü karakterlerin isimlerini kullanmadığına dikkatleri çekmeye çalışmıştır.

Örnek 3:

el-Koğî, Bakara suresi 51. ayette Hz. Musa’nın isminin manasını ele almıştır. Buna göre “موسى” aslı itibariyle İbrani bir isimdir ve “موشى” olarak kullanılır. Bu ismin iki farklı kelimedenden meydana geldiğini, “مو” kelimesinin su anlamında, “شى” kelimesini ise ağaç anlamında kullanıldığını aktarmıştır. Bu anlamın da Hz. Musa’nın annesinin onu sandığa koyup suya bırakmasından geldiğini söylemiştir.⁴⁴⁹ el-Koğî bu örnekle Kur’an’da geçip farklı dillerden olan kelimelerin varlığına dikkatleri çekmeye çalışmıştır.

Örnek 4:

el-Koğî, Bakara suresi 58. ayette geçen “القرية” kelimesinin anlamını ele almıştır. Karyenin sözlükte, ister köy olsun isterse şehir, insanın barındığı, iskân ettiği yerleşim anlamına geldiğini söylemiştir. Buradaki Karyeden kasıt Kudüs, Eriha veya başka bir memleket olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵⁰ el-Koğî, bu kelime ile Kur’an’daki bazı muğlak ifadelerle dikkatleri çekmeye çalışmıştır.

Örnek 5:

el-Koğî, Bakara suresi 62. ayetinde “يهود”, “النصارى” ve “الصابئين”, kelimelerinin etimolojisi hakkında bilgi vermiştir. “يهود” kelimesinin “هـ” fiilinden türediğini söylemiş, bunun da tövbe eden anlamına geldiğini aktarmıştır. Yahudilerin bu ismi almalarının, buzağıya ibadet etmekten tövbe ettikleri için

⁴⁴⁸ el-Koğî, *age*, s. 60.

⁴⁴⁹ el-Koğî, *age*, s. 63; Bkz. el-Beğâvî, *age*, c. I, s. 116.

⁴⁵⁰ el-Koğî, *age*, s. 68.

olduğunu söylemiştir. Bu ismin, Hz. Yakub'un büyük oğlu “يهودا” isminden gelmiş olabileceğini de aktarmıştır. “النصارى” kelimesinin de Hristiyanlar için kullanılmadığını ve Hz. İsa'ya yardım ettikleri için bu ismi aldıklarını aktarmıştır. Bu ismi, Hz. İsa ile birlikte “ناصره” veya “نصران” adında bir köye girdikleri, yerleştikleri için de kullanılmış olabileceği ihtimalini de dile getirmiştir. “الصابئين” isminin de Yahudilikten ve Hristiyanlıktan çıkıp yeni bir dine girenlere verilen isim olduğunu aktarmıştır. Bu yeni dinin ne olduğu noktasında ihtilaf olduğunu söylemiştir.⁴⁵¹ el-Koğî, kelimelerin tarihi ve etimolojik kökenlerinden hareketle anlam verilmesi gerektiğine dikkatleri çekmeye çalışmıştır.

2.4.4. Belağat

Kısaca bir fikrin sözlü veya yazılı olarak yerinde, yeterince ve zamanında ifade edilmesi şeklinde tanımlanan Belağat, me'ânî, beyân ve bedîî şeklinde üç farklı başlıktan oluşmaktadır. Dolayısıyla belagat ilminin görüldüğü ayetlerde birçok müfessir bu ilmi kullanma ihtiyacını hissetmiştir.⁴⁵²

Tefsîr-i Hilmi'de edebi sanatlar çerçevesinde birkaç ayet ele alınmıştır. Bu edebi sanatların içerisinde Beyan İlminden, Mecaz-ı Mürsel ve Mecaz-ı Aklî gibi konulara, Me'ânî ilminden ise İstifham, Tekrar, Te'kid ve Takdim-Tehir gibi konulara temas etmiştir. Şimdi aktarılacak olan örneklerden bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

Örnek 1:

el-Koğî, Bakara suresi 10. ayetinin (فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ) “Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden kendilerine acı veren bir azap da vardır.” kısmında geçen “مَرَضٌ” kelimesinin, fiziksel anlamda bir hastalıktan ziyade, bunun şüphe ve nifak gibi manevi hastalıklar için kullanıldığını aktarmıştır. Dolayısıyla burada kinaye sanatına değinmeye çalışmıştır. el-Koğî,

⁴⁵¹ el-Koğî, *age*, s. 76-77.

⁴⁵² Hulusi Kılıç “Belâgat”, *DİA*, V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 380-383.

farklı örneklerle Kur'an'ın birçok yerinde bu sanatın sıkça kullanıldığına dikkatleri çekmeye çalışmıştır.⁴⁵³

Örnek 2:

el-Koğî, Bakara suresinin (أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ) “Yahut onlar, karanlıklar içinde gökten boşanan gök gürültülü, şimşekli bir yağmura tutulmuş kimseler gibidirler. Yıldırımlar yüzünden ölümden korkarak parmaklarıyla kulaklarını tıkarlar. Hâlbuki Allah inkârcıları çepeçevre kuşatmıştır.” manasındaki 19. ayetini mecaz-ı mürsel kapsamında ele almıştır. Buna göre söz konusu kimseler, parmaklarının tamamını değil sadece parmak uçlarını kulaklarına soktuklarını söylemiştir.⁴⁵⁴ el-Koğî, bu örnekle Kur'an'ın içinde mecazın varlığına ve önemine dikkatleri çekmeye çalışmıştır.

Örnek 3:

Müellif, Bakara suresi 61. ayetinin (قَالَ اتَّسَبَّدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ) “...Mûsâ ise, ‘Daha iyiyi daha kötü ile değiştirmek mi istiyorsunuz?’” kısmında geçen “اتَّسَبَّدِلُونَ” fiilinin başındaki elifin istifham-ı inkârî olduğunu söylemiştir. Buna göre reddedilen bir isteğe veya istenilmeyen bir duruma karşı soru sormak ile cevap verildiği görülmüştür. Müellif de buradaki durumu, soru olarak algılamak yerine, reddedilen bir mesele şeklinde ifade etmeye çalışmıştır.⁴⁵⁵

Örnek 4:

Müellif, Fâtiha suresi 3. ayetinde geçen “الرحمن الرحيم” kısmını tekrar kapsamında ele almıştır. el-Koğî, besmelede her ne kadar illet olarak Allah'ın isminin her şeyin başında zikredilmesi hususunu vurgulamışsa da aynı şekilde burada da illet olarak Allah'ın her türlü hamde müstehak olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁶

Yukarıdaki örneğe benzer şekilde Müellif, (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ أَجَلٍ) “Ey iman

⁴⁵³ el-Koğî, *age*, s. 23.

⁴⁵⁴ el-Koğî, *age*, s. 29.

⁴⁵⁵ el-Koğî, *age*, s. 72.

⁴⁵⁶ el-Koğî, *age*, s. 14.

edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın..." mealindeki Bakara suresi 282. ayetinin içinde geçen "فَلْيَكْتُبْ" emrinin ikinci defa tekrarlanması için olduğunu söylemiştir. Yine aynı ayetin (وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ) "...Allah'tan korkun, Allah size öğretiyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir." kısmında geçen "اللَّهُ" lafzının tekrarına dair görüş bildirmiştir. Buna göre burada, Allah lafzının farklı olarak gelmesi, üç farklı cümle olmasına bağlamıştır. Sırasıyla birincisi takvayı teşvik, ikincisi nimetin verildiğinin/verileceğinin sözü ve üçüncüsü ise Allah'ın büyüklüğünü ifade etmek için geldiğini Beydâvî'den nakletmiştir.⁴⁵⁷

el-Koğî, Kur'an'daki tekrarların gereksiz olmadığını, aksine bunların içerisinde önemli hikmetlerin bulunduğunu yukarıdaki iki örnek ile ifade etmeye çalışmıştır.

Örnek 5:

Müellif, Bakara suresi 284. ayetinin (وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ) "*İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker.*" şeklindeki kısmını mecaz-ı akli kapsamında değerlendirmiştir. Buna göre el-Koğî, kalbin işleyeceği amel, eğer inkâr, iman, kin, haset vb. psikolojik fiiller kapsamında değerlendirilirse, hesap boyutunun devreye gireceğini; yok eğer fiili bir kötülük yapmaya yönelik ise –örneğin hırsızlık yapmak, adam öldürmek vb.- o takdirde düşüncenin sorumluluk boyutunun olmayacağını ifade etmiştir.⁴⁵⁸

2.4.5. Kıraatler

Terim olarak kıraat, "*Herhangi bir kelime üzerinde med, kasr, hareke, sükûn nokta ve i'râb bakımından meydana gelen değişiklik*" şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ el-Koğî, *age*, s. 277.

⁴⁵⁸ el-Koğî, *age*, s. 280.

⁴⁵⁹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, 27. Baskı, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, s. 116; Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 5. Baskı, İFAV Yayınları, İstanbul 2012, s. 157; bkz. ez-Zürkânî, *age*, c. I, s. 412.

Bu tanım kapsamında *Tefsîr-i Hilmî* değerlendirildiğinde içerisinde farklı kıraatlerin aktarıldığını söylemek mümkündür.

Örneğin el-Koğî, Fâtîha suresi 4. ayetinde geçen “Sahip” (مالك) kelimesinin “ملك” şeklinde de okunduğunu, Bakara suresi 88. ayetinde geçen “عُفِّ” kelimesinin İbn Abbas’ın “ل” harfini cezimli yaptığını, Bakara suresi 106. ayetinde geçen “Ona unutturduk” (ننساها) kelimesinin “Erteledik” (ننساها) şeklinde de okunduğunu, Bakara suresi 234. ayetinde geçen “يتوفون” kelimesinin başındaki “ي” harfinin hem fethalı hem de dammeli okunduğunu, Bakara suresi 240. ayetinde geçen “وصية” kelimesinin son harekesi hakkında, farklı kıraat ekollerinin görüşlerini aktararak, bazılarına göre son harekenin fethalı, bazılarına göre ise zammeli okunduğunu ifade ederken kıraat vecihlerine değinmiştir.⁴⁶⁰ el-Koğî, ele aldığı bu örneklerle Kur’an’da kıraatlerin varlığını kabul ettiğini ifade etmeye çalışmıştır.

3. AYETLERİN KUR’AN İLİMLERİ YÖNÜNDEN TEFSİR EDİLMESİ

3.1. Sebeb-i Nüzûller

Sebeb-i nüzûl hakkında genellikle şu genel tanım yapılır; “Hz. Peygamber’in risâlet döneminde vuku bulan ve Kur’an’ın bir veya birkaç âyetinin yahut bir sûresinin inmesine yol açan olayı, durumu ya da soruyu ifade etmek üzere kullanılır.”⁴⁶¹ Bununla birlikte her ayetin bir sebep-i nüzûlünü bulmaya çalışan âlimlerin yanı sıra, bütün ayetlerin bir sebebe bağlı olarak inmediğini, inse de bir sebebe bağlı olarak inen ayetlerin sayılarının 500 civarında olduğunu, geriye kalan ayetlerin kendi bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini dile getirenler de mevcuttur.⁴⁶² Nüzûl sebepleri, tamamen sahabilerin rivayetlerine dayandığı için bu hususta muhakeme, istidlal ve içtihat yerine söz konusu hadiselerin hadis ilmi açısından tahkik edilmesi gerekmektedir.⁴⁶³ Bu alanda

⁴⁶⁰ el-Koğî, *age*, s. 17, 108, 208, 218, 296.

⁴⁶¹ Muhsin Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA*, XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 360-362; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 219; İsmail Cerrahoğlu, *age*, s. 11.

⁴⁶² Muhsin Demirci, *agm*, 360-362; M. Sait Şimşek, *age*, s. 217.

⁴⁶³ Ömer Nasuhi Bilmen, *age*, c.1, s. 117; Muhsin Demirci, *agm*, s. 360-362.

birçok âlim tarafından eser kaleme alınmıştır.⁴⁶⁴ Onlardan biri olan İbn Teymiyye konu hakkında “*Bir ayetin sebab-i nüzulünü bilmek ayeti anlamamıza yardımcı olur. Çünkü sebebi bilmek müsebbibi bilmektir.*” diyerek meselenin önemine dikkat çekmiştir.⁴⁶⁵ İbn Teymiyye’nin yanı sıra el-Vâhidî (ö. 468) de bu konuda Kur’an ilimlerine dikkat çekmek için söz konusu ilimlere itibar etmeyen kişilerin yalancı durumuna düşeceğini ve ayetin iniş sebebine vakıf olmadan tefsirinin yapılmayacağını beyan etmişler.⁴⁶⁶

Müfessir el-Koğî’nin sebab-i nüzûlleri aktardığı yerlerde⁴⁶⁷ bu meseleye önem atfettiği ve bazı ayetleri izah ederken bu ilimden yararlandığı görülmüştür.

Örnek 1:

el-Koğî, “*Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindekini misal vermekten utanıp çekinmez. Bunun karşısında iman edenler onun, Allah’tan gelen gerçek olduğunu bilirler, inkâr edenler ise ‘Allah misal olarak bununla neyi kastediyor?’ derler. Allah birçok kimseyi onunla saptırır, birçok kimseyi de onunla doğru yola iletir; onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır.*” mealindeki Bakara suresi 26. ayetinde Allah Teâlâ’nın sinekleri örnek verdiğini belirtmiştir. Yahudiler bu örneği bahane etmişler ve Allah’ın böyle bir üslup kullanmayacağını gerekçe göstererek, Kur’an’ın beşer sözü olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddia üzerine sözkonusu ayetin nazil olduğunu aktarmıştır. el-Koğî, bütün mahlukatın Allah’ın yaratması ile olduğunu ve verilen örneklerin hiçbirinin Allah’ın şanına halel getiremeyeceğini ifade etmeye çalışmıştır.⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ Celâleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkan fî ‘Ulûmi’l-Kur’an*, Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik (çev.) Madve Yayınları, İstanbul, c. 1, s. 59; Ömer Nasuhi Bilmen, *age*, cilt 1, s. 117

⁴⁶⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *age*, c. 1, s. 117

⁴⁶⁶ İmam Ebu’l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbab-ı Nüzul*, Necati Tetik ve Necdet Çağıl (çev.) İhtar Yayıncılık Yayınları, Erzurum, s. 10-11; İbrahim H. Karslı, *age*, s. 99; İsmail Cerrahoğlu, *age*, s. 112.

⁴⁶⁷ el-Koğî, *age*, s. 36, 55, 100, 105, 108-109, 111-112, 127-128, 134-135, 139, 143, 153, 156-157, 162-163, 168, 171-172, 175, 177-179, 181-183, 186, 188-189, 196-197, 200, 202, 211, 219, 240, 251, 257, 261, 263-264, 270, 291.

⁴⁶⁸ el-Koğî, *age*, s. 36.

Örnek 2:

Müellif, “*Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.*” mealindeki Bakara suresi 106. ayetini nesih kapsamında değerlendirmiştir. Müellif, ayetin sebab-i nüzulüne yönelik şu bilgileri aktarmıştır:

“Kâfirler Kur’an’ı tan ettikten sonra şöyle söylediler: ‘Muhammed, ashabına bir şey emrediyor, ardından o emrine muhalif yine başka bir emir veriyor, dolayısıyla kendi heva ve hevesinden ileri geri konuşuyor.’ Bu ithamlardan ötürü bu ayet nazil oldu.”⁴⁶⁹

Sebeb-i nüzul olarak aktarılan hadiseye bakıldığında, Vâhidî, olayı şu şekilde aktarmıştır:

“Müfessirler dediler ki: ‘Müşrikler şöyle demişlerdi: ‘Muhammed’i görmüyor musunuz? Arkadaşlarına bir şeyi emrediyor, sonra da onları o şeyden nehyediyor, onlara bunun aksini emrediyor. Bugün bir söz söylüyor, yarın o sözden dönüyor. Bu Kur’an Muhammed’in kendisinden uydurup söylediği sözden başka bir şey değildir. O Kur’an, bir kısmı bir kısmını bozan bir sözdür.’ Bunun üzerine Allah Teâla (وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ) ‘Biz bir âyeti değiştirip yerine başka bir âyet getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini gayet iyi bilir- onlar Peygamber’e: ‘Sen ancak uyduruyorsun’ derler. Hayır, onların çoğu bilmezler.’⁴⁷⁰ ayeti ile (مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا..) ‘Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturur (ya da ertelersek), yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz. Allah’ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini bilmez misin?’⁴⁷¹ ayetini indirdi.”⁴⁷²

Necati Tetik ve Necdet Çağıl’ın çevirisini yaptığı el-Vâhidî’nin *Esbab-ı Nüzûl*’ünde söz konusu ayetin sebab-i nüzul rivayetine “İsnadı yoktur” şeklinde bir dipnot konulmuştur.⁴⁷³

el-Koğî, sebab-i nüzûl bağlamında aktardığı hadiselerin kaynağı veya isnatların sıhhati konusunda birçok yerde herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bunun da konuyu kısa tutmak ve muteber bazı kaynaklara güvenmiş olması şeklinde iki ihtimali olduğu söylenebilir. Bu, muteber kaynaklardan aldığı bilgiyi sorgulama ihtiyacı duymamış olduğunu göstermektedir.

⁴⁶⁹ el-Koğî, *age*, s. 108.

⁴⁷⁰ Nahl, 16/101.

⁴⁷¹ Bakara, 2/106.

⁴⁷² el-Vâhidî, *age*, s. 38-39.

⁴⁷³ el-Koğî, *age*, s. 38-39.

Örnek 3:

el-Koğî, Bakara suresi 108. ayetiyle ilgili olarak Yahudilerin “*Ey Muhammed! Musa gibi sen de bize, gökyüzünden tam/sağlam bir kitap getir.*” demeleri üzerine Allah Teâlâ’nın, “*Bu isteğiniz, sizden öncekilerin Musa’dan Allah’ı aşikâr bir şekilde görmek/göstermek istemelerine benziyor.*” şeklinde karşılık verdiğini ve bu olay üzerine ayetin indirildiğini aktarmıştır. el-Koğî burada Yahudilerin inanmama konusunda gösterdikleri inada dikkatleri çekmiştir.⁴⁷⁴

Örnek 4:

el-Koğî, “*Hepsi de kitabı okumakta oldukları halde Yahudiler, ‘Hristiyanlar hiçbir gerçeğe dayanmıyor’ dediler; Hristiyanlar da ‘Yahudiler hiçbir gerçeğe dayanmıyor’ dediler. Bilmeyenler de onların dediklerine benzer şeyler söylediler. Allah, ayrılığa düştükleri konularda kıyamet günü aralarında hükmünü verecektir.*” mealindeki Bakara suresinin 113. ayetinin sebep-i nüzulünü açıklarken Yahudi ve Hristiyanların kendi kitaplarını okumalarına rağmen birbirlerini tasdik etmediklerini, hâlbuki bütün semavi kitapların birbirlerini tasdik ettiğini ifade etmiştir. Bu ayetin de, Hz. Peygamber’in huzurunda Yahudi ve Hristiyanların birbirlerini haksız görmeleri üzerine indiğini belirtmiştir. el-Koğî, Yahudi ve Hristiyanların bu münakaşalarının sebebini kitaplarının tahrif edilmiş olmasına bağlamıştır.⁴⁷⁵

Örnek 5:

Müfessir, Bakara suresinin “*Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (Zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, çok bilgilidir.*” şeklindeki 115. ayetinin Müslümanların kiblesi değiştiği için Yahudilerin, “*Müminlerin bir kiblesi yoktur. Her defasında farklı yere bakıyorlar*” demeleri üzerine nazil olduğunu aktarmıştır. el-Koğî, kible

⁴⁷⁴ el-Koğî, *age*, s. 108-109.

⁴⁷⁵ el-Koğî, *age*, s. 111.

değişikliğinin tamamen Allah'ın takdiri ile gerçekleştiğine dikkatleri çekmeye çalışmıştır.⁴⁷⁶

Siyak ve Sibak

Bu iki kavram hakkında şu tanımlar yapılmıştır; “Bir kelimenin ve bir cümlelerin önündeki ve arkasındaki kelime ve cümlelerle olan irtibatıdır” veya “Öncesine ve sonrasına bakarak, sözün hangi anlamda kullanıldığını tespit etmeye çalışmaktır”.⁴⁷⁷ Bu kavram, Kur'an için düşünüldüğünde, bir ayetin öncesi ve sonrası veya başka bir ayetle birlikte değerlendirilmesi şeklinde anlaşıldığı ifade edilmiştir.⁴⁷⁸ Kur'an'ın fesahat ve belağat yönünden yüksek bir edebi üsluba sahip olması da gösteriyor ki bu kavramlar, Kur'an için önem arz etmiştir. Kaldı ki Kur'an'ın ayetlerinin tertibi, tevkifi olması da bunun önemini daha da çok arttırmıştır. Zira buna itibar edilmediğinde kelimeler bağlamından kopar ve çok farklı anlamlar meydana gelir ki, bu da Kur'an'ı anlama noktasında birtakım sıkıntıların meydana gelmesine sebep teşkil eder.⁴⁷⁹

Siyak ve sibak noktasında *Tefsîr-i Hilmi*'de fazla malumatın olduğu söylenemez. Tespit edildiği kadarıyla o, sadece bir yerde bu kavramı kullanmak suretiyle meseleye temas etmiştir.⁴⁸⁰

Örnek 1:

Müellif, Bakara suresi 231-232. ayetlerinin tefsirinde meseleyi talak çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu ayetlerde geçen (فَبَلَّغْ) kelimesini ele alırken Nesefî'den iktibasla şu bilgileri aktarmıştır;

“(فَبَلَّغْ أَجْلَيْنِ) ‘iddetleri bittiğinde’ (وإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ) ‘Ricâ talakla kadınları boşadığınız zaman’ ve (فَبَلَّغْ أَجْلَيْنِ) ‘iddetleri bittiğinde’. -Buradaki- Her iki sözün siyakı, her iki buluşun/ulaşmanın farklı olduğuna işarettir. Zira –ayette- buradaki “فَبَلَّغْ” kelimesinden sonra ‘nikâh’ – kelimesi- gelmektedir, o da iddetten sonra gerçekleşmektedir. Birincisinde ricat gelir, o da iddetle olur.”⁴⁸¹

⁴⁷⁶ el-Koğî, *age*, s. 112.

⁴⁷⁷ Muhsin Demirci, *age*, s. 274. Bkz. ez-Zerkeşî, *age*, c. 4, s. 35-52.

⁴⁷⁸ Muhsin Demirci, *age*, s. 274.

⁴⁷⁹ Muhsin Demirci, *age*, s. 275.

⁴⁸⁰ el-Koğî, *age*, s. 202.

⁴⁸¹ el-Koğî, *age*, s. 202.

Müellif, ayeti tefsir ederken yukarıda geçen “Her iki sözün siyaki” kısmına geldiğinde bir dipnot ekleyerek “فيلغن” kelimesinin, burada farklı anlamlarda kullanıldığını açıklamıştır: “Yani 231. ayetin üslubu “وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَّغْنِ أَجْلَهُنَّ” ile 232. ayette geçen “وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَّغْنِ أَجْلَهُنَّ” üslup göstermektedir ki “فيلغن” kelimesinin manası her iki ayette aynı manada kullanılmamıştır.”⁴⁸² Müellif, bu kelimeyi bağlamını dikkate alarak değerlendirmek suretiyle her ne kadar kelimeler aynı olsa da farklı anlamlara geldiğini vurgulamaya çalışmıştır.

3.2. Nasih ve Mensuh

Nesih, sözlükte, “Ortadan kaldırmak, ilga etmek, yok etmek, yazmak ve bir şeyi bir yerden başka bir yere aktarmak”⁴⁸³ anlamlarında kullanılırken, terim olarak ise “Şer’î bir hükmün, o hükmün delilinden sonra gelen şer’î bir delil ile kaldırılması” şeklinde tanımlanmıştır. İslam hukukunda bu kavram hakkında “Bir nas gelip uygulamaya konulduktan sonra, o nassın kapsamına giren hükmü tamamen veya kısmen kaldıran bir nass gelirse, bu kaldırmaya nesih, ikinci nassa ‘nâsîh’ (الناسخ) ve birinci nassa ‘mensuh’ (المنسوخ) adı verilir.”⁴⁸⁴ Şeklinde bir tanım yapılmıştır. Bu tanımlarla birlikte İslam âlimleri arasında nesihle ilgili üç farklı görüş meydana gelmiştir:

- a) Neshi kabul etmeyen âlimler.
- b) Makul ölçülerde olabileceğini benimseyenler.
- c) Üç yüz civarında ayetin neshini ileri sürenler.⁴⁸⁵

Ayetin ayeti, sünnetin sünneti neshedebileceği görüşü kabul edilmişse de Kur’an’ın sünneti veya özellikle Sünnetin Kur’an’ı neshedip nesh edemeyeceği hususunda ihtilaf edilmiştir. Kur’an’ın sünneti neshedebileceği gibi mütevatır sünnetin de Kur’an’ı neshedebileceği görüşü de savunulmuştur. Sünnetin Kur’an’ı

⁴⁸² el-Koğî, *age*, s. 202.

⁴⁸³ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 230.

⁴⁸⁴ Zekiyyüddîn Şa’bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, İbrahim Kâfi Dönmez (çev.), 22. Baskı, TDV Yayınları, Ankara 2015, s. 424.

⁴⁸⁵ Remzi Kaya, “Kur’an-ı Kerim’de Neshi İddia Edilen Ayetler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, s. 1, (1998), s. 355; Remzi Kaya, “Nesh Terimi ve Muhtevası”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, s. 5, (1987), s. 93-99; Komisyon, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4. Baskı, DİB Yayınları Ankara 2012, s.179; Muhsin Demirci, “Nesih Bağlamında Recim Ayeti Sorunu” *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 18, (2000), s. 101-119.

neshedebileceği görüşü çerçevesinde genellikle “Kıble değişikliği ve Aşura orucunun Ramazan orucuyla birlikte vücûbiyetinin düştüğü” örnekleri aktarılmıştır.⁴⁸⁶

el-Koğî'nin nasih ve mensuh ayetlerden bahsettiği yerlerden⁴⁸⁷ de anlaşıldığı kadarıyla bu konu kendisi için önem arz eder. Nasih ve mensuh konusu Bakara suresi 106, 180, 184, 185, 190, 215, 217, 221, 234, 240, 256, 284. ayetleri bağlamında onun tarafından değerlendirilmiştir. Burada zikredilen ayetlerin bizatihi nasih yahut mensuh olduğunu iddia ettiği söylenemez. el-Koğî'nin bazı ayetlerde, mensuh olduğu vurgusu dikkatleri çekerken, bazı ayetlerde ise âlimlerin fikirlerini ihtilaf sadedinde aktarır.

Örnek 1:

el-Koğî, özellikle Bakara suresi 106. ayetini tefsir ederken nesih konusuna değinir. Müellifin söz konusu ayete verdiği mealî Türkçeye şu şekilde aktarılabilir: “*İptal ettiğimiz veya unutturduğumuz ayetlerin yerine bir benzerini veya daha iyisini getiririz. Allah'ın her şeyi yapabildiğini bilmiyor musun?*”⁴⁸⁸

Müellif, ayetin sebab-i nüzulüne dair bilgileri aktardıktan sonra nesih hakkında şöyle bir tanım yapmıştır: “*Nesih, daha önce gelmiş olan bir kitabın yerine başka bir kitabı yazmaktır. Bu (önceki kitabı) iptal etmek anlamında gelmiştir. Ayetin buradaki (nesihten) muradı bu son (görüştür.).*”⁴⁸⁹

Müfessir, yazılan kitabın öncekinin aynısı olmadığını dolayısıyla bir öncekinin yerini aldığını ve onun hükmünü ortadan kaldırdığını, yani “*Ortadan kaldırmak ve izale etmek*”⁴⁹⁰ gibi anlamlara geldiğini ifade etmeye çalışmıştır.

⁴⁸⁶ Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *DİA*, XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 581-582.

⁴⁸⁷ el-Koğî, *age*, s. 108-109, 147, 150-151, 172, 179, 182-183, 187, 208, 219, 240, 281-282.

⁴⁸⁸ el-Koğî, *age*, s. 105-108.

⁴⁸⁹ el-Koğî, *age*, s. 108.

⁴⁹⁰ Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, Ebû Abdullah el-Amilî es-Selefi ed-Danî b. Munîr Âlî Zehevî (thk.), 1. Baskı, Şerifu'l-Ensârî, Beyrut 1422/2001, c. 1, s. 17; Katade b. Diame b. Katade b. Aziz, *en-Nasih ve'l-Mensuh*, Hatim Salih ed-Daman (thk.), Müessesetü'r-Risale, 3. Baskı, Bağdad 1418/1998, c. I, s. 6; Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed el-Maruf er-Rağîb el-İsfahanî, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, Safvan Adnan ed-Davudî (thk.), 1. Baskı, Daru'l-kalem, Beyrut 1412, c.1, s. 101; Ali Bakkal, “Kur'an'da Mensuh Ayetlerin Sayısı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, s. 2, (1996), s. 33-74.

Anlaşıldığı kadarıyla el-Koğî, neshin varlığını kabul etmiştir. Nesih konusundaki ihtilaflara değinmekle birlikte kavramın “İlga ve tehir” manaları üzerinde durmuştur. Bu nesihin farklı şekillerde olabileceğini de dile getirmiştir.

Örnek 2:

el-Koğî, “*Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı.*” mealindeki Bakara suresi 180. ayeti hakkında şu yorumları yapmıştır:

“Bu ayet beyan etmektedir ki, malı olup da ölüm döşeğine düşenlerin adaletli bir şekilde, malının anne babasına, akrabalarına verilmesi hususunda vasiyet etmesi farzdır. Üçte birinden fazla da vasiyet etmemesi gerekir. Bir de fakir olanlara az, zengin olanlara da çok vasiyet etmemelidir. Bu vasiyet şekli İslam’ın ilk zamanlarında farzdı daha sonra miras ayetiyle⁴⁹⁸ nesh edildi.”⁴⁹⁹

Bu ayetin tefsirinde müfessir, Bakara suresi 108. ayetinin miras ayeti olan Nisâ suresi 11. ayeti ve (لا وصية لوارث) “*Varise vasiyet yoktur*”⁵⁰⁰ hadisi ile nesholunduğunu sarıh bir biçimde aktarmıştır. Bu da gösteriyor ki el-Koğî, mütevatir hadisin ancak başka bir ayetin desteğiyle bir ayeti neshedebileceğini ima etmeye çalışmıştır.⁵⁰¹

Örnek 3:

el-Koğî, “*İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (Günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (Yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız -bilerseniz- sizin için daha hayırlıdır.*” mealindeki Bakara suresi 184. ayetindeki orucu tutup tutmama muhayyerliğinin İslam’ın ilk günlerinde geçerli

⁴⁹⁸ Miras Ayeti; “Allah size, çocuklarınız hakkında erkeğe, iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. İkidenden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, ana-babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da ana-babası ona vâris olmuşlarsa anasının hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa anasının payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.” (Nisâ, 5/11)

⁴⁹⁹ el-Koğî, *age*, s. 147.

⁵⁰⁰ Tirmizî, “Vesâyâ”, 5; Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 6.

⁵⁰¹ el-Koğî, *age*, s. 147.

olduğunu, bu ayetin daha sonra Bakara suresi 185. ayet ile nesholunduğunu ifade etmiştir.⁵⁰²

Müellif, Bakara suresi 185. ayeti 184. ayetin bağlamında değerlendirerek, ayetlerde geçen (وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ) “*Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar.*” kısmının tekrarlanmasını, 185. ayetin mensuh olmasına bağlamıştır. Müfessire göre ayet mensuh olduğu için bu ifade her iki ayette de tekrarlanmıştır.⁵⁰³

el-Koğî, oruçla ilgili bu hükmün Bakara 185. ayeti indikten sonra hükmünü kaybettiğini söylemiştir. Bunu hem hüküm olarak hem de ayetlerde geçen tekrarlardan hareketle ifade etmeye çalışmıştır.

Örnek 4:

el-Koğî, “*İman etmedikleri sürece Allah’a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin. Şundan emin olun ki imanlı bir câriye, sizin hoşunuza gitse de müşrik bir hür kadından iyidir. İman etmedikleri sürece Allah’a ortak koşan erkeklerle de kadınlarınızı evlendirmeyin. Şundan da emin olun ki imanlı bir köle, sizin hoşunuza gitse bile müşrik bir hür kişiden daha iyidir. Onlar insanları ateşe çağırırlar, Allah ise izni ile cennete ve bağışlanmaya çağırır, gerektiğe hatırlasınlar diye insanlara âyetlerini açıklar*” mealindeki Bakara suresinin 221. Ayetini Ehl-i Kitap kadınları ile nikâh kapsamında ele almıştır. İlk zamanlarda Ehl-i Kitap kadınları ile nikâhın yasak olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra bu ayetin Mâide suresi 5. ayetiyle nesh nesholunduğunu ve Ehl-i Kitap kadınlarıyla nikâhın istisna edildiğini söylemiştir.⁵⁰⁴ el-Koğî, burada müşrik ve ehli kitap kadınlarının ayrı ayrı değerlendirildiğine dikkatleri çekmeye çalışmıştır.

3.3. Muhkem ve Müteşabih

Muhkem sözlükte, “*Sağlam kılınmış, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş*” anlamlarına gelmektedir.⁵⁰⁵ Terim olarak ise “*Manası kolaylıkla*

⁵⁰² el-Koğî, *age*, s. 150.

⁵⁰³ el-Koğî, *age*, s. 150-151.

⁵⁰⁴ el-Koğî, *age*, s. 186-187.

⁵⁰⁵ Tuncay Başoğlu, “Muhkem”, *DİA*, XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 42-44. Bkz. er-Rağîb el-İsfehânî, *age*, c. 1. s. 249.

*anlaşılan, harici bir yoruma ihtiyaç göstermeyen ve tek anlamı olan, ne anlama geldiği ilk bakışta anlaşılan, manası açık ve net olan, niteliği ve içeriği (Seçiciliği ve açıklığı) belli olan Kur'an'ın sarih lafızları ve ayetleri” şeklinde tanımlanmıştır.*⁵⁰⁶

Müteşabih ise “Benzeşen, ayırt edilmesi zor olacak şekilde birbirine benzeyen”⁵⁰⁷ sözlük anlamının yanında terim olarak şu şekilde ifade edilmiştir;

“Manası kolaylıkla anlaşılmayan, birçok manaya ihtimali olup bunlardan birini tayin edebilmek için harici bir delile ihtiyaç duyulan, ne anlama geldiği, ne anlatmak istediği ilk bakışta anlaşılmayan, manası açık ve net olmayan, niteliği (seçiciliği) belli olsa da içeriği (açıklığı) belli olmayan, şâban ayında değil de ramazan ayında oruç tutulması ve namazların sayısı gibi manası akılla kavranamayan lafızlara ve ayetlere denir.”⁵⁰⁸

Kur'an'da sözlük ve terim anlamında yer alan muhkem ve müteşabih ayetlere⁵⁰⁹ yönelik *Tefsîr-i Hilmî*'nin terim olarak ele aldığı ayetler arasında sadece Âl-i İmrân suresi 7. ayeti olduğu söylenebilir.⁵¹⁰

Örnek 1:

Müellif, Âl-i İmrân suresi 7. ayetinde geçen “محکمات” ifadesi çerçevesinde muhkem hakkında şunları aktarmıştır: “İnsanlar üzerinde tevil yapamazlar – manaları apaçıktır-, bu sebepten manaya olan işaretleri kesindir. Çok iyi anlaşılıyorlar. Bunlarda tevil olmaz” Buna karşılık aynı yerde müteşabih hakkında da şunları söylemiştir: “(Manaları) iyice bilinmezler, zahir olan anlamın dışında başka bir anlamı taşıma ihtimali de vardır.” Müellif, paragrafın bittiği yerde dipnot düşürmek suretiyle Neseffî'nin bu konudaki fikirlerini Kürtçeye tercüme ederek aktarmıştır.⁵¹¹

⁵⁰⁶ Komisyon, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2010, s. 462; Şükrü Özbuğday, “Kur'an-ı Kerim'deki Muhkem-Müteşabih Ayrımının İncelikleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 35, s. 3, (Temmuz-Ağustos-Eylül, 1999), s. 27-38.

⁵⁰⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *DİA*, XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 204-207. Bkz. Rağıb el-İsfahânî, *age*, s. 443.

⁵⁰⁸ Komisyon, *age*, s. 462; Şükrü Özbuğday, *age*, s. 27-38.

⁵⁰⁹ Bakara, 2/25; Âl-i İmrân, 3/7; En'âm, 6/99, 141; Zümer, 39/23.

⁵¹⁰ el-Koğî, *age*, s. 293-297.

⁵¹¹ el-Koğî, *age*, s. 294.

Müellif, Kur'an'ın tamamının muhkem olmamasının birçok sebebi olduğunu söyler. Özetle ifade edilecek olursa ona göre, müteşabihlerin Kur'an'da yer alan sebeplerinin en başında insanların imtihan edilmesi gelmektedir. Böylelikle kimin samimi bir şekilde iman ettiği, kimin ise hakikati inkâr ettiği belli olmuş olur. Yine bunların yanı sıra müteşabih ayetlerin anlaşılabilmesi için âlimler tarafından büyük bir fikir ve nazar çabası meydana gelir ki, bu da düşünce mahsulü olarak ortaya iyi şeyler çıkarır. Bu da âlimlerin ve cahillerin arasındaki farkı ortaya koyar. Âlimlerin bu çabaları derin manaların da keşfedilmesine de sebep olur.⁵¹²

Müellif, daha sonra farklı bir tarzda da izaha devam ederek meseleyi soru-cevap boyutuna taşımaktadır. Buradaki soru ve cevap fasılasını oluşturması muhkem ve müteşabih ayetlerin tenakuz/tezatlık çerçevesinde ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Buna göre, bazı ayetlerde Kur'an'ın muhkem olduğu⁵¹³ söylenirken bazı ayetlerde ise kitabın müteşabih olarak indirildiği ifade edilmektedir.⁵¹⁴ Bu meselenin vuzuha kavuşturulması yönünde “Cevap” faslı altında şunları aktarır;

“Muhkem ve müteşabih, bu ayetlerde başka bir anlamda kullanılmıştır. Bütün ayetlerin muhkem olduğu söylenen yerden kasıt, Kur'an'ın hepsi haktır, içinde abes, boş, şaka, malayani yoktur. Bütün ayetlerin müteşabih olduğu söylenen yerden kasıt, Kur'an'ın ayetlerinin tamamı hakikatte, doğruluk ve iyi olmada benzerdirler.”⁵¹⁵

Müellif, aynı ayetin (فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ) “*Kalplerinde eğrilik bulunanlar...*” kısmını tefsir ederken bunların Necran heyeti, münafıklar veya Yahudiler olduğuna işaret etmiştir. Aynı ayetin “فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ” “*Onu (kişisel arzularına göre) te’vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler.*” kısmına göre aslında hakkı aramadıklarını, aksine, müteşabih olan ayetlerin zahir manalarını veya batıl tevillerini aradıklarını ifade etmiştir. Yine “ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ” “*Fitne çıkarmak için*” kısmında fitneyi dini boyutuyla çıkardıklarını, din konusunda insanların akıllarına şüpheler düşürmek suretiyle, muhkem olan ayetleri müteşabih olan ayetlerle ortandan kaldırmak istediklerini aktarmış, yaptıkları bu

⁵¹² el-Koğî, *age*, s. 195.

⁵¹³ Hûd, 11/1.

⁵¹⁴ Zümer, 39/23

⁵¹⁵ el-Koğî, *age*, s. 295.

tevilin de kendi zevk ve sefaları için yapıldığına dikkatleri çekmiştir. Burada yine, âlimlerin (وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ) “*Hâlbuki onun te’vîlini ancak Allah bilir*” kısmında geçen “إِلَّا اللَّهُ”tan sonra vakf-ı lazım geldiğini, bunun da müteşabihler hakkında söylendiğini ifade etmiştir. Bu da sadece Allah’ın bilebileceği dünyanın ömrü, kıyametin çıkma zamanı, insanların eceli ve zebanilerin sayısı gibi müteşabih bilgileri örnek vermiştir. Ayetin (وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ) “*Bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler.*” kısmında “الرَّاسِخُونَ” ifadesinin iman eden kitap ehli için kullanıldığını ve bunların da Abdullah b. Selam ve arkadaşları olduğunu aktarmıştır. Buna delil olarak da (لَكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ)⁵¹⁶ “*Bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler.*” ayetini delil getirmiştir. Bununla birlikte, burada “الرَّاسِخُونَ” ifadesiyle kast edilenlerin ilmiyle amel edenler olabileceğini, Enes b. Malik’ten “الرَّاسِخُونَ” hakkında aktarılan rivayet ile desteklemiştir. “وَالرَّاسِخُونَ”da geçen “و” harfinin bazılarına göre iptida olduğunu, buna göre müteşabih ayetlerin manalarını Allah’tan başka kimsenin bilemeyeceğini söylerken buna mukabil, bazıların da “و” harfinin atıf olduğunu, buna göre de müteşabih ayetlerin manalarını, Allah ve ilimde derinleşenlerden başkasının bilemeyeceğini aktarmıştır.⁵¹⁷

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı kadarıyla müellif, müteşabih ayetler noktasında ehl-i sünnet çizgisini muhafaza etmiştir.

3.4. Hurûf-u Mukattaa

Muhkem ve müteşabih çerçevesinde ele alınacak olan kavramlardan bir tanesi de hurûf-u mukattaa’dır. Bu kavrama dâhil edilen meseleler de ilim adamları tarafından müteşabihlerden sayılmıştır.⁵¹⁸

Yirmi dokuz surenin başında haruf-u mukattaa bulunmakta ve bunlar hakiki müteşabih olarak kabul edilmektedir. Bütün olarak on dört harften oluşmakla birlikte on üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Haruf-u mukattaa’nın müstakil birer ayet olup olmaması hususunda da ihtilaf vardır. Bir görüşe göre, bazıları müstakil ayet iken, bazıları ise içinde bulunduğu ayetin bir

⁵¹⁶ Nisâ, 4/162.

⁵¹⁷ el-Koğî, *age*, s. 296.

⁵¹⁸ es-Suyûtî, *age*, c. II, s. 22; Ömer Nasuhi Bilmen, *age*, c.I, s. 121.

cüzü konumundadır. İkinci görüş sahipleri ise bunların hiçbirinin müstakil birer ayet olmadığını ileri sürerler.⁵¹⁹

Müstakil birer ayet olup olmamalarının yanı sıra huruf-u mukattaanın manasının bilinip bilenmeyeceği noktasında da farklı görüşler zikredilmektedir. Selef âlimleri, bunların Kur'an'ın sırları olduğunu ve yalnızca Hz. Peygamber'in bilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Halef âlimleri de huruf-u mukattaa hakkında sarıh bir rivayet aktarılmadığı için⁵²⁰ bazı ayetleri delil göstermek suretiyle⁵²¹ huruf-u mukattaanın "Allah'ın isim ve sıfatlarına işaret, yemin harfleri, sure isimleri, uyaran ve dikkat çeken harfler, icaz ve meydan okuyan harfler, İslam ümmetinin ömrüne delalet eden harfler, mana ehline ait harfler" şeklinde farklı anlamlarda tanımlanabileceğini ileri sürmüşlerdir.⁵²²

el-Koğî, Bakara suresinin ve Âl-i İmrân suresinin 1. ayetlerini tefsir ederken huruf-u mukattaa konusuna değinmiştir.⁵²³

Bakara suresi 1. ayette müellif, konu hakkında şu bilgileri aktarmıştır: *"الم", Sure başlarındaki harflerdir, Kur'an'ın sırrıdır. Sadece Allah Teâla manalarını bilir. Fakat peygamberini de bu konuda bilgilendirmiş olma ihtimali vardır. Zira birine gönderildiğimiz mektubu, o kişi anlamazsa faydasız olur.*"⁵²⁴

Müellif, sadece Allah'ın ve Resulünün bu manaları bilebileceğini aktardıktan sonra bu noktada aktarılan farklı bazı görüşlere de değinmeyi ihmal etmemiştir: *"Bazıları dedi ki, her harf Allah'ın isimlerinin anahtarıdır: Elif, Allah'ın, lâm Latîf'in, Mîm de Mecîd'in anahtarıdır."* Bu görüşün yanı sıra dipnotta da bazı yaygın görüşleri zikretme ihtiyacı hissederek diğer bazı görüşleri de şu şekilde aktarmıştır:

⁵¹⁹ Muhsin Demirci, Tefsir Usûlü, s. 170; M. Sait Şimşek, *age*, s. 377; İsmail Cerrahoğlu, *age*, s. 130. Ayrıca bkz. Suyûtî, *age*, c. II, s. 22; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Dağıtım Yayıncılık, İstanbul 1996, c. 1, s. 148.

⁵²⁰ İsmail Cerrahoğlu, *age*, s.133.

⁵²¹ Muhammed, 47/24; Nahl, 16/89.

⁵²² Muhsin Demirci, *age*, s. 71-76; M. Sait Şimşek, *age*, s. 377; İsmail Cerrahoğlu, *age*, s. 130-140. Ayrıca bkz. es-Suyûtî, *age*, c. 2, s. 22-29; M. Hamdi Yazır, *age*, c. 1, s. 149-150.

⁵²³ el-Koğî, *age*, s. 17, 286.

⁵²⁴ el-Koğî, *age*, s. 19.

“Bazıları dedi ki, bu harfler, Kur’an’ın Arapların kullandığı harflerle nazım halini aldığına işaret etmektedir. Allah Teâlâ’nın onlara: ‘Bu Kur’an, kendi kelimelerinizde kullandığınız harflerle nazil ve nazım olmuştur. Buna rağmen bu kitaptaki benzer bir sureyi bile getiremiyorsunuz’ dediği gibidir. Bu da delildir ki, bu Kur’an beşer sözü değildir.”⁵²⁵

Âl-i İmrân suresi 1. ayetini tefsir eden Abdulkuddus Yalçın ise sadece “Allah Teâla bu harflerden muradının ne olduğunu daha iyi bilir.” şeklinde kısa bir bilgi vermiştir.⁵²⁶

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı gibi el-Koğî, huruf-u mukattaa hakkında yapılan çeşitli yorumları kabul etmiş fakat bunların manalarının yalnızca Allah ve Hz. Peygamber tarafından bilinebileceğini ifade etmeye çalışmıştır.

3.6. Kısasu’l-Kur’an

Bir şeyin izini sürmek, birine bir haber bildirmek gibi manalara gelen kıssa,⁵²⁷ Kur’an’ın birçok yerinde tarihe dair kronolojik bilgi aktarmak yerine ibret ve öğüt vermek açısından kullanılan bir tebliğ biçimidir.⁵²⁸ Bununla birlikte, günlük konuşmalarda kıssa tabirini hikâye diye tarif etmek doğru değildir. Zira hikâyelerin tarihte meydana gelme ihtimalleri olduğu gibi aksi de olabilir. Yani, meydana gelmeyen olaylar için de hikâye tabiri kullanılır. Fakat Kur’an’da geçen kıssaların tarihi gerçeklikleri katidir, şüphesi yoktur.⁵²⁹ Özellikle kıssa ve hikâye adlarının kullanımında, Kur’an’da geçen kıssaların mitolojik çerçevede değerlendirilmesinden kaynaklı birtakım ihtilaflar da meydana gelmişlerdir.⁵³⁰ Bu kıssalar, takribi olarak Kur’an’ın üçte birini oluşturmaktadır.⁵³¹ Bu kıssaların Kur’an’da anlatılma sebepleri arasında şu hususlar zikredilebilir: Hz. Muhammed’in (sas) nübüvveti ispat etmek ve onu desteklemek, müminleri teselli etmek, muhatabını düşündürmek ve ibret almasını sağlamak, İslam’ın

⁵²⁵ el-Koğî, *age*, s. 19.

⁵²⁶ el-Koğî, *age*, s. 288.

⁵²⁷ er-Râğıb el-İsfahânî, *age*, c. I, s. 671.

⁵²⁸ İsmail Cerrahoğlu, *age*, s. 167-168; Komisyon, *age*, s. 377.

⁵²⁹ Muhsin Demirci, *age*, s. 210.

⁵³⁰ Mustafa Öztürk, *Kur’an’a Çağdaş Yaklaşımlar*, 1. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, s. 199-200.

⁵³¹ İbrahim H. Karslı, *age*, s. 61.

evrenselliğini ortaya koymak ve semavi dinlerin esasta bir olduğunu göstermektir.⁵³² Buna binaen kıssa için “*Geçmiş kavimlerin tarihi izlerini açığa çıkarmak suretiyle unutulmuş veya bilinmeyen olaylar üzerinde dikkatleri yoğunlaştırmak suretiyle insanı derinden derine tefekküre yönelten bir olgudur*” tanımını yapılmıştır.⁵³³

Tefsîr-i Hilmî, Kur’an’daki bütün kıssaları ele almamıştır. Genel olarak, Hz. Âdem ve Havva’nın yaratılışı, Hz. Âdem’in hilafeti, Meleklerin secdesi, Şeytanın isyanı, Habil ve Kabil, Firavun’un İsrailoğullarına zulmü, Hz. Musa ve Firavun mücadelesi, İsrailoğulları’nın buzağıya tapınması, inek kesme emri ile imtihanları, Hz. İbrahim’in diriltiilen kuşlarla imtihanı, Nemrut ile olan mücadelesi, Üzeyir (as), Hz. Peygamber’in (sas) Necran Hristiyanlarıyla münazaraları vb. hem Kur’an’da anlatılan kıssalar ele alınmış hem de Hz. Peygamber zamanında meydana gelen bazı olaylara yer verilmiştir. Kıssaları ele alan müellif, bazen detaya girmiş bazen de kısaca olayı/kıssayı aktarmıştır.

Müellif, genellikle “Rivayet olunmuştur ki... (Rivâyet bûye kû...); Beyan ediyor ki... (Beyân dike...); Kıssanın beyanı budur ki... (Beyânâ qıssetê eve kû...)” ifadeleriyle kıssaları nakletmiştir.

Örnek 1:

el-Koğî, “*Mûsâ, ‘Rabbim şöyle buyuruyor, dedi: O, henüz boyunduruk altına alınıp yer sürmemiş, ekin sulamamış, serbest dolaşan ve alacası bulunmayan bir inektir.’ ‘İşte şimdi doğrusunu anlattın’ dediler ve ineği (bulup) kestiler, ama az daha (bunu) yapmayacaklardı.*”⁵³⁴ mealindeki Bakara suresi 71. ayetinin tefsirine gelince şu bilgileri aktarmıştır: “*(Musa’ya (as) karşı) Soruları o kadar uzattılar ki, artık sordukları vasıfta bir inek bulamaz oldular. Kırk sene sonra ancak bulabildiler. Veya o inek çok pahalıydı (Onun için bulamadılar).*”⁵³⁵

Müellif, kıssayla ilgili şu hikâyeyi aktarmıştır;

“Rivayet edildiğine göre, İsrailoğullarından salih bir ihtiyar vardı. Küçük bir oğlu vardı. Bir de buzağısı vardı. Çayırlara götürüp şöyle dedi: ‘Ya Rabbi! Bu buzağıyı

⁵³² Muhsin Demirci, *age*, s. 211-213; İbrahim H. Karşı, *age*, s. 62.

⁵³³ Muhsin Demirci, *age*, s. 210.

⁵³⁴ Bakara, 2/71.

⁵³⁵ el-Koğî, *age*, s. 84.

sana teslim ediyorum tâki oğlum büyüyene kadar.’ Daha sonra ihtiyar öldü. Buzağı büyüdü, herkesten kaçıyordu. Oğlan da büyümüştü. Annesine karşı çok iyi biriydi. Çalı çırpı toplayarak onları satmak suretiyle geçimini sağlamaktaydı. Bir gün annesi dedi ki: ‘Baban senin için Allah Teâlâ’ya bir buzağı teslim etmişti, falan çayırdadır. Buzağı, güneşin gözleri alan bir parlaklığı gibi alnında sarı bir renk var.’ Daha sonra gidip getirdi. İsrailoğulları gelip hayvanı derisi dolu altın ile satın aldılar. O zaman bir ineğin fiyatı üç altındı.”⁵³⁶

Müellif bu hikâyeyi aktararak hem ayette geçen ineğin özelliklerine işaret etmiş, hem de söz konusu ineğin bulunma serüveni ve fiyatına dikkatleri çekmiştir.⁵³⁷

Örnek 2:

el-Koğî, Hz. Süleyman’dan bahseden Bakara suresi 120. ayetini şu şekilde tefsir etmiştir:

“‘وَاتَّبَعُوا’ Kısmı ‘وَتَّبَعُوا’ya atıftır. Yani Allah’ın kitabını kenara atıp onunla amel etmediler, onlar sihir kitaplarının ardına düştüler ki, bunlar ‘تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ’ şeytanların okuduğudur (على ملك سليمان) ‘Süleyman’ın egemenliği altındayken’. Yani onun saltanatı zamanında okuyorlardı. (و ما كفر سليمان) ‘Süleyman kâfir değildi’. Yani sihirbazlık ve sihirbazlık filleri yapmadı ki kâfir olsun. (ولكنّ) ‘Fakat şeytanlar kâfir idiler.’ (يعلمون الناس السحر) ‘İnsanları dalaletle düşürmek için onlara sihri öğretiyorlardı.’”⁵³⁸

el-Koğî, yukarıda aktarılan tefsiri yaptıktan sonra yeni bir paragraf ile “Kıssanın beyanı budur ki, (Beyânâ qissetê eve kû)” demek suretiyle kıssayı anlatmaya devam etmiştir:

“Şeytanlar semaya çıkıyorlardı. Meleklerin konuşmalarını dinliyorlardı. Geldiklerinde her bir doğru haberle birlikte yetmiş tane de yalan haber karıştırıp kâhinlere veriyorlardı. Onlar da bunları yazıp insanlara öğretmek suretiyle onları sihre alıştırıyorlardı. Süddî de böyle söylemiştir. Kelbî’nin dediği gibi şeytanlar, Âsaf b. Berahyâ⁵³⁹ zamanında sihir ilmini öğrenip insanlara okuyorlardı.”⁵⁴⁰

Müellif, kıssayı aktardıktan sonra yeni bir paragrafla “el-Hâsıl” diye başlayarak meselenin özetini aktarmıştır:

“Süleyman zamanında sihri öğrenme ve yapma faaliyetleri başladı hatta ‘artık cinler gaybı biliyorlar’ diyecek kadar. Üstelik ‘Süleyman Peygamber değildir. Belki bir sihirbazdır. Bu sihir kitaplarıyla cinleri, insanları ve kuşları emrine

⁵³⁶ el-Koğî, *age*, s. 84-85; Bkz. M. Hamdi Yazır, *age*, s. 385.

⁵³⁷ el-Koğî, *age*, s. 84-85.

⁵³⁸ el-Koğî, *age*, s. 104.

⁵³⁹ Âsaf b. Berahyâ, İslâmî literatürde Hz. Süleyman’ın kâtibi veya veziri diye geçer. (Ömer Faruk Harman, “Âsaf b. Berahyâ”, *DİA*, III, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 455.)

⁵⁴⁰ el-Koğî, *age*, 104.

sokmuştur.’ demeye başladılar. Bu anlayış böyle devam etti tâki Muhammed (sas) gelene kadar, Allah bu ayetlerde onların bu anlayışını reddetti.”⁵⁴¹

el-Koğî, mesleyi izah sadedinde bu bilgileri aktardıktan sonra, Harut ve Marut isimli iki melekten bahsetmiştir. Bunların Irak’ın Babil kentinde olduklarını ve insanlara sihir öğretmek suretiyle onları imtihan ettiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte Harut ve Marut’un Zehra adlı bir kadınla zina yaptıkları ve buna şahid olan adamı öldürdükleri vs. tarzındaki anlatımların hurafe olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴²

Görüldüğü gibi el-Koğî, bu noktada hem Hz. Süleyman hakkında hem de Harut ve Marut melekleri hakkında, iki farklı hikâye/kıssayı aktararak meselenin doğru olan tarafını ortaya koymaya çalışmıştır.

Örnek 3:

Müellif, “*Musa kavmine demişti ki: ‘Ey kavmim! Şüphesiz siz buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize zulmettiniz. Onun için yaradanınıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün. Öyle yapmanız yaratıcınızın katında sizin için daha iyidir; böylece Allah tövbenizi kabul etmiş olur. Çünkü acıyıp tövbeleri kabul eden ancak O’dur.*” mealindeki Bakara suresi 54. ayetinde geçen “Nefislerinizi öldürün”deki nefis ifadesi aynı zamanda imanda kardeş anlamında olduğunu ifade etmiştir. Buna göre birbirlerini veya suçsuzlar suçluları öldürsün şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.

Müfessir, buradaki nefsin manasını aktardıktan sonra “Müfessirler dediler ki... (Müfessîrâ gotine...)” şeklinde bir paragraf ile meselenin kısas boyutunu aktarmıştır. el-Koğî’nin mesele hakkında aktardığı kısas şöyledir: İsrailoğulları, Hz. Musa’nın birbirinizi öldürün emrini yerine getirmek için bir araya geldiklerinde ve bunun için kılıçlarını çektiklerinde, birden karşılarında babalarını, çocuklarını, dostlarını vb. yakın kişileri görünce bu şekilde olamayacağını Hz. Musa’ya anlatırlar. Daha sonra Allah, üzerlerini sis kapladı, onlar da akşama kadar birbirlerini görmeden öldürdüler. Hz. Musa ve Harun onlara bakıp ağlayarak şöyle dua ettiler: “*Ya Rabb, Ben-i İsrail helak oldu.*” bunun

⁵⁴¹ el-Koğî, *age*, 104.

⁵⁴² el-Koğî, *age*, s. 104-105.

üzerine Allah sis ve bulutu üzerlerinden çekti ve “Yeter” dedi. “*Ölülerin sayısı yetmiş bin oldu*” dediler. Bu Hz. Musa’ya çok ağır geldi. Allah da dedi ki: “*Ey Musa öleni de öldüreni de cennete koymam seni memnun etmez mi? Ölen şehittir, öldüren de gazidir.*”⁵⁴³

el-Koğî, nadiren kıssanın detayına girmiştir. Genellikle yüzeysel bir anlatımla kıssayı aktarmaya çalışmıştır.

İsrâîliyyât

İsrâîliyyât, “*Yahudilik, Hristiyanlık ve diğer dinlerden İslam kültürüne, özellikle Kur’an tefsirine girmiş olan gayr-i İslamî bilgiler.*”⁵⁴⁴ olarak tanımlanmıştır.

Bu konuda el-Koğî’nin aktarmış oldu bilgileri azdır. Bakara suresi 248. ayetinde Tâbût’un öneminden bahsedilirken ve hikâyesi aktarılırken, Bakara suresi 60. ayetinde Hz. Musa’nın asasının cennetten geldiğine, Peygamberlerin onu miras aldıklarına ve Hz. Şuayb’a kadar ulaştığına dair bilgiler verilirken ve bu bilgilerin yanı sıra asanın özellikleri zikredilirken, Bakara suresi 67. ayetinde Hz. Musa zamanında İsarailoğullarından öldürülen adamın özellikleri ve kimliği hakkında bilgi verilirken, aynı kıssanın devamında, kesilmesi gereken ineğin özellikleri ve hikâyesinden bahsedilirken İsrâîliyyâta dair bilgiler aktarılmıştır.⁵⁴⁵

3.7. Tekrarı’l-Kur’an

Ulûmu’l-Kur’an içerisinde zikredilen bu kavramın terim olarak “*Aynı lafzın, aynı bağlamda, aynı manayı ifade etmek üzere iade edilmesi*” şeklinde tanımlanır. Bu kavram muhtevasında iki şart taşınmalıdır: Tekrara konu olan kelimenin/cümleinin aynı bağlamda kullanılması ve aynı anlamı ifade etmesi gerekir. Bu meselenin de ihtilaflı olduğunu ve Kur’an’da tekrarların bulunduğunu savunanlar ile tekrarın olmadığını savunanlar şeklinde iki farklı görüş bulunduğu

⁵⁴³ el-Koğî, *age*, s. 64.

⁵⁴⁴ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 125. Tefsirde İsrâîliyyât hakkında bkz. Muhammed b. Muhammed b. Ebû Şuhbe, *el-İsrâîliyyât ve’l-Mevdûât fî Kutub’i-Tefsîr*, 4. Baskı, Mektebetü’s-Sene Yayınları, c. 1, s. 12.

⁵⁴⁵ el-Koğî, *age*, s. 71-72, 80, 84, 227-228.

söylenmektedir. Bunların yanı sıra Kur'an'da tekrarın olma sebepleri arasında te'kid, tehvîl, tespit ve tasvir gibi amaçlarını sıralandıkları görülmektedir.⁵⁴⁶

Tespit edilebildiği kadarıyla *Tefsîr-i Hilmî*'de üç farklı yerde Kur'an'da geçen tekrarlardan bahsedilmiştir. Bunlar da daha çok ayette geçen konu açısından değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Örnek 1:

Müellif, Fâtîha suresi 3. ayette Allah'ın Rahman ve Rahim isim/sıfatlarının tekrarına yönelik, el-Âlûsî ve er-Râzî'nin tasavvufî değerlendirmelerini aktarırken meselenin tekrarının nasıl bir anlam ihtiva ettiğine dikkatleri çekmeye çalışmıştır.⁵⁴⁷

Müellif, söz konusu ayette geçen tekrarın sebebini şu cümlelerle açıklamıştır: *“Rahman ve Rahim kelimeleri, Allah Teâlâ'nın Hamd'a ne kadar müstehak olduğunun bir göstergesi olarak tekrar edilmiştir. Tıpkı besmelede her iyi işin başlangıcına Allah'ın adını anarak başlamak gibidir”*.⁵⁴⁸ Söz konusu ayet hakkında detaylı bilgi “Bütün Bir Sureyi Tefsir Etme –Fatîha Örneği-” başlığıyla ele alınacaktır.

Örnek 2:

Müellif, Bakara suresinin 185. ayetinde geçen “وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ” cümlesinin 184. ayetinde de aynı şekilde tekrarlanmış olmasını, bir önceki ayetin mensuh olduğuna dikkat çekmek için kullanıldığını ifade etmiştir. el-Koğî, söz konusu ayetlerdeki tekrarın neshe bağlı olduğunu vurgulamaya çalışmıştır.⁵⁴⁹

Örnek 3:

Müellif, Âl-i İmrân suresinin 3-4. ayetlerinde geçen tekrarı, Kur'an ve önceki kitaplarla alakalı olarak ele almıştır. Kur'an'ın nüzulünün “وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ” ifadesi ile tekrarlanmasını, Kur'an'ın şanının yüce olması ve faziletinin yüksek

⁵⁴⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 193-196; İsmail Cerrahoğlu, *age*, s. 169-170.

⁵⁴⁷ el-Koğî, *age*, s. 14-17.

⁵⁴⁸ el-Koğî, *age*, s. 14.

⁵⁴⁹ el-Koğî, *age*, s. 151.

olmasına, diğer kitaplara karşı olan üstünlük ve faziletine bağlamaya çalışmıştır.⁵⁵⁰

3.8. Mecazu'l-Kur'an

Mecaz, “Gerçek anlamın kastedilmesine engel olan bir karine ile ve bir alakanın varlığı sebebiyle gerçek anlamı dışında bir manada kullanılan kelime ve terkip” olarak tarif edilmektedir.⁵⁵¹

Kur'an'ın indiği toplumda yüksek derecede edebi üslupların ve şiirlerin mevcudiyeti sabittir. Tıpkı Hz. İsa'nın zamanında tıbbın meşhur olmasına binaen, Hz. İsa'ya tıp ile ilgili bazı mucizelerin verilmesi gibi Hz. Muhammed'e de dönemin en meşhur ve popüler kültürü olan şiir ve edebiyata karşı, adeta meydan okurcasına Kur'an mucizesi verilmiştir. Bu sebepten ötürü Kur'an yüksek derecede bir edebi üsluba ve özelliğe sahiptir.

Kur'an'ın ayetleri hakiki mananın yanında, aynı zamanda mecazi birtakım ifadeler de barındırır. Ayetlerin hakikati ifade ettiği görüşü noktasında herhangi bir ihtilaf söz konusu değilken,⁵⁵² Kur'an'da mecazın varlığı noktasında ihtilaf vardır. Bu konuda her ne kadar ihtilaf zuhur etmişse de cumhur ulema, mecazın varlığını kabul eder.⁵⁵³ Kabul edenler nezdinde ‘Akli mecaz’ ve ‘Luğavî mecaz’ şeklinde iki çeşit mecazdan söz edilir.⁵⁵⁴

Kelimelere mecazi anlam verilmesi birçok müfessir tarafından kullanılan bir yöntemdir. *Tefsîr-i Hilmî*'de tespit edildiği kadarıyla sadece bir yerde mecazi ifadelerle değinilmiştir.

Örnek 1:

Tefsîr-i Hilmî'de Bakara suresinin 240. ayetinde vasiyetin ölümden önce yapılması gerektiğine dikkat çekilerek ayette geçen “وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ” kısmı için “Sizden vefat eden erkekler, yani ölüm döşegine yattıklarında” diyerek, “Zira vasiyet ölümden sonra olmaz.” kaydını düşürmüştür. Daha sonra cümleinin bittiği

⁵⁵⁰ el-Koğî, *age*, s. 292.

⁵⁵¹ Muhsin Demirci, *age*, s. 196.

⁵⁵² ez-Zerkeşî, *age*, c.II, s. 255.

⁵⁵³ es-Suyûtî, *age*, c I, s. 95; ez-Zekeşî, *age*, c. II, s. 256; İsmail Cerrahoğlu, *age*, s. 173.

⁵⁵⁴ ez-Zerkeşî, *age*, c. II, s. 256; es-Suyûtî, *age*, c I, s. 95-96.

yere bir dipnot koyulmak suretiyle şu ifadeler aktarılmıştır; “‘يتوفون’ Tabiri mecazidir. Mecaz, kendisine geri çeviren bir şey ile isimlendirmektir. İlm-i beyanda bu sanata, mecaz-ı mürsel denmektedir.” el-Koğî, burada hem mecazın tanımına yer vermiş hem de söz konusu kelimenin mecaz kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaya çalışmıştır.⁵⁵⁵

3.9. Mekkî ve Medenî

Müfessirlerin geneli, Kur'an'ın ayetlerini ve surelerini iniş zamanını esas olarak Mekkî ve Medenî şeklinde bir taksimata gıtmeyi faydalı görmüş ve benimsemişlerdir.⁵⁵⁶ Genel olarak Mekkî, hicretten önce nazil olan ayet veya surelere, Medenî ise hicretten sonra nazil olan ayet veya surelere verilen kategorik bir isimdir.⁵⁵⁷ Aslında bu taksimat sadece Mekkî ve Medenî şeklinde iki başlık ile sınırlı değildir. Sure ve ayetlerle ilgili olarak Mekkî ve Medenî şeklinde olduğu gibi hazarî ve seferî, neharî ve leylî, sayfî ve şitaî, fîraşî ve nevmî, ardî ve semaî, gece ile gündüz arasında sabah vaktinde ve melekler eşliğinde nazil olan ayetler ve sureler şeklinde bir kategorik yaklaşımdan da söz edilir.⁵⁵⁸

Tespit edildiği kadarıyla Mekkî ayet veya sureler Medenî ayet veya surelerden fazladır.⁵⁵⁹ Kur'ân, 19/30'u Mekkî ayetlerden oluşurken, 11/30'luk kısmı da Medenî ayetlerden meydana gelmektedir. İttifakla Mekkî olarak kabul edilen sûreler 82 tânedir. Buna mukabil olarak Medenî oldukları hususunda ittifâk

⁵⁵⁵ el-Koğî, *age*, s. 218.

⁵⁵⁶ es-Suyutî, *age*, c. I, s. 36-9; ez-Zerkeşî, *age*, c. I, s. 187; ez-Zürkânî, *age*, c. I, s. 192-204; Subhî Salih, *Mebahis fî Ulûmi'l-Kurân*, Daru'l-İlim, Beyrut 1383/1964, s. 164; Muhammed Sebbağ, *Lemahat fî Ulumi'l-Kurân*, Mektebetü'l-İslamî, Beyrut 1410/1990 s. 146; Müsaid b. Süleyman b. Nasır et-Tayyâr, *el-Muharrer fî Ulûmi'l-Kurân*, Merkezu'd-Diraseti ve'l-Me'lûmâtî el-Kur'aniyye, Cidde 1429/2008, s. 99; Abdullah b. Yusuf el-Cudey', *el-Mukaddimetu'l-Esasiyye fî Ulumi'l-Kur'an*, Merkezi'l-Buhusi'l-İslamiyye, Leeds 1422/2001, s. 57-69; Muhammed Salih el-Muhaysin, *Tarihu'l-Kur'an*, Daru'l-Muhaysin, Kahire 1423/2002, s. 38-50; Sabur Hasen Muhammed Ebû Süleyman, *Mevridu'z-Zemân fî Ulûmi'l-Kurân*, Daru's-Selefiyye, Riyad 1404/1984, s. 18-20; Abdulkadir Mansur, *Mevsuatu Ulumu'l-Kur'an*, Daru'l-Kalemu'l-Arabi, Halep 1422/2002, s. 49; Murat Sülün, *Kur'ân Kılavuzu, Mutlak Gerçeğin Sesi*, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011, s. 91; Mustafa Ünver, *Tefsîr Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi* (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Samsun 1998, s. 73; Cumhur Demirel, “Kur'ân'ın Özel Tarihine Işık Tutan Bir İlim: Mekkî – Medenî A Discipline That Sheds Light On The Quran's Chronicle: Meccî – Medanî”, *Diyanet İlmi Dergi*, c. 53, s. 4, (Ekim-Kasım-Aralık 2017), s. 44.

⁵⁵⁷ es-Suyutî, *age*, c. I, s. 36-9; ez-Zerkeşî, *age*, c. I, s. 187; ez-Zürkânî, *age*, c. I, s. 192-204; Subhî es-Salih, *age*, s. 164.

⁵⁵⁸ es-Suyutî, *age*, c. I, s. 36-9; Mustafa Ünver, *agt*, s. 165-186.

⁵⁵⁹ Murat Sülün, *age*, s. 91

olunan sûreler ise 20 tânedir.⁵⁶⁰ Aynı zamanda Mekkî surelerin içinde Medenî, Medenî surelerin içinde de Mekkî ayetler vardır.⁵⁶¹ Bunlarla birlikte bir de ihtilaflı bazı sureler de vardır ki, Fâtiha suresi de bunlardan bir tanesidir.⁵⁶²

el-Koğî, Fatiha'nın mealini verdiği başlıkta, bu surenin Mekkî olduğunu aktardıktan sonra şu şekilde bir dipnot düşmüştür:

“Kur'an'ın ayetleri, nüzul yerlerine göre Mekkî ve Medenî şeklinde iki kısma ayrılırlar. Mekke-i Mükerrreme'de nazil olan ayetlere Mekkî denir. Medine-i Münevvere'de nazil olan ayetlere de Medenî denir.”⁵⁶³

el-Koğî, Fâtiha suresinin Mekkî olduğunu ifade ederek ihtilaflı bir meselede, Abdullah b. Abbas, Dahhak b. Müzâhim, Mukâtil b. Süleyman ve Atâ b. Ebû Rebâh'ın (ö. 114/732) içtihatlarını⁵⁶⁴ kabul etmiştir. Bakara ve Al-i İmran surelerinin ise medeni olduğunu ifade etmiştir. el-Koğî, Mekkî ve Medeni ayetleri mekânsal bir zeminde değerlendirmiştir. Hicretten önce veya sonra gibi bir kriteri koymadan Mekke'de inen ayetleri Mekkî, Medine'de inen ayetleri ise Medenî olarak tanımlamıştır.⁵⁶⁵

3.10. Fedâilu'l-Kur'an

Fedâilu'l-Kur'an, “*Kur'an'ın yüceliği, üstünlüğü, meziyet ve şerefi*” anlamında kullanılır.⁵⁶⁶ Bu başlık altında sure ve ayetlerin faziletine dair hadisler zikredilmektedir. Kur'an'ın faziletini anlatan birçok eser vardır.⁵⁶⁷ Bunun için hem müstakil kitaplar oluşturulmuş hem de ilgili kitapların içerisinde müstakil bölümler mevcuttur.⁵⁶⁸ Bununla birlikte daha çok tefsir kitaplarında söz konusu

⁵⁶⁰ Cumhur Demirel, *age*, s. 44.

⁵⁶¹ Murat Sülün, *age*, s. 91; Mustafa Ünver, *agt*, s. 189-195.

⁵⁶² Mustafa Ünver, *age*, s. 125; Cumhur Demirel, *age*, s. 44.

⁵⁶³ el-Koğî, *age*, s. 13.

⁵⁶⁴ Mustafa Ünver, *age*, s. 125; Cumhur Demirel, *age*, s. 44

⁵⁶⁵ el-Koğî, *age*, s. 13.

⁵⁶⁶ Muhsin Demirci, *age*, s. 205.

⁵⁶⁷ Bkz. Ebû Abdurrahman Ahmed B. Şuayb B. Ali El-Horosânî en-Nesâî, *Fedâilu'l-Kurân*, Faruk Hamade (thk.), 2. Baskı, Daru İhyau'l-Ulûm, Beyrut 1413/1992, s. 1-143; Ebûbekir Cafer b. Muhammed B. el-Hasen B. el-Müstefâd el-Firyâbî, *Fedâilu'l-Kurân*, Yusuf Osman Fadlullah Cibrîl (thk.), 1. Baskı, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409/1989, s. 1-261; Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyûb b. Yahya b. ed-Darîs b. Yesâr ed-Darîs el-Beclî er-Râzî, *Fedîlü'l-Kurân*, Gazvetü Bedîr (thk.), 1. Baskı, Daru'l-Fecr, Dimeşk 1408/1987, s. 1-129; Ebu'l-Abbas Cafer b. Muhammed b. el-Mutez b. Muhammed b. el-Mustağfir b. el-Feth b. İdris el-Musteğfirî en-Neseî, *Fedâilu'l-Kurân*, ahmed b. Faris es-Selûm, 1. Baskı, Daru İbn Hazm, 2008, c. I-II, s. 1-853; Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ahmed b. el-Hasen er-Râzî el-Makru, *Fedâilu'l-Kurân ve Tilâvetuhu li'r-Râzî*, Amir Hasan Sabrî (thk.), 1. Baskı, Daru Beşâiru'l-İslamiyye, 1994/1415, s. 1-64.

⁵⁶⁸ İsmail Cerrahoğlu, *age*, s. 197.

ilme dair rivayetleri bulmak mümkündür.⁵⁶⁹ Bu konuda dikkat edilmesi gereken şey sure ve ayetlerin fazileti hakkında uydurma ve zayıf rivayetlerin çok olmasıdır.⁵⁷⁰

Tefsîr-i Hilmî'de sadece Ayete'l-Kürsî diye bilinen, Bakara suresi 255. Ayetinin faziletine dair rivayet/bilgi aktarılmıştır.⁵⁷¹

Müellif, Bakara suresi 255. ayeti tefsir ederken ayetin faziletine dair “Ayete'l-Kürsî'nin Fazileti (Fadlâ Âyetü'l-Kursî)” şeklinde bir başlık koyarak Tirmizî'den ve Nesâî'den ayetin fazileti hakkında iki farklı rivayet aktarmıştır.

Tirmizî'den aktardığı rivayet şudur:

“Ebû Hureyre'den (ra) rivayet edildiğine göre Rasulullah (sas) şöyle buyurmuştur: ‘Kim, sabahladığında Ayete'l-Kürsînin ve Gafır/Mü'min suresinin ilk iki ayetini (حم تنزيل الكتاب (من الله العزيز العليم) okursa, akşama kadar Allah'ın korumasında olur. Kim de akşam ikisini okursa, sabaha kadar Allah'ın korumasında olur.’”⁵⁷²

Nesâî'den aktardığı rivayet ise şudur:

“Ebû Ümame'den (ra) rivayet edildiğine göre Rasulullah (sas) şöyle buyurmuştur: ‘Her farz namazından sonra Ayete'l-Kürsî'yi okuyanı ölümden başka hiçbir şey onu cennetten alıkoyamaz.’”⁵⁷³

Müellif, söz konusu ayet hakkında rivayet aktarırken muteber hadis kaynaklarında geçen rivayetleri kullanma gayretinde bulunmuştur.⁵⁷⁴

4. TEFSİR YÖNTEMİNE DAİR DİĞER HUSUSLAR

4.1. Tefsir Yöntemine Dair Kullanılan Kalıplar ve Lafızlar

Her tefsirde kullanılan dilin gereği ve hatta kaçınılmaz sonucu olarak birtakım ifade ve terkipler kullanılır. Bu ifade ve terkipler özellikle tefsir ve hadis kaynaklarında bulunmaktadır. *Tefsîr-i Hilmî*'de de birtakım kalıp ve lafızlar kullanılır. Kullanılan bu klasik ifadeler, konu hakkında bizlere önemli ipucu vermektedir. Bu ifade ve ibareler, rivayet aktarmak, konuya açıklık getirmek, konuyu özetlemek, ikaz, konu hakkındaki ihtilafı veya ittifakı dile getirmek, farklı

⁵⁶⁹ Muhsin Demirci, *age*, s. 204.

⁵⁷⁰ ez-Zerkeşî, *age*, c. 1, s. 432; Muhsin Demirci, *age*, s. 207.

⁵⁷¹ el-Koğî, *age*, s. 239.

⁵⁷² Tirmizî, “Fedâilu'l-Kur'an”, 2.

⁵⁷³ Nesâî, “Amelu el-Yevm ve'l-leyl”, 41.

⁵⁷⁴ el-Koğî, *age*, s. 239.

referansları bildirmek vb. sebeplerden ötürü kullanılır. Şimdi kullanılan bu klasik ifade ve ibarelere yönelik *Tefsîr-i Hilmî*'de hem aslı hem de tercüme edilmiş haliyle örnekler aktarılacaktır:

Beyan budur... Meselenin beyanı budur... (Beyan eve... Beyanê mesele eve...) ⁵⁷⁵

Meşhur olan söz... (Qewlê Meşhûr...) ⁵⁷⁶

Tafsîl ⁵⁷⁷

Özet olarak... (el-Hasıl...) ⁵⁷⁸

Kısaca özeti... (hulasa wê bi kurtahî...) ⁵⁷⁹

Bil ki... (Tu bizan...) ⁵⁸⁰

Bir kavle göre... (li ser qewlekê...) ⁵⁸¹

Söylenmiştir... (Hatiye gotin...) ⁵⁸²

Cumhur müfessir demişler... (Cumhûrê mifessîran gotine...) ⁵⁸³

Cumhurun görüşü... (Re'ya cumhûr...) ⁵⁸⁴

Cumhura göre... (Li gor cumhûrê...) ⁵⁸⁵

Cumhurun dışındakilere göre... (Li gora geyrê cumhûrê...) ⁵⁸⁶

Birçok müfessir söylemiştir/demiştir... (Gelek mifessîra gotine/gotîye...) ⁵⁸⁷

Birçok tefsir ehli söylemiştir... (Gelekê ehlê tefsîrê gotine) ⁵⁸⁸

Çoğu söylemiştir... (Gelka/Pira gotine...) ⁵⁸⁹

Tefsir ehli söylemiştir... (Ehlê tefsîra gotine...) ⁵⁹⁰

⁵⁷⁵ el-Koğî, *age*, s. 63, 77, 97. Kendi görüşünün de yer aldığı kısımlardır.

⁵⁷⁶ el-Koğî, *age*, s. 69.

⁵⁷⁷ el-Koğî, *age*, s. 30. Meseleyi detaylandırmakla birlikte kendi görüşlerini de zikretmiştir.

⁵⁷⁸ el-Koğî, *age*, s. 140.

⁵⁷⁹ el-Koğî, *age*, s. 105.

⁵⁸⁰ el-Koğî, *age*, s. 30, 41, 155. Mesele hakkında hem kendi görüşünü hem de özet aktarmıştır.

⁵⁸¹ el-Koğî, *age*, s. 52.

⁵⁸² el-Koğî, *age*, s. 52, 219.

⁵⁸³ el-Koğî, *age*, s. 68, 48.

⁵⁸⁴ el-Koğî, *age*, s. 274, 276.

⁵⁸⁵ el-Koğî, *age*, s. 296.

⁵⁸⁶ el-Koğî, *age*, s. 296.

⁵⁸⁷ el-Koğî, *age*, s. 32, 157, 163, 204.

⁵⁸⁸ el-Koğî, *age*, s. 220, 225.

⁵⁸⁹ el-Koğî, *age*, s. 172, 179.

⁵⁹⁰ el-Koğî, *age*, s. 90.

Bazı tefsir ehli söylemiştir... (Hinek ehlê tefsîrê gotine...) ⁵⁹¹

Bazı büyükler söylemiştir... (Hinek mezinan gotine...) ⁵⁹²

Bazı âlimler demiştir... (Hinek aliman gotine...) ⁵⁹³

Müfessirler söylemiştir... (Mifessîra gotine...) ⁵⁹⁴

Bazı müfessirler söylemiştir... (Hinek mifessîra gotine...) ⁵⁹⁵

Bazıları söylemiştir... (Hinka gotîye...) ⁵⁹⁶

Demişler/Bazıları demiş... (Gotîne/Hinka gotine) ⁵⁹⁷

Bazıları da demiştir ki... (Hinka ji gotine kû,) ⁵⁹⁸

Bir grup demiştir... (Cemaetkê gotine...) ⁵⁹⁹

Bazı tefsirlerin söylediğine göre... (Li gor kû hinek tefsîr di bêjin...) ⁶⁰⁰

Bazı müfessirler diyor ki... (Hinek müfessira di bêjin...) ⁶⁰¹

Onun dışındakiler demişler ki... (Ğeyrê wî gotine...) ⁶⁰²

Rivayet edilmiştir ki... (Hatiye riwayet kirin...) ⁶⁰³

Mufaddal'dan rivayet edilmiştir ki... (Ji Mufaddal hatiye riwayet kirin...) ⁶⁰⁴

Cabir'den rivayet edilmiştir ki... (Ji Cabir hatiye riwayet kirin...) ⁶⁰⁵

Büreydetü'l-Esleme'den rivayet edilmiştir ki... (Ji Büreydetü'l-Esleme hatiye riwayet kirin...) ⁶⁰⁶

Abdullah b. Katade'den rivayet edilmiştir ki... (Ji Abdullah b. Katade hatiye riwayet kirin...) ⁶⁰⁷

Hasan, Katade, Ata, Horosanî, İbn Cüreyc demişler... ⁶⁰⁸

⁵⁹¹ el-Koğî, *age*, s. 77.

⁵⁹² el-Koğî, *age*, s. 53.

⁵⁹³ el-Koğî, *age*, s. 240, 280.

⁵⁹⁴ el-Koğî, *age*, s. 64, 289.

⁵⁹⁵ el-Koğî, *age*, s. 31, 35, 65, 70, 172, 232, 258.

⁵⁹⁶ el-Koğî, *age*, s. 19, 32, 49, 54, 69, 70, 72, 76, 77, 80, 112, 161, 178, 179.

⁵⁹⁷ el-Koğî, *age*, s. 54, 71, 73, 195, 196, 197, 201, 203, 205, 206, 210, 221, 222, 225, 227, 231, 233, 239, 240, 242, 246, 249, 257, 264, 272, 276, 285, 291, 292, 296.

⁵⁹⁸ el-Koğî, *age*, s. 220.

⁵⁹⁹ el-Koğî, *age*, s. 21, 22.

⁶⁰⁰ el-Koğî, *age*, s. 225.

⁶⁰¹ el-Koğî, *age*, s. 245.

⁶⁰² el-Koğî, *age*, s. 237.

⁶⁰³ el-Koğî, *age*, s. 267.

⁶⁰⁴ el-Koğî, *age*, s. 238.

⁶⁰⁵ el-Koğî, *age*, s. 268.

⁶⁰⁶ el-Koğî, *age*, s. 271.

⁶⁰⁷ el-Koğî, *age*, s. 271.

⁶⁰⁸ el-Koğî, *age*, s. 249.

Beydavî, Nesefî, Hazîn demişler...⁶⁰⁹

Mu'cemu'l-Buldan ve ötekiler...⁶¹⁰

4.2. Kaynağa Yönlendirme

el-Koğî, gerek meseleyi uzatmamak için gerekse meselenin asli kaynaklardan da değerlendirilebilmesi için yeri geldiğinde bazı kaynaklara yönlendirmesi söz konusu olmuştur. Müellif tarafından yönlendirilen eserler, bazen kendisine ait iken⁶¹¹ bazen de konu hakkında meseleyi ele alan farklı yazarlara ait olmuştur. Bu yönlendirmeleri “*Bin hêre (bak)*” kalıbıyla aktarmanın yanı sıra “*Hinek şekle din heye*” şeklinde farklı kalıplar ile de ifade etmiştir.⁶¹² Kendi eserlerinden olan Rehber-i Sâni ve Rehber-i Avam’dan çok iktibaslar yapmıştır. Diğer konularda ise meselenin farklılığına göre müracaat edilecek kaynakları belirtmiştir. Söz konusu ifadeler çalışmamızın “Tefsir Yöntemine Dair Kullanılan Kalıplar ve Lafızlar” başlığı altında geçmiştir.

4.3. Konu Erteleme

Genel olarak müfessirler, ayetlerin içerisinde geçen konulara göre başlıklarını oluştururlar. Bir konuda hangi ayette daha çok malumat varsa müfessirler o ayette konuyu bütünüyle ele alırlar.

Tabii olarak bu durum *Tefsîr-i Hilmî* için de söz konusu olmuştur. Doğal olarak tefsiri bitirmeyi hedefleyen el-Koğî, birçok yerde meseleyi sonraki ayet gruplarına bıraktığını sarîh bir şekilde beyan etmiştir. Bunun örnekleri tefsirin birçok yerinde mevcuttur.⁶¹³ Tefsir, yarım kaldığından söz konusu ertelenen meseleler, muhakkik tarafından, el-Koğî’nin dil ve üslubu gözetilmek suretiyle tefsir edilmeye çalışılmıştır.⁶¹⁴

⁶⁰⁹ el-Koğî, *age*, s. 250.

⁶¹⁰ el-Koğî, *age*, s. 221.

⁶¹¹ el-Koğî, *age*, s. 15, 16, 45, 45, 48, 55.

⁶¹² el-Koğî, *age*, s. 19, 27, 80, 105, 108, 210, 217, 221.

⁶¹³ el-Koğî, *age*, s. 46, 47, 62, 63, 65, 80, 116, 182.

⁶¹⁴ el-Koğî, *age*, s. 11. Örnek için bkz. el-Koğî, *age*, s. 28-29.

4.4. İhtilaf ve İttifak Edilen Meselelere Temas Etme

Kur'an'ın kıyamete kadar son ilahi kitap olması da gösteriyor ki doğumundan ölümüne hatta doğum öncesinden ahirete kadar, insanoğluna ait bütün meseleleri, ilahî bir perspektiften çözüme kavuşturmaya çalışmış ve bu anlamda ilahi birtakım normlar vazetmiştir.⁶¹⁵ Hakikatleri kabul etme noktasında insanlar arasında derin ayrılıklar olmuştur. Hakikat ve küfür bu noktada büyük bir mücadele serüveni içerisine girmiştir.⁶¹⁶ İhtilaf, sadece inanan ile inanamayanlar arasında olmamıştır. Aynı zamanda inanan insanların da arasında derin ayrılık ve ihtilaflar meydana gelmiştir. Buna binaen, imtihan sahasında Allah, kelimeleri olan Kur'an ile inananların tavır ve teslimiyetlerini ölçmek için farklı anlaşılmalıya müsait birtakım ayet ve meselelere de değinmiştir.⁶¹⁷ Özellikle bu durum, müteşabih ayetlerin yanında fıkhi içerikli birçok ayette de kendisini göstermiştir. Hem tasavvufî hem de fikhî bir yönü olan el-Koğî, yeri geldiğinde, fıkhi meseleler başta olmak üzere, ihtilaf edilen ve ittifak edilen meselelere temas etmek suretiyle söz konusu ihtilafı veya mesele hakkında ittifak eden kişi ve mezhepleri/grupları dile getirmiştir.⁶¹⁸ Bununla birlikte, doğal olarak bazı yerlerde mezhebi bir aidiyet içerisine girerek kendi mezhebinin görüşlerini tercih etmesi de söz konusu olmuştur.⁶¹⁹

4.5. Dipnot/Şerh Kullanma

Eski tefsirlerde haşiye veya şerhler genellikle eserlerin yan, alt ve metin içerisindeki kısımlarında gösterilerek ek bilgi veya kaynak gösterme ihtiyacı giderilirdi. *Tefsîr-i Hilmi*'nin muhakkiki olan Abdulkuddus Yalçın, eseri tahkik ederken özellikle Molla Ahmed Hilmi'ye ait şerh veya haşiye şeklinde olan bilgileri ve tefsir kısımlarında geçen kendisinin de yaptığı referans ve ek açıklamaları dipnot kısmında vermeye çalışmıştır.⁶²⁰ Molla Ahmed Hilmi'nin

⁶¹⁵ Bakara, 2/28, 258; Âl-i İmrân, 3/55; Mâide, 5/110, 117; Yûnus, 10/46, 104; Ra'd, 13/40; İsrâ, 17/75; Furkân, 25/3; Yâsîn, 36/12; Zümer, 39/42; Mü'min, 40/11, 68; Şûrâ, 42/9; Duhân, 44/8; Câsiye, 45/26; Kâf, 50/3, 43; Vâkı'a, 56/47-50, 60-61; Hadîd, 57/2; Abese, 80/18-22.

⁶¹⁶ Bakara, 2/109; Tâ-Hâ, 20/71; Neml, 27/79; Kasas, 27/75; Ahkâf, 46/7; Necm, 53/28.

⁶¹⁷ Bakara, 2/25; Âl-i İmrân, 3/7; En'âm, 6/99, 141; Zümer, 39/23.

⁶¹⁸ el-Koğî, *age*, s. 49, 195, 205, 212, 225, 238, 239, 241, 249, 272, 276

⁶¹⁹ el-Koğî, *age*, s. 175, 194, 231.

⁶²⁰ el-Koğî, *age*, s. 13, 15, 16, 19, 28-29, 34-37, 40, 44-49, 54-57, 61-62, 66, 69, 72-73, 80, 84, 90, 93, 105, 108, 115-116, 120, 131, 142, 146-147, 150-151, 153, 155, 156, 157, 158, 162, 164, 167,

tefsirinin olduğu kısımda dipnotların daha fazla olmasının sebebi el-Koğî'nin haşiye, şerh ve ek açıklamalarının sonradan dipnota alınmış olması ve muhakkikin tefsir hakkında yaptığı ek açıklamalar sebebiyledir.

4.6. Özgün Görüşleri Aktarma

Her yorum, müfessirin ayetlere karşı olan kendi yaklaşımını dile getirmek için yapıldığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla el-Koğî de *Tefsîr-i Hilmî*'de kabul ettiği görüşleri dile getirdiğini ifade edebiliriz. Konu hakkındaki farklı görüşleri aktardıktan sonra nadir de olsa kendi değerlendirme ve yorumlarına yer verir.⁶²¹ Kendi görüşlerini genellikle “Beyan budur... Meselenin beyanı budur... (Beyan eve... Beyanê meselê eve...),⁶²² Meşhur olan söz... (Qewlê Meşhûr...),⁶²³Tafsîl,⁶²⁴ Özet olarak... (el-Hasıl...),⁶²⁵ Kısaca özeti... (Hulasa wê bi kurtahî...),⁶²⁶ Bil ki... (Tu bizan...),⁶²⁷ Hükmü geneldir... (Hukmê ayetê amme...)⁶²⁸ vb. kalıp ifadelerle aktardığı söylenebilir.

4.7. Bütün Bir Sureyi Tefsir Etme –Fatıha Suresi Örneği-

Klasik tefsir yaklaşımı, herhangi bir müfessirin Kur'an'daki ayetleri mevcut tertibe göre tek tek ele alarak açıklaması anlamına gelmektedir. el-Koğî de tefsire başlarken bu klasik tefsir yaklaşımını baz almak suretiyle ilk sure olan Fâtıha'dan başlamıştır.⁶²⁹

Müfessir, Fâtıha süresinin Arapça metnini verdikten sonra öncelikle ayetlerin Kürtçe mealini derli/toplu bir şekilde okuyuculara sunmuştur. Fatıha'nın mealini verdiği başlıkta, bu surenin Mekki olduğunu aktararak şu dipnotu düşmüştür: “*Kur'an'ın ayetleri, nüzul yerlerine göre iki kısma ayrılırlar: Mekki*

172, 177-179, 182-183, 186-187, 198, 201-202, 212-213, 218, 220-221, 231, 245, 255, 261, 281, 282, 288-289, 294, 296.

⁶²¹ Örnek için bkz. el-Koğî, *age*, s. 158.

⁶²² el-Koğî, *age*, s. 63, 77, 97. Kendi görüşünün de yer aldığı kısımlardır.

⁶²³ el-Koğî, *age*, s. 69.

⁶²⁴ el-Koğî, *age*, s. 30. Meseleyi detaylandırmakla birlikte kendi görüşlerini de zikretmiştir.

⁶²⁵ el-Koğî, *age*, s. 140.

⁶²⁶ el-Koğî, *age*, s. 105.

⁶²⁷ el-Koğî, *age*, s. 30, 41, 155. Mesele hakkında hem kendi görüşünü hem de özet aktarmıştır.

⁶²⁸ el-Koğî, *age*, s. 112, 116.

⁶²⁹ el-Koğî, *age*, s. 13.

ve Medenî. Mekke-i Mükerrerme’de nazil olan ayetlere Mekkî denir. Medine-i Münevvere’de nazil olan ayetlere de Medenî denir.”⁶³⁰

el-Koğî, Fâtiha suresinin Mekkî olduğunu ifade ederek ihtilaflı bir meselede, Abdullah b. Abbas, Dahhak b. Müzâhim, Mukâtil b. Süleyman ve Atâ b. Ebû Rebâh’ın içtihatlarını⁶³¹ kabul etmiştir. Bakara ve Al-i İmrân surelerinin ise medeni olduğunu ifade etmiştir. el-Koğî, Mekkî ve Medeni ayetleri mekânsal bir zeminde değerlendirmiştir. Hicretten önce veya sonra gibi bir kriteri koymadan Mekke’de inen ayetleri Mekkî, Medine’de inen ayetleri ise Medenî olarak tanımlamıştır.⁶³²

Besmele’nin Kur’an’dan bir ayet olduğu nas ile sabit olmuştur.⁶³³ Sure başlarında bulunan besmelelerin müstakil bir ayet olup olmadığı meselesi ise tartışma konusu olmuştur. Ebû Hanife (ö. 150/767) ve İmam Malik (ö. 179/795) sure başlarında bulunan besmelelerin surenin bir ayeti olmadığını, surelerin aralarını ayırmak için konulan birer fasıla olduğunu savunmuşlardır. İmam Şafî (ö. 204/820) besmelenin Fâtiha suresi’nin müstakil bir ayeti olduğunu savunmuştur. Diğer surelerin müstakil bir ayeti olup olmadığı hususunda ise İmam Şafî’ye iki farklı görüş atfedilmiştir.⁶³⁴ Bu konuda İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) de besmelenin Fatiha’dan bir ayet olmadığını savunmuştur.⁶³⁵ el-Koğî, mezhebi anlamda, itikatta Eşarîliği, amelde ise Şafîliği benimsediği için Besmele’nin, Fatiha’nın birinci ayeti olduğu görüşünü savunmuştur.

Müfessir, Fâtiha suresini tefsir etmeye ilk önce (الله) lafzından başlamıştır. Allah lafzı hakkında şunları aktarmaktadır: “*Vâcibu’l-Vücûd olan zatın ismidir. Öyle bir zattır ki varlığı vâciptir. Farsça Huday, Kürtçe Huda, Zazaki Huma, Türkçe’de de Tanrı’dır.*”⁶³⁶

⁶³⁰ el-Koğî, *age*, s. 13.

⁶³¹ Mustafa Ünver, *age*, s. 125; Cumhur Demirel, *age*, s. 44

⁶³² el-Koğî, *age*, s. 13.

⁶³³ Neml, 27/30.

⁶³⁴ Muhammed b. Abdullah Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, *Ahkamu’l-Kur’an*, Muhammed Abdulkadir A’tâ (thk.), 3. Baskı, Daru’l-Kitabu’l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, c. I, s. 5; Komisyon, Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 4. Baskı, DİB Yayınları, Ankara 2012, c. I, s. 58.

⁶³⁵ Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansur el-Maturîdî, *Tefsîru’l-Maturîdî*, Mecda Baslumî (thk.), Daru’l-Kitabu’l-İlmiyye, Beyrut 426/2005, c. I, s. 349-350.

⁶³⁶ el-Koğî, *age*, s. 14.

Eski Türk toplumunun dinlerinden biri Gök Tanrı inancı olduğu için kendi inançlarında yaratıcı ve mutlak kudret sahibi olan ilahlarına “Tengri” adı vermişlerdir.⁶³⁷ Farsça’da “Tanrı, Hükümdar ve Sahip” anlamlarına gelen Hûda kelimesi de Orta Farsçada aynı anlama gelen “Hadây-Hatây” kelimesinden evrilmiştir.⁶³⁸ Kürtçenin Zazaki lehçesinde ise “Huma”⁶³⁹ şeklinde ifade edildiğini belirtilmiştir. Kürtçenin Kurmanci lehçesinde de Allah, yaygın bir şekilde “Xwudâ” şeklinde kullanılmıştır.

Dinî bir terim olarak vücûd, Allah’ın zihnin dışında gerçekliğinin bulunduğu ve mevcudiyeti zorunlu bir varlık (Vâcibü’l-vücûd) olduğu şeklinde tanımlanmıştır. Allah’ın varlığı zâtının gereği yani kendisinden (Bizâtihi/lizâtihi), O’nun dışındaki varlıkların mevcudiyeti ise kendileri dışından (Bigayrihi/ligayrihi) olduğu kelam ehli tarafından dile getirilmiştir.⁶⁴⁰ el-Koğî, Allah lafzının karşılığının Vâcibü’l-Vücûd olduğunu vurgulayarak klasik kelam âlimleri ile aynı yaklaşımı benimsemiştir. Ona göre, her ne kadar ‘İlah’ kelimesi farklı dillerde mevcut ise de hakiki anlamda bunlardan hiçbiri Allah lafzının yerinin tutmaz. Dolayısıyla müellife göre Allah, sadece Allah’tır, aynı zamanda Vâcibü’l-Vücûd’tur.⁶⁴¹

Allah’ı naslarda bulunmayan sıfatlarla nitelemenin câiz olup olmadığı meselesi, Cehmiyye ve Mu‘tezile’nin ortaya çıkışından itibaren tartışma konusu olmuştur. Selef âlimleriyle muhaddisler bütün esmâ-i ilâhiyenin Allah’ın bildirmesine bağlı (Tevkîfî) olduğu ve dolayısıyla naslarla sınırlı bulunduğu görüşünü savunmuşlardır.⁶⁴² el-Koğî, bu konuda Allah’ı farklı kültürel ve dini

⁶³⁷ Bekir Topaloğlu, “Allah”, *DİA*, II, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 500-501.

⁶³⁸ Hûdâ kelimesinin kökeni hakkında bkz. <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/h%C3%BCda> (17.11.2019)

⁶³⁹ Huma şeklinin Ahmed-i Hasî’nin mevlidinde geçtiği beyitlerden örnekler için bkz. <https://zazakibun.blogspot.com/2018/08/cocuga-huma-ismi-koymak.html> (17.11.2019).

⁶⁴⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Vücûd” *DİA*, XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 136-137; A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam’a Giriş*, 18. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul 2012, s. 113; Recep Akdoğan, *Delillerden Temellere Sistematik Kelam ve Güncel İnanç Sorunları*, 2. Baskı, Dergâh Ofset, İstanbul 2016, s. 76; Şaban Ali Düzgün (Ed.), *Kelam*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013, s. 230; Şerafettin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelam*, 9. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya 2016, s. 150.

⁶⁴¹ el-Koğî, *age*, s. 14.

⁶⁴² Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *DİA*, XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 404-418.

isimler altında anmanın bir sakıncasının olmadığını farklı kültürlerdeki ‘İlah’ın karşılığını zikretmek suretiyle ifade etmeye çalışmıştır.⁶⁴³

Allah lafzından sonra müfessir, Rahman ve Rahim olan isim/sıfatları hakkında şunları söylemiştir:

“Rahman, Rahim’den önce yazılır ve okunur. Rahman sıfatı ‘Allah’ lafzı gibi Allah’a has olan bir isimdir, başkaları için kullanılmaz. Fakat Rahim ismi öyle değildir. Rahman, ‘Rahmeti herşeyi kuşatan, büyük ve küçük nimetlerle merhamet eden’ anlamlarına gelir. Rahim ise ‘rahmeti geniş olan Allah demektir.’”⁶⁴⁴

Rahman, merhamet etmek, acımak anlamlarına gelen رح-ح-م kökünden türemiştir.⁶⁴⁵ Aynı kökten türeyen Rahim de acımak, esirgemek, korumak, affetmek, bağışlamak, merhamet etmek gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁴⁶ Rahman sıfatının kapsayıcılığından Rahim sıfatının da tahsisliğinden bahsedilmiştir.⁶⁴⁷ Müellif, Rahman ve Rahim isim/sıfatlarının tasarrufu konusunda bir farklılık olduğunu, Rahman sıfatının Allah’a has olduğunu dolayısıyla başkası hakkında kullanılamayacağını⁶⁴⁸ fakat Rahim isminin ise Hz. Peygamber hakkında⁶⁴⁹ kullanıldığı gibi başkaları hakkında da kullanılabileceğini ifade etmiştir.⁶⁵⁰ Müellif, Rahmanın kapsamının geniş olduğunu ve ‘büyük ve küçük nimetlerle’ insanlara merhamet ettiğini buna mukabil, Rahim sıfatının ise Allah’ın geniş rahmetini ifade ettiğini beyan etmiştir.

İkinci ayetin tefsirinde el-Koğî, Hamd ve Rabb kelimeleri üzerinde durmuştur. Hamd kelimesi için şunları söylemiştir: “*el-Hamd, insanların birbirleri hakkında söyledikleri iyi ve hoş şeyler anlamına gelmektedir. Bu*

⁶⁴³ el-Koğî, *age*, s. 14.

⁶⁴⁴ el-Koğî, *age*, s. 14.

⁶⁴⁵ er-Râgıb el-İsfahânî, *age*, c. I, s. 347-348; Mecdü’-Dîn Ebu’s-Seâdat el-Mübarek b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. İbni Abdilkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî Ğarîbi’l-Hadîsi ve’l-Eser*, Tahir Ahmed ez-Zâvâ ve Mahmud Muhammed et-Tanâhî (thk.) Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrut 1399/1979, c. II, s. 210-211; Muhammed b. Mükrem b. Ali Ebu’l-Fadl Cemaleddîn İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 3. Baskı, Daru Sadir, Beyrut 1414/1994, c. 12, s. 231.

⁶⁴⁶ İbn Manzûr, *age*, c. XII, s. 231.

⁶⁴⁷ er-Râgıb el-İsfahânî, *age*, c. I, s. 210.

⁶⁴⁸ er-Râgıb el-İsfahânî, *age*, c. I, s. 210; İbn Manzûr, *age*, c. XII, s. 231.

⁶⁴⁹ Tevbe, 128.

⁶⁵⁰ el-Koğî, *age*, s. 14.

hasletlerden iyi ve hoş şeyler meydana gelir". Rabb kelimesi hakkında ise "*Rab, terbiye ve muhafaza etmek anlamlarına gelir*" ifadelerini kullanmıştır.⁶⁵¹

Türkçede övme ve teşekkür etme, Arapçada medih ve şükür kelimelerinin hamd kelimesine yakın manaları bulunmakla birlikte bunlar arasında birtakım ince farkların olduğu söylenmiştir. Methetme (Övme) bir iyilik ve güzellik karşısında yapıldığı, bu iyilik ve güzelliğin sahibi, kendisinin bunda iradesi ve etkisi olsun veya olmasın methedilebileceği ifade edilmiştir.⁶⁵² Kişi kendi iradesinin eseri olmayan güzelliği sebebiyle övüldüğü gibi cömertlik ve cesaret gibi erdemlerinden dolayı da övülebilmektedir. Hâlbuki Hamd'in ancak irade ve istekle meydana gelen iyilik ve güzellik karşısında yapılmaktadır.⁶⁵³

Rab kelimesi tek başına söylendiği zaman, bundan yalnızca 'Allah' kastedildiği, O'nun güzel isimlerinden biri olduğu, "Sahiplik ve terbiye edici" özelliğini ifade ettiği söylenmiştir. Bu kelime aynı zamanda "Rabbü'd-dâr" (Ev sahibi) gibi tamlamalarla başkaları için de kullanıldığı ifade edilmiştir.⁶⁵⁴

Fâtiha suresinin üçüncü ayetinde müfessir, tekraren gelen "Rahman ve Rahim" sıfatları konusuna da değinmiştir. Müfessir, bu tekrarın hikmetine dair birtakım izahlarda bulunarak şöyle devam etmiştir: "*Rahman ve Rahim kelimeleri, Allah Teâlâ'nın Hamd'a ne kadar müstehak olduğunun bir göstergesi olarak tekrar edilmiştir. Bu, tıpkı besmelede her iyi işin başlangıcına Allah'ın adını anarak başlamak gibidir.*"⁶⁵⁵

el-Koğî, Rahman ve Rahim isim-sıfatlarının tekrarı konusundaki görüşünü Fahreddin er-Râzî'yi (ö. 606/1210) referans göstererek teyit etmiştir;⁶⁵⁶

"İmam er-Râzî dedi ki, tekrarın hikmeti şudur: 'Allah Teâla kuluna sesleniyor; hatırla ki, ben nasıl bir kereliğine İlah ve Rab isem, aynı şekilde benim iki defa Rahman ve Rahim olduğumu da hatırla. Bununla rahmet inayetimin diğer şeylerden daha fazla olduğunu bilesin diye.'"⁶⁵⁷

⁶⁵¹ el-Koğî, *age*, s. 14.

⁶⁵² Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyn Fahreddin er-Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, 3. Baskı, Darü İhyau't-Turasu'l-Arabî, Beyrût 1420, c. I, s. 23.

⁶⁵³ Komisyon, *age*, c. I, s. 60.

⁶⁵⁴ Komisyon, *age*, c. I, s. 61.

⁶⁵⁵ el-Koğî, *age*, s. 14.

⁶⁵⁶ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, XII, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 89-95.

⁶⁵⁷ el-Koğî, *age*, s. 14.

el-Koğî, tekrarlar konusunda burada Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin⁶⁵⁸ er-Râzî'ye olan şu cümlelerle aktarmıştır: “*el-Âlûsî buna itiraz ederek*⁶⁵⁹ *şöyle demiştir: ‘ulûhiyet de tekrarlanmıştır.’ Yine demiş ki, sûfî kimliğime göre Rahman ve Rahim’in tekrarının hikmetinde şu iki detay vardır ki bunlar ‘Rabbu’l-Âlemin’ lafzını icmal etmektedirler.*”⁶⁶⁰

el-Koğî, el-Âlûsî'nin bu itirazını aktardıktan sonra, onun üzerinde durduğu söz konusu iki detayını “Vasıtalı ve vasıtasız terbiye” başlı altında vermiştir. el-Âlûsî'ye göre vasıtasız terbiyenin şöyle olduğunu aktarmıştır: “*Vasıtasız terbiye; ‘Kun’ kelimesi gibi tıpkı Allah Teâlâ’nın birine ‘Peygamber ol’ veya ‘Büyük bir veli ol’ demesi gibidir.*”⁶⁶¹

Müfessir el-Koğî, el-Âlûsî'nin bu fikrini destekleyen bir yaklaşımla Şeyh Ahmed-i Hanî'nin Mem û Zîn adlı eserinin 52. beytini aktarmıştır:

“*Ev nexlene wâfiru’l-furû’un,*

Lê zêde di nâdir’l-vuqû’un.”⁶⁶²

Anlamı:

“*Bu hurmalar çok ve bereketli dallardır.*

Fakat nadiren vaki olan olaylardır.”

Bunun akabinde yine el-Âlûsî'nin dile getirdiği vasıtalı terbiyenin iki çeşit olduğunu aktarmıştır:

“Vasıtalı terbiye ise iki kısımdır: Biri eza ve cefa ile yapılan terbiyedir ki, kölelerin kendilerine ağır gelen şeylerle terbiye edilmesi böyledir, öteki de eziyetsizdir ki, bu terbiye çeşidinde, Allah’ın kendilerine lütuf ve ihsanda bulunarak zorlanmadan makamlarda yüксеlebilen kişilerin terbiyesidir.”⁶⁶³

Müfessir, burada da şeyh Ahmed-i Hânî'den beyitler aktarmak suretiyle el-Âlûsî'nin bu görüşünü desteklemiştir:

⁶⁵⁸ Bkz. Muhammed Eroğlu, *agm*, s. 550-551.

⁶⁵⁹ el-Âlûsî'nin itiraz ettiği şey, Fahreddin er-Râzî'nin Rahman ve Rahim'in tekrarı hakkındaki yorumudur.

⁶⁶⁰ el-Koğî, *age*, s. 14.

⁶⁶¹ el-Koğî, *age*, s. 14.

⁶⁶² el-Koğî, *age*, s. 15; Ahmed-i Hanî, *age*, s. 472.

⁶⁶³ el-Koğî, *age*, 15.

Wer maye wusa li ber hewaîyê;

Ew dê çite me'sera cefaîyê.

Geh buxte bi âfitabê şer'ê,

*Geh suxte bi mafitabê ver'ê.*⁶⁶⁴

Anlamı:

“Öylece heva ve hevesinin önünde kalan;

Cefa çekilen yere gidecektir.

Bazen şeriatın güneşiyle parlar,

Bazen de ver'anın güneşiyle yanar.”

Müfessir, konuya devam sadedinde el-Âlûsî'ni şöyle söylediğini aktarmıştır:

“Rahman, Allah'ın vasıtalı ve vasıtasız eğitimine işaret eder. Rahim, Allah'ın kelimelerindeki vasıtasız terbiyeye işaret eder. Bazen Rahman'a elem ilişir, tıpkı yenilen bazı ilaçların tatlarının ve kokularının ağır olması gibidir. Gerçi, hasta olanlar için şifadır fakat hoşuna gitmez. Rahim'in rahmetine bir şey ilişmez, sadece nimettir. Kâmil saadet ehli olanlarda meydana gelir.”⁶⁶⁵

Müfessir el-Koğî, Fahreddin er-Râzî'nin, Rahman ve Rahim sıfat-isimleri hakkındaki görüşlerini aktardıktan sonra, el-Âlûsî'nin de itirazını zikrederek aslında el-Âlûsî'nin yaklaşımının daha tercihe şayan olabileceğini ima etmeye çalışmıştır. el-Koğî'nin burada, Rahman ve Rahim sıfatları hakkında tasavvufi detaylara yer vermesi, aynı zamanda tasavvufi bir kimliğe sahip olduğunu da göstermiştir. Bu kimliğini, aynı zamanda tasavvuf ehli zatlarla veya onların tasavvufi görüşlerine yer vermek suretiyle de ortaya koymuştur.⁶⁶⁶

el-Koğî'nin tefsirinde izlediği ve göze çarpan yöntemlerden bir tanesi de savunduğu bazı fikirlerini klasik şairlerin şiirleriyle desteklemiş olmasıdır. Zira

⁶⁶⁴el-Koğî, *age*, s. 15; Ahmed-i Hanî, *age*, s. 472.

⁶⁶⁵el-Koğî, *age*, s. 16; bkz. Âlûsî, *age*, c. I, s. 85.

⁶⁶⁶el-Koğî, *age*, s. 16.

burada örnek verilen şair ve mutasavvıf Şeyh Ahmed-i Hanî ve eseri Mem û Zîn'dir.⁶⁶⁷

el-Koğî, Fâtiha suresi 4. ayette bulunan “ملك يوم الدين” ibaresinden hareketle ‘Din gününün sahibi’ olmanın ne demek olduğunu açıklamıştır: “Yani Allah Teâlâ’nın şöyle söylemesi gibi: ‘Ben her ne kadar Rahman ve Rahim isem, rahmetim çok olsa da, kat ve kat ise de siz yine de dikkatli olun, aldanmayın. Ben kıyamet gününün sahibiyim, elem dolu bir azabım da vardır.’” Bu tefsirinden sonra, Fahreddin er-Râzî’den referans göstermek suretiyle şunları aktarmıştır: “Elbette ki Allah her günün ve her şeyin sahibidir. Fakat burada kastedilen o günde hiç kimsenin emir ve hükümlerinin olmadığıdır.” Devamında müfessir, cezanın mahiyetine binaen şunları eklemiştir: “Din, yani Ceza, ceza ya hayırlıdır ya da şer iledir. Arapçada ceza, ister iyi ister kötü olsun yapılan bir işe karşılık yapılan muamele anlamındadır.” Müfessir, İbn Abbas’ın konu hakkındaki şu sözünü aktarmıştır: “İbn Abbas (ra) dedi ki ‘Maliki Yevmi’-d-Dîn’, hesap günün kadısı/hâkimidir.”⁶⁶⁸

el-Koğî, Fatiha suresinin 3. ayetinin insanlara, Allah’ın rahmeti konusunda büyük bir ümit verdiğine, 4. ayetinde geçen hesap vurgusunun ise bu konuda bir ikaz mahiyetinde dikkat çekmiştir.

el-Koğî, 5. ayette de bazı kelimeler üzerinde kısaca durarak ibadet ve yardım ile ilgili izahlar yapmıştır: “إياك نعبد” İbadetler, itaat, düşüklük ve zelillik ile beraberdir. “نستعين” Yani ey Rabbim! Sana ibadet ettiğimizde ve diğer bütün işlerimizde bize yardım etmeni senden niyaz ediyoruz” demektir.⁶⁶⁹

Müfessir, ibadet ve yardım ifadelerini, itaat, düşüklük ve zelillik çerçevesinde ele alarak tasavvufî bir değerlendirme yapmıştır. Zira kişinin ma’bûdu karşısındaki düşük ve zelil halini göz önünde bulundurma ve onun bu

⁶⁶⁷ Şeyh Ahmed-i Hanî hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmed-i Hânî, *age*; M. Sait Özervarlı, *agm*, s. 31-32; Turgut Karabey, “Ahmed-i Hânî (1651-1707) Hayatı, Eserleri ve Mem O Zîn Mesnevisi”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 30, (2006), s. 57.

⁶⁶⁸ el-Koğî, *age*, s. 17.

⁶⁶⁹ el-Koğî, *age*, s. 17.

hal içerisinde itaat etmesinin ne kadar elzem olduğunu bilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

6. ayete gelindiğinde burada ‘Dosdoğru yol’ şeklinde tercüme edilen “الصراط المستقيم” hakkında şunları aktarmıştır: “İyiliğin tezahür ettiği dosdoğru yol, yani İslam dini veya Kitabı demektir.”⁶⁷⁰ Bu konuda İbn Abbas’ın “Bu yol İslam’dır”⁶⁷¹ sözü ve Ali b. Ebî Talib’in (ö. 40/661) “الصِّراطُ الْمُسْتَقِيمُ كِتَابُ اللَّهِ”, Sırâte’l-Mustakîm, Allah’ın Kitabı’dır.”⁶⁷² sözüne dayanarak dosdoğru yolun “الصراط المستقيم” İslam veya İslam dininin kitabı olan Kur’an olduğunu söylemiştir.

Son olarak 7. ayette müfessir, ayette geçen “أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” ibaresi hakkında şu tefsiri yapmıştır: “أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” O kimseler ki kendilerine nimet verdiklerin, yani kendilerine hidayet verdiklerin, kendilerine tevfiği verdiğin ve şer’î istikamette muzaffer kıldığın ki, bunlar enbiyalar ve onların davasında onlara yardım edenlerdir.”⁶⁷³

Müfessir, nimet verenlerin Nisâ suresinin “Kim Allah’a ve Peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah’ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, siddiklarla, şehidlerle ve iyi kimselerle birlikte dirler. Bunlar ne güzel arkadaşlardır. Bu lütuf Allah’tandır. Hakkıyla bilen olarak Allah yeter.” mealindeki 69-70. ayetlerinde belirtilen Peygamberler, Sıddıklar, Şehitler ve iyi kimseler olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Bu konuda farklı rivayetler de aktarılmıştır.⁶⁷⁴

Fatiha’nın sonunda kullanılan (Âmîn) lafzı hakkında müfessir, şu yorumu aktararak Fatiha sûresinin tefsirini bitirmiştir: “‘Âmîn’ Fâtiha’dan değildir. Söylenmesi sünnettir. ‘Allahım kabul eyle’ anlamındadır. Yani ‘Ya Rabbi sen dualarımızı kabul eyle’ anlamına gelir.’ Bu konudaki tefsirini Hz. Peygamberi’nin “İmam ‘ولا الضالين’ dediğinde ‘Âmîn’ deyin. Melekler de ‘Âmîn’ derler. Kimin

⁶⁷⁰ el-Koğî, age, s. 17.

⁶⁷¹ Ali Küçük, Kur’an-ı Kerim’in İzahlı Meali, 1. Baskı, Anıl Grup Matbaacılık, Ankara 2012, s. 29.

⁶⁷² Ebu’l-Fida İsmail b. Ömer b. İbn Kesir, Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azîm, Sami b. Muhammed Selame (thk.), Daru Tayyibetun li’n-Neşri ve’t-Tevzî’i, Riyad 1420/1999, c. I, s. 137.

⁶⁷³ el-Koğî, age, s. 17.

⁶⁷⁴ İbn Kesir, age, c. I, s. 140.

Âmîn demesi meleklerin Âmîn demesine denk gelirse, Allah günahlarını bağışlar.”⁶⁷⁵ şeklindeki hadisi ile ifade etmeye çalışmıştır.

Müfessir, Fâtiha suresi tefsirinde Arapça alet ilimlerinden olan nahiv, sarf, belagat ve bedii gibi ilimleri kullanmadan, birtakım edebi üslubalara yer vererek basit, sade ve anlaşılır bir dil kullanmak suretiyle okuyucunun istifadesini amaçlamıştır. Mezkûr ilimlere fazlaca değinmemiş olmasının sebebinin bu ilimlerin hem meseleyi uzatması hem de muhtevayı çoğaltması endişesi yanında öteki tefsirlerden pek farkı kalmayacağı kaygısı olduğu ifade edilmiştir. Zira münakaşaların zikredilmesi okuyucunun zihninin dağılması ve gerekli mesajı alamaması demektir.

⁶⁷⁵ Buhârî, “Kitabu’t-Tefsîr”, 2; Müslim, “Salat”, 62, 87.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Rivayet ağırlıklı olan *Tefsîr-i Hilmî*'de ayetin ayetle, hadisle, sahabe sözü ve tâbiûn sözüyle tefsir etmeye önemli ölçüde yer verilmiştir. Bunların arasında en çok önem verilen, Kur'ân'ın Kur'ân ve hadisle tefsir edilmesi olarak görülmüştür.

Dirayet yöntemine de önem veren *Tefsîr-i Hilmî*, fıkhi konularda özellikle mezheplerin görüşlerine yer vermiştir. İtikatta Eş'ariyye amelde ise daha çok Şafî mezhebini benimseyen bir içeriğe sahiptir. Özellikle bu iki mezhebin görüşlerini dayandırdığı ayetler üzerinde durmuş, diğer itikadi ve ameli mezheplerin görüşlerine de kıyas yapmak suretiyle yer vermiştir. Şafî mezhebi ile kıyaslayarak görüşlerini en fazla aktardığı mezhep, Hanefi mezhebi olmuştur. Kelami konuların ele alındığı yerlerde daha çok Ehl-i Sünnetin Selefilik, Eşarîlik ve Maturidilik mezheplerinden görüşlere yer vermiştir. Bu üç mezhep dışında kalan diğer mezheplerin ise genellikle görüşlerini eleştirilmek için fikirlerine temas etmiştir.

Tefsîr-i Hilmî'de sure ve ayetler sırasıyla tefsir edilmiştir. Bazı ayetlerde geçen konular, başka ayetlere tehir edilirken, bazı ayetlerin konuları da öne alınmak suretiyle takdim edilmiştir. Sureler hakkında fazla bilgi verilmemiştir. Bazı ayetleri tefsir etmemiştir. Ayetleri belli gruplara ayırarak tefsir etmiştir. Öneme veya uzunluğuna binaen bazı ayetleri, müstakil olarak ele almıştır. Tefsir, yarım kaldığı için ertelenen konular, muhakkik tarafından şerhin bulunduğu yerde açıklanmıştır.

Tefsîr-i Hilmî'de ayetler meseleler içerisinde tefsir edilmiştir. Bazen bir ayetle birkaç mesele tefsir edilirken bazen de bir mesele ile birkaç ayet tefsir edilmiştir. İçerik olarak özellikle kavramlar ve önemli konular üzerinde durmuştur. Birçok yerde ayeti başından sonuna kadar kelime kelime, harf harf tefsir etmek yerine, mesele için kifayet edecek konu ve kavramlara değinmek yeterli bulunmuştur.

Tefsîr-i Hilmî'de İşarî/tasavvufi meseleler ele alınırken özellikle Ahmed-i Hânî, er-Râzî ve el-Âlûsî'den istifade edilmiştir. Ele alınan işarî meselelere

bakıldığında birçok yerde şiir kullanılmıştır. Müellif, Nakşibendiyye tarikatına müntesiptir.

Tefsîr-i Hilmî'de dil bilimi çerçevesinde sarf, nahiv, lügat ve belağat ilimlerine değinilmiştir. Sarf ilmine yönelik tefsirde, kelimelerin ve fiillerin mastar halleri, çoğul ve kökenleri hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Nahiv ilmi kapsamında, ism-i işaretler, atıf, zamir, nasp, ref, zarf, haber, bağlaç, zaid vb. konularına temas edilmiştir. Ayetlerin tefsirinde rol oynayan bu kaidelere değinilerek bunların farklı halleri konusunda önemli bilgiler verilmiştir. Lügat ilmi çerçevesinde kelimelerin sözcük ve terimsel manalarına değinilmiş, farklı dillerdeki karşılıkları ve kelimenin etimolojik kökenlerine yönelik bilgiler verilmiş ve kelime konu bağlamında değerlendirilmiştir. Tefsir'de dil bilimi olarak üzerinde en çok durulan lüğatin yanında belağat ilmi olarak da birçok yerde mecaz-ı mürsel, mecaz-ı akli, istifham, tekrar, te'kid ve takdim-tehir gibi konulara değinilmiş ve bunlar konu bağlamında değerlendirilmiştir. Yine dil bilimi kapsamında kıraat farklılıklarına da temas edilmiştir.

Tefsîr-i Hilmî'de Kur'an ilimleri kapsamında, sebab-i nüzuller, nasih-mensuh, muhkem-müteşabih, huruf-u mukattaa, siyak-sibak, Kur'an kıssaları, Kur'an tekrarları, Kur'an mecazları, Mekkî-Medenî ve Kur'an faziletleri gibi konulara da değinilmiştir. Bu konularla ilgili rivayetler, ihtilaflar ve özgün görüşler aktarılmıştır.

Metin içinde verilmeyen bilgiler ve ayet ile hadislerin Arapça metinleri ve tercümeleri dipnotta verilmiştir.

Bütün bunların yanı sıra *Tefsîr-i Hilmî*'de, birçok yerde dipnotların gereğinden fazla uzatıldığı görülmüştür. Oysa tefsir, kısa bir tefsir olduğu için, meseleler özet bir şekilde aktarılıp rivayetlerin sadece referans numaraları ve Kürtçe anlamlarının aktarılması yeterli olacaktır.

Birçok yerde gerek görülmediği halde, Arapça metin, terkip ve tanımlara yer verilmiştir. İçeriği konusunda, tefsirin eleştirilebilecek yönlerinden bir tanesi de, Kürtçe ile yazılmasına rağmen, dipnotlarda bazı açıklamaların Arapça

verilmesidir. Hâlbuki bu eser ele alınırken, Kürtçe konuşan halkın rahatlıkla anlayabileceği bir dil ile anlatma gayreti ve çabası içerisinde olduğu söylenmiştir.

Tefsîr-i Hilmî'de içindekiler kısmı oluşturulmuş fakat başlığın gösterildiği sayfalarda söz konusu başlık yer almamıştır. Eserde küçük başlıklar halinde meseleler ele alınsaydı okuyucuların aradıklarını daha kolay bir şekilde bulmaları sağlanmış olurdu.

Tefsîr-i Hilmî'de birçok yerde Kürtçe dil kurallarına uyulmamıştır. Bu da bazı yerlerde kelimeyi dolayısıyla meseleyi sağlıklı bir biçimde anlamayı zorlaştırmıştır.

Tefsîr-i Hilmî'de verilen birçok kaynakta sadece yazarın ismini belirtmek yerine, bunların detaylı bir şekilde verilmesi daha isabetli olacaktı.

Tefsîr-i Hilmî'de bazı yerlerde dipnotta verilen bilgilerin muhakkike mi yoksa el-Koğî'ye mi ait olduğu meçhul kalmıştır. Muhakkik, tefsiri tahkik ederken en azından kendisine veya müfessir el-Koğî'ye ait olan kısımları bir ifade veya bir remiz ile belirtebilirdi.

Tefsîr-i Hilmî'de el-Koğî'nin yaptığı tefsirler daha sade ve daha kısa iken, muhakkikin yaptığı tefsirler, metin ve içerik bakımından daha uzundur. Tefsir yapılırken, el-Koğî'nin tefsir yönteminin korunması daha isabetli olurdu.

Tefsîr-i Hilmî'de el-Koğî bazı tefsir kaynaklarından fazlaca istifade ederken, muhakkik yaptığı tefsirlerde onun yoğun olarak kullandığı kaynakları çok az kullanmış, bazılarını ise hiç kullanmamıştır.

Netice olarak *Tefsîr-i Hilmî*, hedeflenen amaca ulaşma noktasında müellifin vefatı dolayısıyla tam olarak ulaşamamıştır. Her ne kadar muhakkik, tefsirin yöntemini gözeterek bazı ayetleri tefsir etmişse de uyum konusunda bazı problemler ortaya çıkmıştır. Söz konusu tefsir, yukarıda zikredilen hususlar çerçevesinde, kaldığı yerden devam edilmeye ihtiyacı olan özgün bir çalışmadır.

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN, Recep, *Delillerden Temellere Sistematik Kelam ve Güncel İnanç Sorunları*, 2. Baskı, Dergah Ofset, İstanbul 2016.
- AKPINAR, Ali, “Tefsirü’l-Celâleyn”, *DİA*, C. XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, S. 294-295.
- AKTAŞ, Sahip, "Allâme Ebû Bekr es-Sûrî'nin “el-Luma‘ fî ‘İlmi’l-Vad” Adlı Risalesinin Notlandırılmış Çevirisi", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 10, (Aralık 2017), S. 325-332.
- ALTIKULAÇ, Tayyar, “Kurtubî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 455-457.
- ALTUNDAĞ, Mustafa, *Ali b. Faddal el-Mücâşi’î'nin “Nüketü Me’ani’l-Kur’an” İsimli Eserinin Tahlili ve Tenkitli Neşri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, İstanbul 1994.
- el-ÂLÛSÎ, Şihabu’d-Din Muhammed b. Abdullah el-Hüseyîn, *Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l Kur’ani’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, Ali Abdulbari Atiyye (thk.), Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, Beyrut 1415, C. I.
- ARSLAN, Adnan, “Şerif Murtaza’nın Emâli’sinde Şiirle İstişhad Metodu” *Maarife*, C. 18, S. 1, (2018), S. 279-296.
- ATAR, Fahrettin, “Muhâlea”, *DİA*, C. XXX, , TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 399-402.
- AYKUL, Selami, *Abdurrahman es-Seâlibi ve Tefsirdeki Metodu, İsimli Eserinin Tahlili ve Tenkitli Neşri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, Konya 2005.
- BAKIRCI, Saffet, “Meâlimü’t-Tenzîl”, *DİA*, C. XXVIII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 203-204.
- _____, *Meâlimü’t-Tenzîl’in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Konya 1990.
- BAKKAL, Ali, “Kur’an’da Mensuh Ayetlerin Sayısı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, (Haziran 1996), S. 33-74.
- BAŞOĞLU, Tuncay, “Muhkem”, *DİA*, C. XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 42-44.
- el-BEĞÂVÎ, Muhyi’s-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyîn bi Mesud b. Muhammed b. el-Ferra eş-Şafiî, *Meâlimü’t-Tenzîl fî Tefsîri’l-Kurân*,

Abdurrezzak el-Mehdî (thk.), 1. Baskı, Daru İhyau Turasi'l-Arabiyye, Beyrut 1420, c. I.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2. Baskı, Ravza Yayınları, İstanbul 2015, c. II.

BİRİŞİK, Abdulhamit, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, *DİA*, C. XIX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 338-340.

_____, “Katâde b. Diâme”, *DİA*, C. XXV, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 22-23.

BOLELLİ, Nusrettin, “Kürt Bilginlerin Yazdıkları Bazı Eserlerin Tanıtımı”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 1, (Ocak 2015), S. 67-81.

el-BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah, *Sahîhu'l-Buhârî*, Raid Sabri b. Ebî Ulfe (thk.) 3. Baskı, Daru'l-Hadaretu li'n-Neşri ve't-Tevzî, Riyad 1436/2015.

CERRAHOĞLU, İsmail, “Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân”, *DİA*, C. VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, S. 105-107.

_____, “Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl”, *DİA*, C. XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995, S. 260-261.

_____, “İbn Cüreyc”, *DİA*, C. XIX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, S. 404-406.

_____, “Süddî”, *DİA*, C. XXXVIII, TDV Yayınları, İstanbul 2010, S. 17-18.

_____, *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1. Baskı, Ankara 1971.

el-CEVZÎ, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Nevâsihu'l-Kur'an*, Ebû Abdullah el-Amilî es-Selefi ed-Danî b. Munîr Âlî Zehevî (thk.), 1. Baskı, Şerifu'l Ensarî, Beyrut 1422/2001, C. 1.

COŞKUN, Muhammed, “el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân”, *DİA*, C. VII, TDV Yayınları, Ankara 2019, s. 100-101.

el-CUDEY', Abdullah b. Yusuf, *el-Mukaddimetu'l-Esasiyye fi Ulumi'l-Kur'an*, Merkezi'l-Buhusi'l-İslamiyye, Leeds 1422/2001.

ÇAKAN, İsmail L. ve Muhammed EROĞLU, “Abdullah b. Abbas”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988, S. 76-79.

_____, *Anahtarlarıyla Hadis*, 10. Baskı, Ensar Yay., İstanbul 2012.

- ÇELİK, Ahmet, “Rûhu’l-Meânî”, *DİA*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 213-214.
- ÇETİN, Abdurrahman, “Nesih”, *DİA*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 581-582.
- DAĞDEVİREN, Alican, Âlûsî ve Rûhu’l-Meânî’si, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 9, S. 18, (2011), S. 419-460.
- DEMİRCİ, Muhsin, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA*, C. XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 360-362.
- , “Nesih Bağlamında Recim Ayeti Sorunu” *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, (2000), S. 101-119.
- , *Tefsir Tarihi*, 17. Baskı, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.
- , *Tefsir Usûlü*, 27. Baskı, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.
- DEMİREL, Cumhur, “Kur’ân’ın Özel Tarihine Işık Tutan Bir İlim: Mekkî Medenî A Discipline That Sheds Light On The Quran’s Chronicle: Mecdî – Medanî”, *Diyanet İlmi Dergi*, C. 53, C. 4, (Ekim-Kasım-Aralık 2017), S. 35-54.
- DURMUŞ, İsmail, “el-Avâmilü’l-Mie”, *DİA*, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, S. 106-107.
- DÜZGÜN, Şaban Ali (Ed.), *Kelam*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- EBÛ DAVUD, Süleyman b. Eş’as b. İshak b. Beşîr el-Ezdî es-Sicistânî, es *Sünen*, Râid b. Sabrî İbn Ebî ‘Ulfe (thk.), Daru’l-Hadara li’n-Neşri ve’t Tevzî’, 2. Baskı, Riyad 1436/2015.
- EBÛ SÜLEYMAN, Sabur Hasen Muhammed, *Mevridu’z-Zemân fî Ulûmi’l Kurân*, Daru’s Selefiyye, Riyad 1404/1984.
- ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkıh İlmine Giriş*, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2009.
- EROĞLU, Ali, “Hâzin, Ali b. Muhammed”, *DİA*, C. XVII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 125-126.
- , “Şiirle İstişad ve İstişâd Açısından Medarik Tefsiri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 12, (1995), S. 149-173.
- , *Müfessir Beğavi, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Erzurum 1987, s. 68.
- EROĞLU, Muhammed, “ÂLÛSÎ, Şehâbeddin Mahmud”, *DİA*, C. II, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 550-551.

- _____, “Dahhâk b. Müzâhim”, *DÎA*, VIII. TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 410-411.
- ERTEKİN, M. Zahir, “Mela 'Elîyê Baqustanî û Mewlûda Wî / Mullah Ali Baqustanî and his Mawlid”, *Mukaddime*, C. 6, S. 1, (2015), S. 101-138.
- ERUL, Bünyamin, “Vedâ Hutbesi”, *DÎA*, C. XLII, TDV Yay., İstanbul 2012, S. 591-593.
- GÖLCÜK, Şerafettin, *Kelam Tarihi*, 6. Baskı, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2011.
- _____ ve TOPRAK, Süleyman, *Kelam*, 9. Baskı, Tekin Kitabevi Yayınları, Konya 2016.
- GÖZETEN, İbrahim, *Mele Xelîlê Sêrtî Ve Nehcu'l-Enâm Adlı Eseri (Metin Ve İnceleme)*, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, Muş 2015.
- GÜNGÖR, Mevlüt, “Fethu'l-Kadîr”, *DÎA*, C. XII, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 462-463.
- _____, “Tefsirde Konulu Tefsir Metodu”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 7, (Mayıs 1988), S. 50.
- HÂNÎ, Ahmed, *Mem û Zîn*, Mehmet Emin Bozarslan (çev.), Gün yayınları, İstanbul 1968.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Âsaf b. Berahyâ”, *DÎA*, C. III, TDV Yayınları, İstanbul 1991, S. 455.
- HASSANOV, Sefer, *Muhammed b. El-hasan el-Mu'înî'nin “Levâmi'u'l-Burhân ve Kavâti'u'l Beyân fî Me'âni'l-Kur'ân” Adlı Eserinin Tahlîl ve Tahkîki*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Bursa 2006.
- İBN DARÎS, Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyûb b. Yahya b. ed-Darîs b. Yesâr ed-Darîs el Beclî er-Râzî, *Fedîlû'l-Kurân*, Gazvetü Bedîr (thk.), 1. Baskı, Daru'l-Fecr, Dimeşk 1408/1987.
- İBN EBÛ ŞUHBE, Muhammed, *el-İsrâîliyyât ve'l-Mevdûât fî Kutub'i-Tefsîr*, 4. Baskı, Mektebetü's-Sene Yay., y.y. t.y., C. 1, S. 12.
- İBN KESÎR, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Sami b. Muhammed Selame (thk.), Daru Tayyibetun li'n-Neşri ve't-Tevzî'i, Riyad 1420/1999, c. I.

- İBN MACE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mace*, Muhammed Fuad Abdülbakî (thk.), Daru İhya el-Kutubu'l-Arabiyye, Beyrût 1418.
- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemaleddîn, *Lisânü'l 'Arab*, 3. Baskı, Daru Sadir, Beyrut 1414/1994, c. XII.
- İBN MÜCAHİD, Ebûbekir Ahmed b. Musa b. el-Abbas b. Mücahid, Kitâbu's Seb' fi'l-Kırâti, Şevkâ Dayf (thk.), Daru'l-Marife bi Mısır, Kahire 1119.
- İBN TEYMİYYE, Takıyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim b. Abdusselam b. Abdullah b. Ebi'l-Kasım b. Muhammed el-Harranî el Hanbelî ed-Dımeşkî, *Mukaddime fi Usûlu't Tefsîr*, Daru'l-Mektebetü'l Hayat, Beyrut 1490/1980.
- İBNÜ'L-ARABÎ, Muhammed b. Abdullah Ebû Bekir, *Ahkamu'l-Kur'an*, Muhammed Abdulkadir A'tâ (thk.), 3. Baskı, Daru'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, c. I.
- İBNÜ'L-ESÎR, Mecdü'-Dîn Ebu's-Seâdat el-Mübarek b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. İbni Abdilkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî, *en Nihâye fi Ğaribi'l-Hadîsi ve'l-Eser*, Tahir Ahmed ez-Zâvâ ve Mahmud Muhammed et-Tanâhî (thk.) Mektebetü'l İlmiyye, Beyrut 1399/1979, C. II, S. 210-211.
- KANDEMİR, M. Yaşar, “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, *DİA*, C. X, TDV Yay., İstanbul 1994, S. 119-121.
- _____, “el-Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, C. VII, TDV Yay., İstanbul 1993, S. 114-123.
- _____, “es-Sünen”, *DİA*, C. XXXVIII, TDV Yay., İstanbul 2010, S. 147-148.
- _____, “Tirmizî”, *DİA*, C. XLI, Ankara 2012, TDV Yay., S. 202-204.
- KARA, Osman, “Vahidî ve Tefsîrindeki Metodu”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 3, (2013), S. 296-316.
- KARABEY, Turgut, “Ahmed-i Hânî (1651-1707) Hayatı, Eserleri ve Mem O Zîn Mesnevisi”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 30 (2006), S. 57.
- KARACAN, Hasan ve Nurettin AYKUT, “Mele Hüseyin Bateyî'nin Mewlid-İ Nebî Adlı Eseri ile Mele Süleyman Kurşun'un Mewlida Pêxember Adlı Eserinin Karşılaştırılması”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 2, (Kasım 2015), s. 123-141.

- KARAMAN, Cevdet, Eḥmed Hîlmî El Qoxî ve Rehberê Sanî Şerhaeqîda Eḥmedê Xanî İsimli Eseri, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, Muş 2017.
- KARAMAN, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, 9. Baskı, İz Yayıncılık Yayınları, İstanbul 2012.
- KARSLI, İbrahim, *Kur'an'ı Anlamaya Giriş*, 1. Baskı, DİB Yayınları, Ankara 2012.
- KATÂDE, b. Diame b. Katade b. Aziz, *en-Nasih ve'l-Mensuh*, Hatim Salih ed Daman, 3. Baskı Müessesetü'r-Risalete, Bağdad 1418/1998, C. I.
- KAYA, Remzi, “Kur'an-ı Kerim'de Neshi İddia Edilen Ayetler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, (1998), S. 355.
- _____, “Nesh Terimi ve Muhtevası”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, S. 5, (1987), S. 93- 99.
- KESLER, Muhammed Fatih, “Mücâhid b. Cebr”, *DİA*, C. XXXI, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 442-443.
- KILAVUZ, A. Saim, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, 18. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul 2012.
- KILIÇ, Hulusi, “Belâgat”, *DİA*, C. V, , TDV Yayınları, İstanbul 1992, S. 380 383.
- KIRCA, Celal, *Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1993.
- el-KOĞÎ, Molla Ahmed Hilmi, *Hediyetü'l-Habib*, İhsan Yayınları, İstanbul y.y.
- _____, *Büyük Şafî İlmihali*, Abdulkuddus Yalçın ve Abdussamed Yalçın (çev.), Dua Yayıncılık Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, *Tefsîr-i Hilmi*, Abdulkuddus Yalçın (drl.), Bangaheq Yayınları, İstanbul 2013.
- KOMİSYON, (Hayreddin Karaman, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrı, Sadrettin Gümüş) *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4. Baskı, DİB Yayınları, Ankara 2012, C. I.
- KOMİSYON, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2010, s. 462.
- KÜÇÜK, Hülya, *Tasavvufa Giriş*, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2011.
- KÜÇÜK, Raşit, “Abâdile”, *DİA*, C. I, , TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 7-8.
- KÜÇÜKER, Ali, *Kur'an-ı Kerim'in İzahlı Meal*, 1. Baskı, Anıl Grup Matbaacılık, Ankara 2012.

- MANSUR, Abdulkadir, *Mevsuatu Ulumu'l-Kur'an*, Daru'l-Kalemu'l-Arabi, Halep 1422/2002.
- el-MATURÎDÎ, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Ebû Mansur, *Tefsîru'l Maturîdî*, Mecda Baslumî (thk.), Daru'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut 426/2005, c. I.
- MERTOĞLU, M. Suat, "Tefsîrû'l-Menar", *DİA*, c. XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s. 297-299.
- el-MUHAYSİN, Muhammed Salih, *Tarihu'l-Kur'an*, Daru'l-Muhaysin, Kahire 1423/2002.
- el-MUSTEĞFİRÎ, Ebu'l-Abbas Cafer b. Muhammed b. el-Mutez b. Muhammed b. el-Mustağfir b. el-Feth b. İdris en-Nesefî, *Fedâilu'l-Kurân*, Ahmed b. Faris es-Selûm, 1. Baskı, Daru İbn Hazm, y.y. 2008, c. I-II.
- MÜSLİM, İbn Haccac Ebu'l-Hasan el-Küşeyrî, en-Nîsâbûrî, *Sahîhi'l-Müslim*, Muhammed Fuad Abdulbaki (thk.), 2. Baskı, Daru's-Selam, Riyad 1421/2000.
- el-MÜSTEFÂD, Ebûbekir Cafer b. Muhammed b. el-Hasen b. el-Firyâbî, *Fedâilü'l-Kurân*, Yusuf Osman Fadlullah Cibrîl (thk.), 1. Baskı, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409/1989.
- NAMLI, Ali, "Rûhu'l-Beyân", *DİA*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 211-213.
- en-NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. ali el-Horosânî, *Fedâilu'l Kurân*, Faruk Hamade (thk.), 2. Baskı, Daru İhyau'l-Ulûm, Beyrut 1413/1992.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ", *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, TDV Yayınları, s. 132-134.
- ÖZAYDIN, Murat, "Abdurrahman Aktepe", *DİA*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, S. 17-18.
- ÖZBUĞDAY, Şükrü, "Kur'an-ı Kerim'deki Muhkem-Müteşabih Ayırımının İncelikleri", *Diyanet İlmi Dergi*, C. 35, S. 3, (Temmuz-Ağustos-Eylül, 1999), S. 27-38.
- ÖZDEŞ, Talip, *İmam Mâtürîdî'nin (Te'vilatu Ehli's-Sünne) Adlı Eserinin Tefsir ve Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Kayseri 1997.
- ÖZEL, Ahmet, "Fakı-yi Teyrân", *DİA*, C. Ek-I, TDV Yayınları, İstanbul 2016, s. 436-439.

ÖZERVARLI, M. Sait, “Hânî, Şeyh Ahmed”, *DİA*, C. XVI, TDV Yayınları, İstanbul 1997, S. 31-32.

_____, “Molla Cezerî”, *DİA*, XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 241-243.

ÖZKÖSE, Kadir (Ed.), *Tasavvuf*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015.

ÖZTÜRK, Mustafa, “Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl”, *DİA*, C. XXVIII, TDV Yayınları, Ankara 2003, S. 292-293.

_____, *Kur’an’a Çağdaş Yaklaşımlar*, Ankara Okulu Yayınları, 1. Baskı Ankara 2019.

PAKİŞ, Ömer, “Molla Halil Siirdî”, *DİA*, C. XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 250-251.

er-RAĞİB, Ebu’l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed el-Maruf el-İsfahanî, *el Müfredat fî Ğaribi’l Kur’an*, Safvan Adnan ed-Davudî (thk.), 1. Baskı, Daru’l-kalem, Beyrut 1412, C. I.

er-RÂZÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyin Fahreddin, *Mefatihü’lGayb*, 3. Baskı, Daru İhyau’t-Turasu’l-Arabî, Beyrût 1420, C. I.

er-RÂZÎ, Ebu’l-Fadl Abdurrahman b. Ahmed b. el-Hasen el-Makru, *Fedâilu’l Kurân ve tilâvetuhu li’r-Râzî*, Amir Hasan Sabrî (thk.), 1. Baskı, Daru Beşâiru’l-İslamiyye, 1994/1415.

SALİH, Subhi, *Mebahis fî Ulûmi’l-Kurân*, Daru’l-İlim, Beyrut 1383/1964.

SEBBAĞ, Muhammed, *Lemahat fî Ulumi’l-Kurân*, Mektebetü’l-İslamî, Beyrut 1410/1990.

es-SUYÛTÎ, Celâleddin Abdurrahman, *el-İtkan fî ‘Ulûmi’l-Kur’an*, Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik (çev.) Madve Yayınları, İstanbul t.y., C. 1.

SÜLÜN, Murat, *Kur’ân Kılavuzu, Mutlak Gerçeğin Sesi*, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011.

ŞA’BÂN, Zekiyyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, İbrahim Kâfi Dönmez (çev.), 22. Baskı, TDV Yayınları, Ankara 2015.

eş-ŞEYBÂNÎ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed, *el Müsned*, Şuayp el-Arnâvut (thk.), 1. Baskı, Müessesetü’r-Risale, Beyrut 2008, c. IV.

ŞİMŞEK, M. Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 13. Baskı, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2016.

- TAŞ, Esat, *İbnu'l-Cevzî'nin Nevâsihu'l-Kur'an Adlı Eserinin Tahlili*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2017.
- et-TAYYÂR, Müsaid b. Süleyman b. Nasır, *el-Muharrer fî Ulûmi'l-Kurân*, Merkezi'd-Diraseti ve'l-Me'lûmâtî el-Kur'aniyye, Cidde 1429/2008.
- TEKİN, Ahmet, "Molla Ahmet Hilmi Koğî, Hayatı ve Eserleri", *I. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*, İksad Yayınevi, Mardin 7-10 Aralık 2017, s. 1-9.
- et-TİRMİZÎ, Ebî İsâ Muhammed b. İsa b. Sure b. Musa b. ed-Dehhâk, *Sünen-i Tirmizî*, Raid b. Sabri b. Ebî 'Ulfе (thk.) 2. Baskı, Daru'l-Hadara li'n Neşri ve't-Tevzî', Riyad 1436/2015.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Allah", *DİA*, C. II, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 500-501.
- _____, "Esmâ-i Hüsnâ", *DİA*, XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 404-418.
- TOPRAK, Z. Fuat, TOPRAK, Muhammed ve TOPRAK, Z. Abidin, "Seyda Molla Yasin Toprak (Yüsri) Hayatı ve İlmî Kişiliği", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, C. 7, (Nisan 2009), S. 121-132.
- TÜRKER, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, C. XXXI, , TDV yayınları, İstanbul 2006, S. 134-136.
- ÜNVER, Mustafa, *Tefsîr Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Samsun 1998.
- el-VÂHİDÎ, İmam Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Esbab-ı Nüzul*, Necati Tetik ve Necdet Çağıl (çev.), İhtar Yayıncılık Yayınları, Erzurum t.y.
- YANMIŞ, Mehmet, "Diyarbakır'da Mevlid Geleneği ve Bazı İller ile Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 1, (2012), S. 115-133.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Müteşâbih", *DİA*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 204 207.
- _____, "Vücûd" *DİA*, C. XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 136-137.
- _____, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, C. XII, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 89-95.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Dağıtım Yayıncılık, İstanbul 1996, c. I.

YÜKSEL, Yakup, “Fıkhî Tefsir Geleneğinde ‘Ahkâm-ı Kur’aniyye’nin Yeri”, *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 8, (Ocak 2015), S. 161-181.

ez-ZEHEBÎ, Muhammed Seyyid Hasan, *et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn*, Mektebetu Vehbe, Kahiret.y., c. I.

ez-ZERKEŞÎ, Ebû Abdullah Bedrüddin Muhammed b. Abdullah Bahadır ez Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi’l-Kur’an*, Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim (thk.), 1. Baskı, Daru İsa el-Bâbî, Beyrut 1376/1957.

ez-ZÜRKÂNÎ, Muhammed Abdul Azim, *Menahilu’l-İrfan fî ‘Ulûmi’l-Kur’an*, 3. Baskı, Matbatu İsa el-Bâbî, y.y., t.y., c. II.

İNTERNET ADRESLERİ

EKİNCİ, Muhammed Salih. “Şeyh Muhammed Şerif el-Arabkendî (Tanrıkulu)’nin Hayatı”, *Bismil Haber*. (23 Mayıs 2012). <http://www.bismilhaber.com/seyh-muhammed-serif-el-arabkendi-tanrikulunun-hayati-3400h.htm>, (28.05.2019/16.35).

Şeyh Abdurrahman (Aktepeli), <http://www.biyografya.com/biyografi/2337> (15.05.2019).

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/h%C3%BCda>, (17.11.2019).

<https://zazakibun.blogspot.com/2018/08/cocuga-huma-ismi-koymak.html>, (17.11.2019).